

UDK 343.98

ISSN 1450-6637

TEMIDA

ČASOPIS O VIKTIMIZACIJI, LJUDSKIM PRAVIMA I RODU Br. 3, godina 26, Novembar 2023.

Tema broja ŽRTVE I RESTORATIVNA PRAVDA

Izdaju:

©Viktimološko društvo Srbije i Univerzitet u Beogradu – Fakultet za specijalnu edukaciju i rehabilitaciju

Sva prava zadržana. Zabranjeno je svako umnožavanje ili preštampavanje bez dozvole izdavača

Adresa redakcije:

Viktimološko društvo Srbije, Ismeta Mujezinovića 21/6,

11070 Novi Beograd, tel/fax: + 38111 22 88 040, e-mail: vdsrbija@gmail.com i temida.vds@gmail.com

Savet časopisa:

dr Nataša Mrvić-Petrović, Institut za uporedno pravo, Srbija; dr Slobodan Savić, Univerzitet u Beogradu, Srbija; dr Jelena Srna, redovna profesorka Univerziteta u Beogradu u penziji, Srbija; dr Nevena Petrušić, Univerzitet u Nišu, Srbija; dr Đorđe Alempijević, Univerzitet u Beogradu, Srbija; dr Tatjana Đurić-Kuzmanović, Visoka poslovna škola strukovnih studija, Srbija; dr Saša Mijalković, Kriminalističko-policajski univerzitet, Srbija; dr Biljana Simeunović-Patić, Kriminalističko-policajski univerzitet, Srbija; dr Alenka Šelić, redovna profesorka Univerziteta u Ljubljani u penziji, Slovenija; dr Gorazd Meško, Univerzitet u Mariboru, Slovenija; dr Nina Peršak, Institut za krivičnopravnu etiku i kriminologiju, Slovenija; dr Almir Maljević, Univerzitet u Sarajevu, Bosna i Hercegovina; dr Christa Pelikan, Institute for Criminology and Sociology of Law, Austria; dr Ivo Aertsen, Catholic University of Leuven, Belgija; dr Stephan Parmentier, Catholic University of Leuven, Belgija; dr Jan Van Dijk, Tilburg University, Holandija; dr Antony Pemberton, Tilburg University, Holandija, Catholic University of Leuven, Belgija; dr Joanna Shepland, University of Sheffield, Velika Britanija; dr Sandra Walklate, University of Liverpool, Velika Britanija; dr Basia Spalek, Derby University, Velika Britanija; dr Brandon Hamber, Ulster University, Velika Britanija; mr Ruth Jamieson, profesorka Queen's University u penziji, Velika Britanija; dr Gail Mason, University of Sydney, Australija; dr Estela Valverde, Macquarie University, Australija; dr Michael Humphrey, University of Sydney, Australija; dr Robert Elias, University of San Francisco, SAD; dr Robert Peacock, University of the Free State, Južna Afrika; dr Karuppannan Jaishankar, Indija; dr Goran Bašić, Linnaeus University, Švedska; dr Vasiliki Artinopoulou, Panteion University of Political and Social Sciences, Grčka; dr Irma Kovč Vukadin, Univerzitet u Zagrebu, Hrvatska

Počasni članovi Saveta časopisa:

dr Gerd Ferdinand Kirchhof (Jindal Global University, India; University of Applied Sciences, Nemačka) i dr Marc Groenhuijsen (Tilburg University, Holandija)

Glavna i odgovorna urednica:

dr Sanja Čopić, Univerzitet u Beogradu

Zamenica glavne i odgovorne urednice:

dr Mirjana Dokmanović, naučna saradnica Instituta društvenih nauka u penziji

Sekretarka redakcije: mr Ljiljana Stevković

Članovi redakcionog odbora časopisa:

dr Vesna Nikolić-Ristanović, Univerzitet u Beogradu, Srbija; dr Branislava Popović-Ćitić, Univerzitet u Beogradu, Srbija; dr Zoran Pavlović, Univerzitet Privredna akademija, Srbija; dr Ivana Stevanović, Institut za kriminološka i sociološka istraživanja, Srbija; dr Slađana Jovanović, Univerzitet Union, Srbija; dr Natalija Žunić, docentkinja Univerziteta u Nišu u penziji, Srbija; dr Vida Vilić, Klinika za stomatologiju Niš, Srbija; mr Ljiljana Stevković, Srbija; dr Oliver Bačanović, Univerzitet St. Kliment Ohridski, Makedonija; dr Jo-Ann Wemmers, University of Montreal, Kanada; dr Sanja Milivojević, Oxford University i Bristol University, Velika Britanija i La Trobe University, Australija.

UDK

343.98

ISSN (štampano izdanje)

1450-6637

ISSN (on line izdanje)

2406-0941

Tiraž:

200 primeraka

Štampa

„Prometej-Beograd“

Izdavanje ovog broja finansijski je pomoglo

Ministarstvo nauke, tehnološkog razvoja i inovacija Republike Srbije

Temida izlazi tri puta godišnje

Radovi u časopisu su dvostruko anonimno recenzirani

The articles in the journal are peer reviewed

Temida je referisana u DOAJ, EBSCO i uvrštena u Emerging Sources Citation Index (ESCI)

Temida is indexed in the DOAJ, EBSCO and has been accepted for coverage

in the Emerging Sources Citation Index (ESCI)

Tema broja:

Žrtve i restorativna pravda

Theme of the Issue:

Victims and Restorative Justice

Importance of Victims: How Does Offense Type Affect Restoration and Reparation in Restorative Justice Conferencing?

Važnost žrtava: Kako vrsta kriminalnog ponašanja utiče na restoraciju i reparaciju u programima restorativne rasprave?

Heather L. Scheuerman
Shelley Keith 325

The Potential of Restorative Approaches in Domestic Violence Cases to Contribute to More Victim-Centred Responses – Based on the Experiences of Two Field-based Research Programs

Potencijal restorativnih pristupa u slučajevima porodičnog nasilja da doprinesu odgovorima usmerenim na žrtvu – Zasnovano na iskustvima dva terenska istraživačka programa

Gabor Hera
Dora Szego 345

OSTALE TEME

OTHER THEMES

Problemi dece roditelja u zatvoru i njihova pozicija u sistemu socijalne zaštite

Problem of Children of Incarcerated Parents and Their Position in Social Welfare

Violeta Đorđević
Jasna Hrnčić 365

**Gender (In)Equality in Policing: the Perception
of Montenegrin Police Officers**

Rodna (ne)ravnopravnost u policiji:
Percepcija policijskih službenika Crne Gore

Aleksandra Rabrenović
Zorica Vukasinović Radojicić
Božidar Otašević

389

**Ekonomska neizvesnost kao okolnost
donošenja odluka o roditeljstvu i rađanju:
Istraživanja i politike**

Economic Uncertainty as a Circumstance of Decision
Making about Parenthood and Childbearing:
Researches and Policies

Ankica Šobot 411

**Važnost deviktimizacije i depatologizacije trans
i rodno nebinarnih osoba i njihovih identiteta u
školstvu: Potreba, nužnost i pravo**

The Importance of Devictimizing and
Depathologizing Trans and Non-binary Persons
and their Identities in Schools in Serbia: Needs,
Necessities and Rights

Dragana Stojanović 435

Ispравка

Correction 452

**PRIKAZI KNJIGA
BOOK REVIEWS**

Ezzat A. Fattah

**Victimology: A Discipline in Transition – Critical
Insights and Unconventional Views**

Viktimologija: Disciplina u tranziciji – Kritički uvidi
i nekonvencionalni pogledi

Vesna Nikolić-Ristanović 453

Zilka Spahić Šiljak, Jasna Kovačević, Jasmina Husanović (ur.)
**Izazovi integrisanja rodne ravnopravnosti
u univerzitetskoj zajednici: Protiv rodno
zasnovanog nasilja**

Challenges of Integration of Gender Equality in the
Academic Community: Against Gender-based Violence
Gordana Lalić-Krstin 463

TEMIDA

2023, vol. 26, br. 3, str. 325-343

ISSN: 1450-6637

DOI: <https://doi.org/10.2298/TEM2303325S>

Originalni naučni rad

Primljeno: 14.9.2023.

Odobreno za štampu: 11.12.2023.

Importance of Victims: How Does Offense Type Affect Restoration and Reparation in Restorative Justice Conferencing?

HEATHER L. SCHEUERMAN*

SHELLEY KEITH

*R*esearch indicates that, in comparison to traditional court processing, restorative justice enhances victim satisfaction. This is in part due to the opportunities for dialogue within the restorative approach that enables offender accountability and victim reparation. Yet, some crimes that occur may not involve a direct victim, which would have implications for whether victims are present and levels of restoration and reparation within restorative justice. Using data from the Australian Reintegrative Shaming Experiments (RISE), we examine how crime type affects restorative justice outcomes. We find that conferences involving victimless crimes enhance offender accountability and community reparation in comparison to other crimes.

Keywords: victims, restorative justice, restoration, reparation.

Introduction

Restorative justice (RJ) is an offender-processing approach that seeks to strengthen the role of victims. In contrast to traditional court processing in which victims have limited input in decisions concerning the prosecution

* Dr Heather L. Scheuerman is an Associate Professor in the Department of Justice Studies at James Madison University, Harrisonburg, Virginia, United States of America.
E-mail: scheuehl@jmu.edu.

Dr Shelley Keith is a Professor in the Department of Criminology and Criminal Justice at The University of Memphis, Tennessee, United States of America. E-mail: srkeith@memphis.edu.

and conviction of offenders, RJ aims to bring the conflict back to the parties most directly involved with and affected by the harm that occurred, i.e., the victim, offender, and the community (Latimer et al., 2005; Geeraets, 2016). The primary focus of RJ is to heal the relationships between these stakeholders rather than to punish the offence and come to an agreement on appropriate reparation (Kurki, 1999; Latimer et al., 2005). Although research indicates that victims and offenders are satisfied with their engagement with RJ (Latimer et al., 2005; Strang et al., 2006; van Camp, Wemmers, 2013), it is unclear how the nature of the offence affects victim and offender outcomes, in one form of restorative practice, the RJ conference.

Also known as family group conferences, restorative conferences involve the face-to-face meeting of offenders and victims, along with their families and supporters (Strang et al., 2006; Hipple et al., 2014). This form of restorative practice shares many similarities with other face-to-face restorative interventions in that it involves a meeting of all stakeholders affected by an offence to collectively resolve the resultant harm and move forward (Marshall, 1996; Strang et al., 2006). As a result, victims may receive an apology or some reparation while offenders are restored back into good standing among their communities of care (McCold, 2004; Strang et al., 2006; Bolivar, 2012).

Despite the respectful and highly reintegrative nature of these conferences (Scheuerman, Keith, 2015a), initially, participants tend to feel anxiety and victims may still feel angry and upset (Strang et al., 2006: 283), which may lead to stigmatization and conflict (Barnes et al., 2015; Scheuerman, Keith, 2015b). Presumably, how the conference proceeds will be based on the type of harm experienced. In contrast to violent or property crimes, which identify a person or organization as a victim of the offence, crimes like drunk driving are considered victimless crimes (Jacobs, 1999; Scheuerman et al., 2021). Victimless crimes would usually not involve the presence of an identifiable or direct victim, the latter of which may reduce the respectful treatment of offenders (Barnes et al., 2015; Scheuerman et al., 2021). The type of outcomes produced for victims and offenders may thus vary based on the type of harm the conference is attempting to address (Kim, Gerber, 2012). This paper aims to present the findings of the research on how crime type affects restorative justice outcomes. In what follows, we first discuss RJ and the potential outcomes it can produce for victims and offenders. Focusing on the RJ conference, we then examine how crime type may affect these outcomes.

Restorative justice and outcomes

RJ is an approach to repairing harm (Presser, van Voorhis, 2002) that is focused not on offender retribution, but on the restoration of justice. According to RJ, crime damages relationships thereby requiring the participation of those parties affected by an offence to come together to correct for this damage, primarily through dialogue. RJ uses inclusive and cooperative procedures to come to an agreement regarding how to repair the harm caused (van Ness, 2005), as determined by citizens themselves and not government agents. Justice is then restored by fulfilling the specific needs and obligations produced by the offence for victims, offenders, and communities (Presser, van Voorhis, 2002).

These needs and obligations relate to restoration and changing offender behaviour or offender change (Presser, van Voorhis, 2002). Restoration involves reparation and social well-being. In the context of RJ, reparation entails compensation for those who have been harmed, and psychological healing in terms of offenders holding themselves accountable for the offence and victims witnessing offenders taking responsibility for their actions (Presser, van Voorhis, 2002; Strang et al., 2006). Social well-being entails the promotion of “nonexploitative and peaceable relations between people” (Presser, van Voorhis, 2002: 175). This reflects satisfaction with the restorative intervention and a sense of justice along with improvement of how participants view each other. In addition, social well-being may be enhanced by fostering a sense of community or stakeholders offering some sort of assistance related to the crime itself by helping a participant fulfil a specific need such as drug treatment (Presser, van Voorhis, 2002).

Although the main focus of restorative interventions is on reparation, offender change is a relevant product that would also influence and be affected by the outcomes associated with restoration. For instance, offender change can be measured by evaluations of offender empathy, social responsibility, and the degree of support for criminal values. Offender change can also be achieved via relationship building and assessed by recidivism. This could relate to the frequency in which the offender reoffends, the severity of subsequent offences, and the duration of time between the restorative intervention and recidivism (Presser, van Voorhis, 2002).

Consequently, RJ interventions may include a variety of outcomes such as victim financial compensation, a verbal apology, denouncing the offender's actions, offender treatment, and helping the victim or an offender to find employment or child care, to regain a sense of community safety via neighborhood meetings and collaboration (Presser, van Voorhis, 2002). These varying outcomes highlight the different ways victims and offenders may be affected by their participation in face-to-face restorative interventions.

For victims, RJ can allow them and their family members to witness the offender's remorse and accountability for the offence, let go of hate, and obtain closure. These interventions are more likely to provide victims with material compensation or symbolic reparation in comparison to the traditional justice system (Latimer et al., 2005; van Kemp, Wemmers, 2013). Victims also experience greater levels of satisfaction and experience reduced negative effects (Strang et al., 2006; Umbreit et al., 2006). This satisfaction is due to the procedurally just nature of restorative interventions, flexibility in meeting victim needs and timing, provision of care, emphasis on dialogue, and consideration of pro-social motives such as contributing to a safer society or helping the offender (van Camp, Wemmers, 2013: 136).

For offenders, participation in RJ can allow them to appreciate how their actions harmed victims, humanize their victims, improve how others view them, take accountability for their actions, and give something back (Umbreit et al., 2006). Kim and Gerber (2012) also find that in comparison to traditional court processing, juvenile offenders who participate in RJ conferencing are more likely to perceive that their participation will enable them to repay the victim and society and to repent for their offence. The likelihood of recidivism is also lowered as offenders experience greater levels of reintegrative shaming in restorative interventions in comparison to courts (Sherman et al., 1998; Scheuerman, Keith, 2015a). In contrast to stigmatizing shaming, which condemns the moral character of the offender, reintegrative shaming intends to invoke regret for the offence and decertifies the offender as deviant through the receipt of love, support, and forgiveness. This type of shaming facilitates the reintegration of offenders so they can engage in future conventional behaviour (Braithwaite, 1989; Kuo et al., 2010; Presser, van Voorhis, 2002).

Crime type and victims

Whether RJ fulfils its objectives of restoration and offender change (Presser, van Voorhis, 2002) should depend on the nature of the conference (Kim, Gerber, 2012; Scheuerman, Keith, 2015b). This is especially significant in the case of RJ conferences, as this form of restorative practice involves more than just the meeting between victims, offenders, and a facilitator, which occurs in other face-to-face restorative approaches. The RJ conference reflects a civil society institution that exists between states and families in which others, besides the victim and offender, volunteer their time to come together to enable the justice process. The facilitator structures the meeting by outlining the role and responsibilities of the victim, offender, and others, who reflect those previously known to the victim and offender and/or their family, friends, and co-workers (Strang et al., 2006). Together, these parties reach a reparation agreement that usually includes an apology or some form of community service (McGarrell, 2001; Kim, Gerber, 2012).

Who is present at the conference, however, is dependent upon the type of harm perpetrated (Scheuerman et al., 2021). In the case of Reintegrative Shaming Experiments (RISE), a police facilitator led the meeting to address the effects produced by crimes involving violent offences, property offences with a personal victim, shoplifting, and drunk driving (Sherman et al., 1998; Barnes et al., 2015). The youth violent offences and property offences included direct or identifiable personal victims. Although the shoplifting and drunk driving offences involved an indirect victim in the form of a community representative explaining the harm the crime caused (Barnes et al., 2015), shoplifting is not a victimless crime because direct harm is caused to the store and the act was not consensual. Drunk driving, in contrast, is a victimless crime given that a complainant is not present and no clear harm occurred to others (Veneziano, L., Veneziano, C., 1993; Jacobs, 1999).

The presence of victims would allow for the presence of victim supporters, in addition to offenders and their supporters and members of the community. These supporters, representing family, friends, co-offenders and/or co-victims, are part of the micro-community and reflect primary stakeholders who have ties to victims and offenders. Community members or those who are volunteers and reflect community interests, such as police officers, facilitators, lawyers, and community representatives, would reflect

secondary stakeholders or the macro-community (Scheuerman, Keith, 2015b; Scheuerman et al., 2021).

The presence of direct victims, in comparison to indirect or ambiguous victims, may make offenders more accountable for their actions. Direct victims may strengthen the interpersonal impact of the offence and enhance reintegrative shaming by increasing the amount of interaction between victims and offenders (Saulnier, Sivasubramnium, 2015). Indeed, Strang et al. (2006) report that victims desire emotional restoration more so than material reparation by tending to prefer an apology rather than money or vengeance. If offenders raise the issue of material compensation first, victims “divert that issue until a full and emotionally painful discussion of the harm has been completed” (Strang et al., 2006: 303). Even then, victims emphasize the prevention of future crime and offenders’ rehabilitation and reintegration more so than their own material compensation (Strang et al., 2006). The presence of direct victims may then privilege offender accountability as an outcome rather than material forms of reparation.

On the other hand, direct victims may also be better at expressing their resentment towards the offender (Garvey, 2011) than indirect victims (Saulnier, Sivasubramaniam, 2015), which would reduce the experience of respectful treatment and reintegrative shaming (Barnes et al., 2015). Although Scheuerman et al. (2021) find that victim presence in RISE was negatively associated with reintegrative shaming and that the involvement of a direct victim, and not that of an indirect victim, was associated with reduced perceptions of respectful treatment, how offenders are viewed rather than the type of victim present had more significant implications for how the RJ conference was experienced.

Specifically, those offences that result in direct victims, such as interpersonal violence or property crimes, tend to be more severe and are more difficult to forgive (Gerlsma, Lugtmeyer, 2018; Scheuerman et al., 2021) than victimless crimes like driving under the influence (Jacobs, 1999). Offence severity also should enhance offender blameworthiness (Batchelor, 2017), which could lead to the disparagement of offenders and undermine the experience of reintegrative shaming (Barnes et al., 2015; Scheuerman, et al., 2021). This would suggest that conferences addressing interpersonal offences (i.e., violent and personal property crimes) would result in less positive outcomes for offenders and victims than conferences that deal with victimless crimes (drinking and driving) or offences that result in a

representative victim (e.g., shoplifting). Conferences involving indirect victims may also prioritize material compensation over emotional restoration because no direct victims are involved (see Strang et al., 2006).

Methodology

Aim of the research and hypotheses

The primary aim of this research is to identify how the type of offence, which may involve direct or indirect victims, affects whether offenders apologize, take accountability, and make reparations. We test this idea using data from the Reintegrative Shaming Experiments (RISE), one of, if not, the most rigorous examinations of family group conferencing effectiveness (McGarrell, Hipple, 2007). Following the aim of the research, we hypothesize:

- H1 In comparison to conferences involving victimless crimes, conferences dealing with violent and property crimes will be higher in offender accountability and restoration and lower in reparation.
- H2 Among non-victimless crimes, in comparison to shoplifting, conferences involving violent and property crimes with a personal victim will be higher in offender accountability and restoration and lower in reparation.

Data and sample

We test these hypotheses using data from the Reintegrative Shaming Experiments (RISE) conducted in Canberra, Australia between 1995 and 1999. RISE is one of the most exacting tests of family group conferencing to date (McGarrell, Hipple, 2007) and provides valuable insights into the theoretical dynamics of RJ conferences, which inform current restorative practices (Dang, 2017). RISE is based on an experimental design in which offenders were randomly assigned to court or conference to assess the effectiveness of these forms of criminal justice processing. RISE data include two instruments: 1) observations completed by trained RISE staff and 2) in-person interviews completed with offenders approximately 6 to 8 weeks after the conference (Strang, 2017: 491). Our dependent variables are drawn from staff observations

to objectively assess RJ outcomes. Immediately after the conference concluded, these observers independently and systematically evaluated conferences according to a Global Ratings Questionnaire, which produces valid and reliable measures across observers (Harris, Burton, 1998). Prior to serving as an observer, trainees were required to attend at least five conferences with a fully trained observer to ensure interrater reliability (Barnes, 1999).

To be included in the experiment, offences needed to be serious enough to result in arrest but not too serious such that the police would override the assignment to conference and divert offenders to court (Sherman et al., 2005). The data included violent offenders for those younger than 30 (YVC), juvenile property offenders with a personal victim (JPP), juvenile shoplifting offenders who were detected by store security officers (JPS), and adult drunk drivers (those with a blood alcohol content over 0.08) (DUI) (Sherman et al., 1998; Kim, Gerber, 2012). Violent offences ranged from assault that did or did not result in bodily harm, fighting, and arson. Personal property offences included "theft, burglary, car theft, shoplifting in owner-operated shops (not big stores), criminal damage, fraud, vehicle break-in and receiving or possession of stolen goods" (Sherman et al., 2005: 376).

Conferences averaged about 90 minutes and, in addition to a police facilitator, offender, and victim, could involve: 1) the offender's and/or victim's spouse, parents, stepparents, sibling, child, grandparent, friend, co-offender/co-victim, neighbour, and co-worker; 2) the offender's supervisor and 3) a community representative, police informant, and solicitor (Scheuerman et al., 2015b). Of the 498 conference offenders, 377 committed victimless crimes (DUI), while 121 engaged in violent (YVC, n=27) or property crimes (JPP, n=48; JPS, n=46). The average age of participants was 27.7 and 77% of the sample were male (Table 1).

Table 1. Descriptive statistics

	Obs.	Mean	S.D.	Min	Max
Dependent Variables					
Emotional restoration					
Apology	442	0.77	0.42	0	1
Offender accountability	445	22.22	5.71	4	32
Reparation					
Repay community	408	5.96	2.12	1	8

Repay victim	93	5.35	2.66	1	8
Independent Variables					
Violent crime	498	0.05	0.23	0	1
Property crime with a personal victim	498	0.10	0.30	0	1
Shoplifting	498	0.09	0.29	0	1
Drunk driving	498	0.76	0.43	0	1
Control Variables					
Gender (0=female, 1=male)	498	0.77	0.42	0	1
Age	498	27.71	11.80	9.47	70.83
Disintegrative shaming	444	6.73	3.10	4	22
Reintegrative shaming	430	37.32	11.65	11	64

Variables

a) Dependent variables

We operationalize outcomes of the conference for victims and offenders according to emotional restoration and victim reparation. Emotional restoration is assessed via two measures. The first is a dummy variable indicating whether or not offenders apologized for their actions with those who did not serve as the reference category. The second is a summation of four items that assess the extent to which offenders took accountability for their actions by recognizing they had done wrong, feeling sorry, being emotionally responsive, and taking responsibility with each item ranging from not at all (1) to very (8) ($\alpha=0.79$). Victim reparation is evaluated by two measures. These measures assess how much reparation to the community and victims was reflected in the outcome of the conference with each item ranging from not at all (1) to a lot (8). As the type of offence influenced the nature of the conference, the latter measure is only used when examining violent and property crimes. Higher scores on these measures reflect greater offender accountability and reparation (Table 1).

b) Independent Variables and Controls

The key independent variable for this study includes offense type which is examined via a series of four dummy variables: YVC, JPP, JPS, and DUI.

When examining the entire sample, DUI serves as the reference category, while JPS becomes the reference category when examining conferences involving violent and property crimes with a personal victim. In addition, we control for certain variables that have been shown to influence how RJ is experienced, which consist of gender, age, and disintegrative and reintegrative shaming (Kim, Gerber, 2012; Scheuerman, Matthews, 2014). Gender is a dummy variable with females as the reference category, while age is a continuous variable measured in years. Disintegrative shaming is measured by four items RISE staff evaluated regarding the degree to which the offender was stigmatized and rejected by conventional others ($\alpha=0.70$). Last, reintegrative shaming consists of eight items assessed by RISE staff regarding how reintegrative the conference was and the degree of respect and support that was provided to the offender ($\alpha=0.89$). Items from these measures ranged from 1-8 with higher scores indicating higher levels of disintegrative and reintegrative shaming (see Table 1).

Analytical strategy

We first compare conferences by offence type to assess whether they differ according to our dependent variables by using the difference of means t-tests. We then conduct a series of logit and ordinary least squares (OLS) regressions that include our controls. Logistic regression accounts for the distribution of dichotomous variables (Long, Freese, 2003) (i.e., our apology measure), while OLS is preferred when an outcome variable approximates a continuous measure (Gujarati, 2003) (i.e., our measures of offender accountability and reparation). We present odds ratios for our logistic regression models and standardized coefficients for our OLS models.

Results and discussion

In general, our hypotheses receive mixed support (see Tables 2 and 3). Contrary to hypothesis 1, conferences involving violent and property crimes had significantly lower mean levels of emotional restoration than those involving drunk driving offences (Table 2). Nevertheless, Table 2 indicates that in support of hypothesis 1, conferences involving property and violent crimes

had significantly lower mean levels of community reparation in comparison to conferences involving victimless crimes.

Table 2. Difference of means t-tests of dependent variables by crime type

	Drunk driving (n=377)	Violent^a (n=27)	Person property (n=48)	Shoplifting^a (n=46)
Emotional restoration				
Apology	0.91	0.38***	0.26***	0.46***
Offender accountability	22.76	18.96***	21.00*	20.86*
Reparation				
Repay community	6.44	4.35***	4.11***	4.39***

^aIn comparison to drunk driving.

^ap≤ .10; *p ≤ .05, **p ≤ .01, ***p ≤ .001 (two-tailed)

Upon examining restoration and reparation among violent and property crimes, contrary to hypothesis 2, in comparison to shoplifting conferences, Table 3 reveals that offenders in conferences with personal property offences were less likely to apologize. Also, compared to shoplifting, conferences involving personal property offences had higher rather than lower mean levels of victim reparation, which is the opposite of what is predicted. However, Hypothesis 2 receives some support in that conferences involving violent offences have lower mean levels of victim reparation than conferences that address shoplifting offences (see Table 3).

Table 3. Difference of means t-tests of dependent variables by direct victim crime type

	Shoplifting (n=46)	Violent^a (n=27)	Person property^a (n=48)
Emotional Restoration			
Apology	0.46	0.38	0.26*
Offender accountability	20.86	18.96	21.00
Reparation			
Repay community	4.39	4.35	4.11
Repay victim	5.12	3.65*	6.40*

^aIn comparison to shoplifting.

^ap≤ .10, *p ≤ .05, **p ≤ .01, ***p ≤ .001 (two-tailed)

Our multivariate analyses reveal similar patterns (Tables 4 and 5). In comparison to conferences involving victimless crimes, Table 4 reveals that

those dealing with violent and property crimes have offenders who are less likely to apologize and have outcomes that take the community into account to a lesser extent. Conferences involving violent offenders and personal property crimes are also lower in offender accountability in comparison to those with drunk-driving offenders (see Table 4).

Table 4. Logit and OLS regressions of restorative justice outcomes on offence type in comparison to drunk driving

	Apology (Logit)		Offender accountability (OLS)		Community reparation (OLS)	
Variable	O.R.	S.E.	β	S.E.	β	S.E.
Violent ^a	0.03***	0.02	-0.10*	1.06	-0.18***	0.47
Property crime with a victim ^a	0.02***	0.01	-0.12*	0.83	-0.34***	0.36
Shoplifting ^a	0.05***	0.02	-0.05	0.89	-0.25***	0.39
Gender	0.65	0.25	-0.05	0.54	-0.05	0.23
Age	0.97*	0.01	-0.06	0.02	0.01	0.01
Disintegrative shaming	0.88**	0.04	0.08 ⁺	0.08	0.09	0.03
Reintegrative shaming	0.96**	0.01	0.59***		0.24	0.01
Constant	458.44***	453.08	12.47***	1.28	4.48***	0.54
N	427		429		392	
R ² /Pseudo R ²	0.32		0.36		0.24	
Adjusted R ²			0.34		0.23	

⁺p ≤ .10, *p ≤ .05, **p ≤ .01, ***p ≤ .001 (two-tailed);

^aIn comparison to drunk driving.

When comparing conferences involving violent and personal property crimes to shoplifting conferences, Table 5 indicates no significant differences in emotional restoration and community reparation. However, in comparison to conferences addressing shoplifting, victim reparation is higher in conferences involving personal property offences and lower in conferences involving violent offences (see Table 5).

Table 5. Logit and OLS regressions of restorative justice outcomes on offence type in comparison to shoplifting

	Apology (Logit)		Offender accountability (OLS)		Community reparation (OLS)		Victim reparation (OLS)	
Variable	O.R.	S.E.	β	S.E.	β	S.E.	β	S.E.
Violent ^a	0.76	0.46	-0.11	1.38	0.05	0.80	-0.23 ⁺	0.77
Property crime with a victim ^a	0.48	0.25	-0.10	1.12	-0.14	0.65	0.27 [*]	0.62
Gender	0.65	0.38	-0.10	1.31	-0.05	0.77	0.02	0.72
Age	0.93	0.09	0.04	0.20	-0.12	0.11	0.11	0.11
Disintegrative shaming	0.85 [*]	0.06	0.26 ^{**}	0.14	0.08	0.08	0.01	0.08
Reintegrative shaming	0.95 [*]	0.02	0.68 ^{***}	0.05	0.38 ^{***}	0.03	0.00	0.02
Constant	82.51 [*]	170.96	6.83	4.30	3.38	2.44	3.10	2.35
N	105		105		89		91	
R ² /Pseudo R ²	0.10		0.37		0.14		0.16	
Adjusted R ²			0.34		0.08		0.10	

⁺p ≤ .10, ^{*}p ≤ .05, ^{**}p ≤ .01, ^{***}p ≤ .001 (two-tailed);

^aIn comparison to shoplifting.

Taken together these findings validate the use of RJ for dealing with a range of crimes and highlight the important qualitative difference between offence types and the associated outcomes within restorative conferencing that they produce. It would not be desirable for RJ practice to produce differing outcomes in emotional restoration and reparation for violent and property offences, which suggests that these crimes affect the RJ conference similarly. It is only when examining victim reparation that an effect occurs, which relates to the qualitative nature of the offence involved. It should come as no surprise that property crimes with a personal victim produce outcomes that take victim reparation into account to a greater extent than shoplifting offences in which a representative victim, but no direct victim, is present. In addition, the nature of property offences differs from violent offences in that a clearer path for victim reparations exists given that material rather than emotional harm occurred. It may take weeks to years for victims of violent crimes to recover from emotional harm (Wemmers, 2002). Moreover, the increased severity associated with violent acts may be more likely to involve

parties that know each other or involve offenders who are more committed to a criminal identity, which would lower the likelihood that victim reparation is taken into account (Keith, Scheuerman, 2022).

The greatest differences we observe in understanding RJ outcomes relate to comparing violent and property crimes to drunk driving, a victimless crime. Conferences that dealt with addressing drunk driving were higher in emotional restoration and community reparation than conferences involving other crimes. This may have something to do with the fact drunk driving, in comparison to other crimes, is less likely to be condemned and viewed as a serious crime, and more likely to involve participants from groups advantaged by race and class (Jacobs, 1999) who would be more likely to have a higher stake in conformity and be better able and willing to make amends for the harm in which they engaged (Hirschi, 1969).

In light of these findings, our study suggests that to improve outcomes of RJ for violent and property offenders more work may be needed before and after the RJ conference. This work would be focused on increasing social bonds and altering the self-view of these offenders by lessening their commitment to criminal identities (see Keith, Scheuerman, 2022). This may be accomplished by requiring offenders to receive services before attending the conference such as job training and/or cognitive behavioural therapy (Clark, 2010). Facilitators may also need further training to ensure that dialogue remains productive in these emotionally charged conferences given that victims of violent crimes, and other serious crimes, may feel worse after the conference and may need follow-up counselling to resolve feelings of fear and depression (Wemmers, 2002).

Despite the important implications of these findings, a few limitations of this study should be noted. First, while the RISE data provide a rigorous test of the effectiveness of RJ conferences, more recent data from other locations outside of Australia should be investigated. Second, future research should examine a larger sample of conferences which include more types of crimes given that not all offences in this sample included direct victims and not all victims participated when given the opportunity (see Scheuerman et al., 2021).

Nevertheless, further research is needed to strengthen these conclusions. Research that assesses how victims view and perceive the outcomes associated with RJ could assist in enhancing restoration and reparation. Although objective evaluations of conferences were used to create the

measures in this study, understanding how each party experiences and views the conference could highlight other ways of bringing offenders, victims, and the community together to heal. For instance, victims may feel less vulnerable and more satisfied with RJ when mediation is indirect, or when mediators meet with victims and offenders separately to make agreements, which may lead offenders to be more open to reparation and being held accountable in an environment that is less emotionally charged (Wemmers, 2002).

Conclusion

In sum, the type of harm addressed in RJ conferencing can affect outcomes for victims and offenders. We find that offenders were more likely to apologize, be accountable, and make community reparations in conferences addressing victimless crimes, which involved victim representatives, rather than violent and property crimes involving a direct victim. When the nature of the offence was not a victimless crime and related to violent and property offences, conference outcomes differed less, even though the offence type still had implications for victim reparation. RJ practitioners should heed these conclusions in ensuring that the goals of the conferences are met for victim reparation and offender accountability regardless of offence type.

References

- Barnes, G. (1999) Procedural Justice in Two Contexts: Testing the Fairness of Diversionary Conferencing for Intoxicated Drivers. PhD dissertation. University of Maryland, College Park.
- Barnes, G., Hyatt, J., Angel, C., Strang, H., Sherman, L. (2015) Are Restorative Justice Conferences More Fair than Criminal Courts? Comparing Levels of Observed Procedural Justice in the Reintegrative Shaming Experiments (RISE). *Criminal Justice Policy Review*, 2, pp. 103-130.
- Batchelor, D. (2017) Restoring Choice: The Relationship between Offense Seriousness, Intervening Time, and Victims' Responses to the Offer of Restorative Interventions. *Victims & Offenders*, 2, pp. 205-232.

Heather L. Scheuerman, Shelley Keith Importance of Victims: How Does Offense Type Affect Restoration and Reparation in Restorative Justice Conferencing?

Bolivar, D. (2012) Community of Care from a Victim-perspective: A Qualitative Study. *Contemporary Justice Review*, 1, pp. 17-37.

Braithwaite, J. (1989) *Crime, Shame and Reintegration*. Cambridge: Cambridge University Press.

Clark, P. (2010) Preventing Future Crime with Cognitive Behavioral Therapy. *NJ*, 265, pp. 22-25.

Dang, J. (2021) Uprooting Mass Incarceration: From Restoration to Transformation. *Kansas Journal of Law & Public Policy*, 2, 234-280.

Garvey, S. P. (2011) Alternatives to Punishment. In: J. Deigh, D. Dolinko (eds.) *The Oxford Handbook of the Philosophy of Criminal Law*. Oxford: Oxford University Press, pp. 493-520.

Geeraets, V. C. (2016) Fictions of Restorative Justice, Vincent Geeraets. *Criminal Law and Philosophy*, 10, pp. 265-281.

Gerlsma, C., Lugtmeyer, V. (2018) Offense Type as Determinant of Revenge and Forgiveness after Victimization: Adolescents' Responses to Injustice and Aggression. *Journal of School Violence*, 1, pp. 16-27.

Gujarati, D. N. (2003) *Basic Econometrics* (4th ed.). New York: McGraw Hill.

Harris, N., Burton, J. B. (1998) Testing the Reliability of Observational Measures of Reintegrative Shaming at Community Accountability Conferences and at Court. *Australian and New Zealand Journal of Criminology*, 3, pp. 230-241.

Hipple, N. K., Gruenewald, J., McGarrell, E. F. (2014) Restorativeness, Procedural Justice, and Defiance as Predictors of Reoffending of Participants in Family Group Conferences. *Crime & Delinquency*, 8, pp. 1131-1157.

Hirschi, T. (1969) *Causes of Delinquency*. Berkeley: University of California Press.

Jacobs, J. B. (1999) Researching and Conceptualizing Drunk Driving: An Invitation to Criminologists and Criminal Law Scholars. In: W. S. Laufer, F. Adler (eds.) *The Criminology of Criminal Law*. New York: Routledge, pp. 53-69.

Keith, S., Scheuerman, H. (2022) How Does Sanctioning Context Affect Moral Emotions and Conformity? An Examination of Identity Negotiation in Courts and Restorative Justice Conferences. *Deviant Behavior*, 5, pp. 525-542.

Kim, H. J., Gerber, J. (2012) The Effectiveness of Reintegrative Shaming and Restorative Justice Conferences: Focusing on Juvenile Offenders' Perceptions in Australian Reintegrative Shaming Experiments. *International Journal of Offender Therapy and Comparative Criminology*, 7, pp. 1063-1079.

-
- Kuo, S.-Y., Longmire, D., Cuvelier, S. J. (2010) An Empirical Assessment of the Process of Restorative Justice. *Journal of Criminal Justice*, 3, pp. 318-328.
- Kurki, L. (1999) Incorporating Restorative and Community Justice into American Sentencing and Corrections. Washington, DC: U.S. Department of Justice, National Institution of Justice.
- Latimer, J., Dowden, C., Muise, D. (2005) The Effectiveness of Restorative Justice Practices: A Meta-analysis. *The Prison Journal*, 2, pp. 127-144.
- Long, S. J., Freese, J. (2003) *Regression Models for Categorical Dependent Variables using Stata* (2nd ed.). College Station: Stata Press.
- Marshall, T. F. (1996) The Evolution of Restorative Justice in Britain. *European Journal on Criminal Policy and Research*, 4, pp. 21-43.
- McCold, P. (2004) What is the Role of Community in Restorative Justice Theory and Practice? In: H. Zehr, B. Toews (eds.) *Critical Issues in Restorative Justice*. Boulder: Lynne Rienner, pp. 155-172.
- McGarrell, E. F. (2001) Restorative Justice Conferences as an Early Response to Young Offenders. *Juvenile Justice Bulletin*. Washington, DC: U.S. Department of Justice, Office of Justice Programs, Office of Juvenile Justice and Delinquency Prevention.
- McGarrell, E. F., Hippel, N. K. (2007) Family Group Conferencing and Re-offending among First-time Juvenile Offenders: The Indianapolis Experiment. *Justice Quarterly*, 2, pp. 221-246.
- Presser, L., van Voorhis, P. (2002) Values and Evaluation: Assessing Processes and Outcomes of Restorative Justice Programs. *Crime & Delinquency*, 1, pp. 162-188.
- Saulnier, A., Sivasubramiam, D. (2015) Effects of victim presence and coercion in restorative justice: An experimental paradigm. *Law & Human Behavior*, 4, pp. 378-387.
- Scheuerman, H. L., Gilbert, T. N., Keith, S., Hegtveldt, K. A. (2021) Discerning Justice: Clarifying the Role of Procedural and Interactional Justice in Restorative Conferencing. *Contemporary Justice Review: Issues in Criminal, Social, and Restorative Justice*, 1, pp. 4-23.
- Scheuerman, H. L., Keith, S. (2015a) Implications of Court Versus Conference: The Relationship between Perceptions of Procedural Justice and Shame Management. *Criminal Justice Policy Review*, 2, pp. 156-182.
- Scheuerman, H. L., Keith, S. (2015b) Supporters and Restorative Justice: How Does the Intersection between Offenders, Victims and the Community Influence Perceptions of Procedural Justice and Shaming? *Restorative Justice: An International Journal*, 1, pp. 75-106.

Heather L. Scheuerman, Shelley Keith Importance of Victims: How Does Offense Type Affect Restoration and Reparation in Restorative Justice Conferencing?

Scheuerman, H. L., Matthews, S. (2014) The Importance of Perceptions in Restorative Justice Conferences: The Influence of Offender Personality Traits on Procedural Justice and Shaming. *Justice Quarterly*, 5, pp. 852-881.

Sherman, L. W., Strang, H., Angel, C., Woods, D., Barnes, G. C., Bennett, S., Inkpen, N. (2005) Effects of Face-to-face Restorative Justice on Victims of Crime in Four Randomized, Controlled Trials. *Journal of Experimental Criminology*, 1, pp. 367-395.

Strang, H. (2017) Experiments in Restorative Justice. In: P. Drahos (ed.) *Regulatory Theory: Foundations and Applications*. Australian National University Press, pp. 483-498.

Strang, H., Sherman, L., Anger, Caroline M., Woods, Daniel J., Bennett, S., Newbury-Birch, Inkpen, N. (2006) Victim Evaluations of Face-to-face Restorative Justice Conferences: A Quasi-Experimental Analysis. *Journal of Social Issues*, 2, pp. 281-306.

Umbreit, M. S., Vos, B., Coates, R. B., Armour, M. P. (2006) Victims of Severe Violence in Mediated Dialogue with Offender: The Impact of the First Multi-site Study in the U.S. *International Review of Victimology*, 1, pp. 27-48.

van Camp, T., Wemmers, J. (2013) Victim Satisfaction with Restorative Justice: More than Simply Procedural Justice. *International Review of Victimology*, 2, pp. 117-143.

Veneziano, L., Veneziano, C. (1993) Are Victimless Crimes Actually Harmful? *Journal of Contemporary Criminal Justice*, 1, pp. 1-14.

Wemmers, J. (2002) Restorative Justice for Victims of Crime: A Victim-oriented Approach to Restorative Justice. *International Review of Victimology*, 1, pp. 43-59.

Internet sources

Sherman, L. W., Strang, H., Barnes, G. C., Braithwaite, J., Inkpen, N., Teh, M. (1998) Experiments in Restorative Policing: A Progress Report on the Canberra Reintegrative Shaming Experiments (RISE). Available at: https://www0.anu.edu.au/fellows/jbraithwaite/_documents/Reports/Experiments_Restorative_1998.pdf, page accessed 31.5.2023.

van Ness, D. W. (2005) An Overview of Restorative Justice around the World. The second workshop presented at the Eleventh United Nations Congress on Crime Prevention and Criminal Justice, Vancouver, B. C. Canada. Available at: https://biblioteca.cejamericas.org/bitstream/handle/2015/4767/dan_van_ness_final_paper.pdf?sequence=1&isAllowed=y, page accessed 30.5.2023.

HEATHER L. SCHEUERMAN*

SHELLEY KEITH

Važnost žrtava: Kako vrsta kriminalnog ponašanja utiče na restoraciju i reparaciju u programima restorativne rasprave?

Istraživanja pokazuju da, u poređenju sa tradicionalnim sudskim postupkom, restorativna pravda dovodi do većeg zadovoljstva žrtava. Ovo je delimično zbog toga što se u okviru restorativnog pristupa pruža mogućnost dijaloga koji omogućava preuzimanje odgovornosti od strane učinioца krivičnog dela i reparaciju žrtava. Međutim, neka kriminalna ponašanja ne podrazumevaju postojanje direktnih žrtava, što se odražava na to da li su žrtve prisutne u restorativnom dijalogu, kao i koji nivoi restoracije i reparacije će biti postignuti na ovaj način. Koristeći podatke iz australijskog programa *Reintegrative Shaming Experiments (RISE)*, u radu se ispituje kako vrsta kriminalnog ponašanja utiče na ishode programa restorativne pravde. Rezultati pokazuju da restorativne rasprave (konferencije) koje uključuju tzv. zločine bez žrtava, u odnosu na druga kriminalna ponašanja, doprinose većoj odgovornosti učinilaca krivičnih dela i boljoj reparaciji lokalne zajednice.

Ključne reči: žrtve, restorativna pravda, restoracija, reparacija.

* Dr Heather L. Scheuerman je vanredna profesorka Odeljenja za pravne studije, James Madison Univerzitet, Harisonburg, Virdžinija, Sjedinjene Američke Države. E-mail: scheuehl@jmu.edu.

Dr Shelley Keith je profesorka Odeljenja za kriminologiju i krivično pravosuđe, Univerzitet Memfis, Tenesi, Sjedinjene Američke Države. E-mail: srkeith@mempshis.edu.

TEMIDA

2023, vol. 26, br. 3, str. 345-363

ISSN: 1450-6637

DOI: <https://doi.org/10.2298/TEM2303345H>

Originalni naučni rad

Primljeno: 12.9.2023.

Odobreno za štampu: 14.12.2023.

The Potential of Restorative Approaches in Domestic Violence Cases to Contribute to More Victim-Centred Responses – Based on the Experiences of Two Field-based Research Programs

GABOR HERA*

DORA SZEGO

The article aims to discuss the opportunities for a restorative approach in domestic violence (DV) cases based on the results of two empirical research. After describing the victims' perspective, we introduce the shortcomings of institutional frontline responses that hinder the effective prevention and fight against domestic violence. At the end of the paper, some local support initiatives for victims of DV are described. We examine the aspects of these initiatives that bring them close to the restorative approach – although they do not explicitly label themselves as restorative.

Keywords: domestic violence, restorative approach, frontline responders, Hungary, IMPROVE, IMPRODOVA.

Introduction

Our paper aims to discuss the opportunities of a restorative approach in domestic violence (DV) cases, where women victims are concerned, within the framework of two empirical research focusing on how frontline responders

* Dr Hera Gabor is a Research Fellow at the HUN-REN Centre for Economic and Regional Studies, Institute for Regional Studies, Hungary. He is also a Researcher in the Foresee Research Group, Hungary. E-mail: hera.gabor@krtk.hun-ren.hu; gabor.hera@foresee.hu.

Dora Szego is a Researcher in the Foresee Research Group, Hungary.
E-mail: szego.dori@gmail.com.

(from the legal, social and health sectors) react to domestic violence. Firstly, based on various Hungarian studies we introduce the victims' perspective, and examine to what extent frontline responses resonate appropriately with victims' needs. Then, we introduce the idea of handling DV cases with restorative justice (RJ), involving international literature. Finally, we examine some Hungarian initiatives following a restorative approach alongside several criteria that are key for victim-centred processes: thorough assessment of cases, active participation and engagement of the victims, involvement of all stakeholders, ensuring a safe space and empowerment by trust and the dialogue process. As we argue, these practices have the potential to satisfy victims' needs and even counterbalance systemic, institutional deficiencies.

Experiences of victims of domestic violence

The IMPROVE¹ program, which started at the end of 2022 with the participation of eight countries, members of the European Union (EU), aims primarily to increase the reporting and detection of domestic violence, to enhance the competencies of frontline responders (FLRs), and to empower victims to understand their rights to services and justice. DV has different definitions based on the group of victims that violence concerns as well as the type and volume of violence. The main victim group that our program targeted were women victims of intimate partner violence. Within the first phase of the program, our research team conducted a literature review on domestic violence. We reviewed the factors that influence the likelihood that victims report domestic violence, and seek services and support from frontline responders. In addition, we analysed the victims' sociocultural characteristics, social and economic disadvantages, perceptions of frontline response and services, and the real opportunities offered by the service structure as well. It is worth mentioning that Hungarian publications under investigation usually introduce feedback from frontline responders and social scientists (Sándor, 2016; Hornyik, 2020; Windt, 2020; Hegyi, 2022; Hera, 2022; Nagy, Petrus 2022) and provide summaries about findings of document analysis (Farkas, 2013; Garai, 2019; Solt, 2022). Therefore, the experiences of the victims were often presented only in

¹ IMPROVE project is funded by the European Union under HORIZON Innovation Actions (Grant Agreement No. 101074010). More information about the project is available here: <https://cordis.europa.eu/project/id/101074010>.

an indirect way. However, we decided to follow a different strategy here and present briefly the research reports that involve and give voice to women victims themselves (Czibere, 2012; Human Rights Watch, 2013; Nagy et al., 2020).

It might be important to mention that these reports do not make a difference between different types of violence; they do not differentiate between intimate terrorism and common (or situational) couple violence (Johnson, 1995). In both cases, perpetrators and victims usually know each other and live in the same household. However, the latter form of violence is quite prevalent, two-sided, not (necessarily) repeated and escalating, not driven by the desire to control the other (Pemberton et al., 2009) and is not predominantly committed by men (Graham-Kevan, Archer, 2003). In this case, socio-economic circumstances (such as poverty, poor social status, and bad housing conditions) or individual mental issues are in the background as causes. The above-mentioned research reports describe solely the characteristics of intimate terrorism, where coercive control exists in the relationships. In this case, victims are often monitored and controlled by the abusers. In addition, they are deprived of independence and even of their basic needs. They are not only typically separated from their family and friends, but they cannot even reach support services. Isolation is more severe when offenders successfully harm the victim's reputation and when intimidation is so strong that asking for help itself seems life-threatening. It might be important to mention here, that the COVID-19 lockdown, when the constant coexistence of the victim and the abuser increased tension in the relationships and within families, intensified the sense of isolation. During this period, NGOs reported an increased frequency of violent acts, higher numbers of crisis hotline calls and demand for secret shelter placement (Hera, Szego, 2023).

As the research reports (Czibere, 2012; Human Rights Watch, 2013; Nagy et al., 2020) highlight, victims of intimate terrorism suffer from ongoing physical and verbal insults. The continuous threat, intimidation and oppression diminishes their confidence and self-esteem. They often take the view that their own behaviour is the deep-rooted cause of the violence. Some of them even suppose that changes in their attitudes and behaviour might improve the situation in their abusive relationships, and cease violence and oppression. Thus, victims often feel that they are to be blamed (at least partially) for the abuse as well as for bearing the violence. Self-blaming is reinforced by feelings of shame and failure – and sometimes even by the community

network of the victims as well. Members of this network often represent traditional gender and family norms and strengthen the classical roles, duties, and responsibilities of the family members. According to this approach, husband and wife raise their kids together in unity. Women are typically in a subordinated position. They are expected to be self-sacrificing, loving and understanding towards their husbands, and they are supposed to forgive them for their violent acts. At the same time, women keep the family together. A kind of ‘romantic interpretation’, which legitimizes violence, could be also identified. According to this discourse, men cause trouble only because of the love that blinds them. If two people love each other, it takes only some time for the relationship to mend itself, and spouses, partners will enjoy the same closeness as before. As a consequence, members of the informal network often try to convince the victims to endure violence and abuse. This simplified approach of gender roles not only implies victim blaming but also ignores the complexity of cases and possible victim-offender roles by picturing a typical victim and offender character, which is far from the everyday realities of domestic violence situations.

Besides the lack of support from community members, according to Hungarian studies, occasionally the police do not show sensitivity and do not acknowledge that victims are abused and thus have trauma-related difficulties. These officers cannot recognise and understand the needs of the victims in the key moment when support would be crucial, sometimes even life-saving. Victims complain about police officers who take the police report but do nothing. As one of the interviewees of the research conducted by Human Rights Watch (2013: 33) put it: “I called the police many times to tell them to do something as my husband was threatening violence [...] They always told me that they can’t do anything unless blood flows”. Another victim complains about police officers who take the perpetrator to the police office but release him the next day (Human Rights Watch, 2013: 27). Others are afraid of male officers who probably side with men, do not believe the victims and even put them under pressure rather than the offender. Sometimes victims have to explain to the uncomprehending officers why they have previously not left their abusive partners. The study reports about officers who asked the victim not to call the police again as they had to intervene too many times. Due to certain characteristics of the victims, such as fear, dependency and the dynamics of violence, victims usually are either reluctant to file a complaint against

the offender, or they are likely to cancel their testimonies and withdraw their complaints already in the investigation phase. The investigation process is typically long and bureaucratic, which discourages the victims from further maintaining their testimonies – which can be easily condemned by police officers.

To sum up, victims suffering from the harms of abusive relationships often lack the support of their community members and the police. There is a chance that reporting domestic violence and being involved in official criminal procedures cause further traumatic stress, and mental disorder and might result in secondary victimisation.

Perspectives of frontline responders

In this chapter, we primarily build upon the research findings of the IMPRODOVA research project that was designed to provide solutions for an integrated response to domestic violence. Among many other activities, our team collected information about the domestic violence-related curriculum in education and conducted empirical fieldwork as well.

The Hungarian team conducted 32 semi-structured interviews with police officers (16) and social workers (16) in two locations in 2019. Our primary aim was to reveal the main challenges and shortcomings characterising the work of frontline responders while preventing and responding to domestic violence. As soon as we received permission from the National Headquarters of the Hungarian Police to carry out interviews, participating police officers were selected from the local Investigation Departments and Violent Crimes Units. In addition, the crime prevention advisors were also interviewed. When it comes to the social sector, leaders of the local institutions, i.e., crisis centres, secret shelters, temporary homes for families and child protection services permitted us to conduct interviews with their colleagues. The minimum length of the interviews was around half an hour, while the longest conversation took more than three and a half hours. The average length of the interviews was around an hour. All of the 32 interviews were recorded and transcribed. While analysing the qualitative data, we followed the steps of thematic analysis (Braun, Clarke, 2006; Moira, Brid, 2017). At the end of the process, we managed to identify patterns and themes that described the nature of interagency cooperation, the way DV cases are detected, the

process of filing a complaint, the obstacles the victims face, the procedures that can give an immediate and effective response to the victims, and, in addition, the frontline responders' attitudes towards domestic violence cases.

As we recognised, several circumstances hinder frontline responders from giving immediate and appropriate support to DV victims. The problem starts with education. The curriculum analysis revealed that the amount of time dedicated to DV throughout the basic training of police officers is insufficient. We could identify only a very few DV-related lessons and courses that were usually not dedicated explicitly to the topic. Even if DV is discussed, typically only the relevant legal framework and institutional conditions are introduced by the teachers and lecturers. During the empirical fieldwork, we met some police officers who took part in further training programs about restraining orders, learnt about the psychological dimensions and the legal environment of DV and got acquainted with the circumstances that should be taken into consideration when a restraining order is applied by the police officers. Others underlined that some other trainings on empathy and communication, about children interviewing techniques, were also available for police officers. However, these courses do not directly address DV and do not improve the skills that are necessary for recognising DV incidents and providing sufficient support for the victims. Police officers could not gain practical work experience as part of their basic education and further training. As a result, police officers patrolling the street may not be able to identify various forms of DV. The lack of proper education probably explains why police officers did not seem to have detailed background knowledge about the mechanisms of DV. One of our interviewees even expressed the difficulties in understanding why women did not break the circle of violence: "It is very difficult for me to handle how can someone, who has been hit two or three times go back for a fourth". In addition, some of the police officers are frustrated because of the cancellation of the criminal procedure by the victims themselves. As a result, negative attitudes towards the victims might be formed and reinforced within the system.

The system that aims at protecting victims seems to function well only from the perspective of police protocols and official measures. When violence between family members is reported, police officers react on time and arrive on the spot. Active measures help to maximize victim detection and protection. First of all, it is necessary to identify the signs of crisis and violence (visible injuries caused by physical violence, emotional state of the victim, the

victim reporting multiple aggressive incidents, etc.). In case violence is suspected, measures include not only separating the offender and providing information to the victims (e.g. about the opportunities to ensure their safety) but, if necessary, even the relocation of endangered victims to the shelters. However, the effectiveness of these measures largely depends on the competencies, skills and experiences of the responding police officers. In fact, many times these competencies are missing – because of a lack of education and knowledge about the mechanisms of DV. Victim-blaming attitudes and stereotypes about offenders and victims make it harder to initiate the official procedure that can give immediate, often life-saving responses for urgent needs. As one of the interviewees from the social sector described, one of his clients was convinced by a police officer not to apply for a restraining order as initiating such a process requires (too much) administration and time. Somebody else emphasized that police react only if injuries of physical violence can be observed on the spot. As another interviewee from the social sector put it:

"It happened before that a victim went to the police to file a complaint about DV, and they sent her away, saying that they thought she would change her mind later and would not keep her testimony. [...] It happened not once that the police officers told the victims to think it over one more time and come back if they were still convinced that they wanted to file a complaint."

It might be important to mention here that some frontline responders in Hungary identify with traditional conservative family values and roles attached to them. It is not uncommon that FLRs argue that some forms of aggressive behaviour are acceptable in certain situations from men. Simplifying perceptions of victim-offender situations by FLRs hinder effective answers that react to the complicated and diverse realities of the victims of domestic violence.

Due to traumatization of the victims and re-traumatization that is caused by the potentially inadequate response of the police officers, social workers have a more crucial role in supporting victims of domestic violence. However, the number of courses that deal with DV or related topics and are available for social workers at universities is minimal. It seems that a coherent, unified curriculum or discussion on domestic violence is lacking in social work education. The topic of violence against children and women exists, but not in a particular place within the courses. It is mostly described or mentioned in

the frame of child protection and family dynamics. If the subject of violence appears within an existing course, it usually comes in the form of a general and undetailed 1.5-hour presentation. The in-service trainings have lately been supported by NGOs and colleagues of the National Crisis Telephone Information Service helpline as well. A further learning platform mentioned by the social workers is professional exchanges among the shelters, which take place either in the form of institution visits or 1-2-day long workshops. However, most of the social workers with whom we got in contact during the fieldwork, learned specific knowledge about domestic violence through experience in the field.

Appropriate attention, support and protection are hindered even by some structural weaknesses as well; especially administrative burdens and high workload, fluctuation, absence of supervision and burnout.

Restorative approach for victims of domestic violence

The application of restorative justice in DV cases is often criticised. Some scholars, researchers and practitioners express doubts, and underline possible dangers of 'cheap justice' (Coker, 1999: 85) and 'gambling with lives and safety' (Cameron, 2006: 59). However, others believe that it can be an effective option that has the potential to support victims of domestic violence, and even offenders because it might be able to balance the weaknesses of the institutional system and improve the way frontline responders react to DV (Curtis-Fawley, Daly, 2005; Fernandez, 2010; Pelikan, 2010; Jülich, Landon, 2017; Marsh, Wager, 2015; McGlynn et al., 2017). The picture is not entirely clear due to the limited number of rigorous, peer-reviewed and evidence-based evaluations (Ptacek, Frederick, 2008; Gang et al., 2019), and because we often do not know restorative justice programmes as they are implemented 'under the radar' (Keenan et al., 2016: 105) in some countries.

While collecting empirical data within the framework of the IMPRODOVA program, we also got in contact with a crisis ambulance², a secret shelter and

² Prevention is the core task of these organisations; professionals want to handle conflicts and family issues before severe violence occurs. Crisis ambulances provide information, legal and psychological counselling and further workshops, and training.

a halfway house³ where some elements of the restorative approach can be detected. We interviewed a leader of a crisis ambulance who tried to implement the restorative approach into their organisation. She considered the organisation as restorative because:

"The service is designed to prevent tragedies and serious critical life situations. It is precisely to identify problematic situations and to repair and prevent further harm in time. So, in this sense, we can say that the whole service is kind of restorative. Because it is not that something has already happened and you react to that. For example, you report it to the police, you try to escape from the abusive relationship and divorce. Instead, you try to understand the problem, look for the facts and see how you can fix the situation before escalation."

Hereby, we identify some further characteristics of the victim support practices that can be labelled as restorative, which is presented in the text that follows.

Restorative response based on a thorough assessment

When a client asks for help in the crisis ambulance, professionals conduct a thorough assessment of the case. During this process, social workers of the institution put weight on understanding the situation together with the clients, alongside restorative questions, such as: What happened? What has led to the situation? What do you think you need to make things right for you? These questions are asked within the framework of appropriate preparation. As a consequence, professionals are aware of the antecedents of the relationship and the violence. They carefully consider the participants, their abilities and their willingness to take part in any dialogue processes, which aim at sensitising the abuser to the victims' perspective and creating safe spaces to discuss their issues. Meeting these requirements is extremely important in cases where the

³ Victims and persons living in the same household in crisis due to domestic violence can be accommodated in crisis centres (maximum for eight weeks) and secret shelter homes (maximum for 6 months). Professionals of these institutions provide help in managing psychological injuries of abuse and giving legal advice to protect the interests of the victim. In order to provide accommodation and services for the victims from the sixth month onwards, the crisis centre may provide halfway house services as a supplementary activity. These institutions ensure accommodation, help needed in life management and support the social reintegration of the victim for the abused family leaving the shelter home (maximum for 5 years).

victim suffers from anxiety-related problems and post-traumatic stress disorder, which makes it difficult for them to express their needs and wishes.

When assessing the situation of a victim, an emphasis is put on revealing the nature of violence as well. Possession and control is a crucial form of violence described by some of the interviewees as: "when the abuser declares what the victim has to do [...] In this case, the abuser does not see himself and the way he behaves. And we, the professionals, will not have access to him. From that type of relationship, as a professional, I also say that the victim has to escape and disappear as soon as possible." It can be concluded that social workers at the institutions under investigation are aware of different variations of violence and can differentiate between intimate terrorism and common (or situational) couple violence (Johnson, 1995) which has been already described in this chapter. According to the majority opinion of our interviewees, there is an opportunity for the professionals to apply restorative justice techniques solely in the latter case (although, the RJ approach and processes can satisfy the needs of victims under coercive control even at a later stage in their healing process if victims wish to communicate with their former abusive partner in safe settings).

Active participation and agency of the victims

Active participation of the clients is ensured during the process. Social workers try to work out a liveable scenario together with the clients, talking through all various alternative decisions and their outputs, e.g., a possible judicial complaint, judicial procedure and its risks. Returning to the violent perpetrator as a possible decision is not a taboo or a scenario the social workers would disapprove. There is an opportunity within the organisation that we examined to discuss with the victim even that option with its consequences. They believe that if they consider a scenario together, enable the agency of the clients, and do not make decisions for them but with them, the clients will feel ownership over their decisions. As one of our interviewees put it, it is important to: "teach the victims not to take the role of the victims all the time and it is important to keep their boundaries. So, the more they do not keep their boundaries and allow certain things to happen, the more often they will be hurt."

Involvement of all the stakeholders

While searching for solutions, the victim and the professionals may decide to involve even the perpetrators in the process. One of our interviewees shared with us her experiences with such a case:

"First, the wife came to me separately and it turned out that the conflicts were partly caused by the husband's relatively regular drinking. But the wife also said that she doesn't always talk to her husband the way she should. And we met the husband, first separately, who also thought that they both communicated relatively violently with each other. And so, they had expressed that they wanted to improve their situation because they were emotionally connected. The aim was to resolve conflict situations without violence, to learn new techniques, and to learn how to do things when tensions escalate so that they don't fall out, and don't jump down each other's throats. Because there were examples of even physical confrontations and police action. There was an element when they said that they could not yet sit down with me. But they would like something to change in terms of how they could communicate with each other without violence, so finally, they came for a relatively long time and regularly."

As our interviewees underlined, parties – victims, members of their surrounding communities and abusers as well – can be involved in dialogue processes only if voluntariness is guaranteed. This approach is described by one of the social workers who underlined that: "we always wait for them to volunteer. They shouldn't feel that there is an agency or a professional putting pressure on them and thus they are obligated to participate." Another crucial requirement of practice is avoidance of stigmatisation because: "if the abusers are labelled as guilty, the situation is getting worse as they become resistant and would not like to cooperate." Of course, social professionals consider the needs of the victims as well: dialogue with the abusers can be realized only if violence does not go on, victims' safety and voluntary participation are fully guaranteed, and there is enough time for careful preparation of the meeting.

Practitioners at the crisis centre we interviewed are aware that there may not be a supportive community surrounding the victims and thus it might not be possible to engage offenders and members of the informal network. This practice is in line with the research findings of scholars and recommendations

of RJ professionals. According to Coker (2002), the community can give genuine support to the victims only if it owns a type of morality. Pemberton and his co-authors also underline that it is false to consider a community that is based on informal relationships ‘as inevitably benign or by its nature less punitive or more humanitarian’ (Pemberton et al., 2007: 29). If members of the community do not consider sexual abuse and domestic violence unacceptable or if they have mixed loyalties towards the victims and offenders (Daly, Stubs, 2006; Keenan et al., 2016), then involvement can be counterproductive. Crawford and Clear (2001: 137) came to the same conclusion, underlining that communities can be: “pockets of intolerance and prejudice. They can be coercive and tolerant of bigotry and discriminatory behaviour. Weaker parties within such communities often experience them not as a home of connectedness and mutuality but as a mainspring of inequalities that sustain and reinforce relations of dependence (for example, with regard to gender roles and the tolerance of domestic violence or child abuse).”

Other authors and studies (Dzur, Olson, 2004; Dignan, 2005; Crawford, 2006) also underline the idealistic notion of (the often not clearly defined) community that sometimes does not meet reality. A further concern might arise due to the community representatives who aim at encouraging and reproducing already existing structures and hierarchies including oppressive dynamics (Cook, 2006), which also endangers the empowerment of DV victims. Fernandez (2010: 8) also underlines the importance of the contextual lens while understanding intimate partner violence as victims and abusers are nested in the micro-system of friends and family members. The social workers at the crisis centre where we conducted our interviews already met such a situation. That story illustrates the downside of embeddedness and community ties.

“The woman’s husband, the perpetrator, was an influential local politician: When the shelter called the guardianship office to ask for information or initiate cooperation regarding the victim, the social worker dropped the phone call. The perpetrator was so influential in the town. After the shelter-supported period ended, they could hardly find a sublet for the family in the town. Nobody wanted to confront the powerful perpetrator. Finally, a member of the local support network found a solution: the priest rented a secret sublet that was in his name.”

Social ties caused difficulties as the perpetrator was able to extend his power to the informal and formal local community actors. In this case, social workers did not make attempts to engage members of the informal network of the victim.

Safe space

Frontline responders promote a restorative approach even in the life of institutions where abused women and children are sheltered. The reason is to mitigate the negative side-effects of insufficient criminal procedures and other formal, official procedures. Long and bureaucratic judicial procedures in Hungary often do not match the needs of the victims. They have to wait for months, sometimes even years, for judicial decisions. During this time, they are extremely vulnerable to the perpetrators. Interviewees shared extreme stories when serious emotional and physical harm was caused as a consequence of the above-mentioned problems. For example, if the victim of DV is a mother who escaped with her children, if there is no temporary or permanent restraining order in effect and no criminal charge against the perpetrator, fathers have the right to visit their children in temporary homes for families. As a general protocol in these institutions, if the father claims so, the victim has to find a way to ensure the visiting rights of the father to the children outside of the institution, without any protection.

Practitioners at the crisis centre concluded that it is more reasonable to provide a framework and a safe space for father visits inside the Homes than to force the mother to leave the safe environment and meet the father outside the institution. This view led them to develop a local practice – with the expertise of the crisis ambulance – to organize assisted restorative dialogues within the institutional framework. Father visits are preceded by private, preparatory meetings with the father, organized and executed by the crisis centre. These meetings are organised with the aim of mapping risks, sensitizing the perpetrator to the situation of the victim, and discussing and approving the framework of the visit, which always has to be in accordance with the victim's needs. The victim's voluntary intention to meet the perpetrator is a crucial condition of the visit. The crisis centre carries out follow-up discussions with the children and monitors the impact of the visits on them.

Empower by trust and dialogue

We believe that the involvement of victims and perpetrators in a dialogue can happen only if the victim expresses this need. Moreover, these dialogue situations should always be aware of the power imbalance between the victim and the perpetrator. If such a dialogue happens, it serves the purpose of empowering the victim, regaining the legitimacy of her own perspective and feelings, and letting her express it in a safe, protective and guided setting. It should be avoided to seek any agreement as part of these dialogues.

While analysing the phenomena of DV and the institutional responses in the past few years, we, unfortunately, found dialogue processes in Hungary (e.g. some private mediation procedures that accompany divorce and child custody civil suit cases) that are not aware of the context, do not take account of the power imbalances and do not acknowledge the presence of violence in a relationship. Such a situation can cause further damage as the victim can be easily labelled as 'dis-functional' and 'incapable'. In this case, domestic violence victims are often left alone with their truth without supporters and are unable to represent their interests in divorce, child custody processes, and other official procedures. The restorative approach can be very helpful in these situations because of its basic premise: it does not question the victimhood but tries to take the victim from her 'victim mode' and create more balanced dialogue situations. Due to the nature of abusive dynamics and dependency, it is not always possible to create completely balanced situations, but some practitioners believe that it empowers the victim more if there is an endeavour for a safe dialogue than if there is no dialogue at all.

At the end, we would like to highlight the similarities between the restorative and trauma-informed care approaches. Trauma-informed practice aims at understanding the influence of trauma on an individual's life and the way trauma has a direct impact on that person. Trauma-informed care (TIC) focuses on the organisational level within which services are provided to clients (Knight, 2019). We believe that some core values of TIC can be identified in the practice we described above. Just to mention some of them: establishing (emotional) safety, restoring choice and control, facilitating survivors' connections and relationships with family members and communities, and strengthening survivors' style of coping instead of judging them are also seen as principles of TIC in DV context (Substance Abuse and Mental Health

Services Administration, 2014; Wilson et al., 2015). These similarities confirm that further attention should be paid to identifying how the combination of these paradigms, namely a trauma-informed restorative approach may support victims of domestic violence. Combining the two paradigms might allow practitioners to react to DV situations more effectively and to choose the approach, and related practice, which best serves the needs of the victims.

Conclusion

Our paper examined the results of two Hungarian research programs which aimed at increasing the reporting and detection of domestic violence, improving the frontline response and empowering the victims to understand their rights to services and justice. IMPROVE program explored the victims' perspective, while IMPRODOVA focused on the frontline responders. These programs identified the impact of DV on victims and the shortcomings of institutional frontline responses that hinder the effective prevention and combat against domestic violence. Although the restorative approach and practices are usually not part of the general protocols of crisis services in Hungary, we explored good practices at a crisis ambulance, a secret shelter and a halfway house, which contain elements of restorative approaches. They correspond with the restorative approach as they are based on a thorough assessment of the case, using restorative questions; they build upon active participation and agency of the victims; they strive to involve all the stakeholders voluntarily, they ensure safe space for the dialogue, and they intend to empower the victim by trust and dialogue. According to our experience of those practices that involve the above-mentioned elements, these have the potential to satisfy victims' needs better than the typical, currently existing institutional answers to domestic violence.

References

- Braun, V., Clarke, V. (2006) Using Thematic Analysis in Psychology. *Qualitative Research in Psychology*, 2, pp. 77-101. <https://doi.org/10.1191/1478088706qp063oa>
- Cameron, A. (2006) Stopping the Violence. Canadian Feminist Debates on Restorative Justice and Intimate Violence. *Theoretical Criminology*, 1, pp. 49-66. <https://doi.org/10.1177/1362480606059982>

Gabor Hera, Dora Szego The Potential of Restorative Approaches in Domestic Violence Cases to Contribute to More Victim-Centred Responses – Based on the Experiences of Two Field-based Research Programs

Coker, D. (1999) Enhancing Autonomy for Battered Women: Lessons from Navajo Peacemaking, *UCLA Law Review*, 1, pp. 1-111.

Coker, D. (2002) Transformative Justice: Anti-subordination Processes in Cases of Domestic Violence in Restorative Justice and Family Violence. In: H. Strang, J. Braithwaite (eds.), *Restorative justice and Family Violence*. Cambridge: Cambridge University Press., pp. 128-153.

Cook, K. J. (2006) Doing Difference and Accountability in Restorative Justice Conferences. *Theoretical Criminology*, 1, pp. 107-124. <https://doi.org/10.1177/1362480606059987>

Crawford, A. (2006) Institutionalizing Restorative Youth Justice in a Cold Punitive Climate. In: I. Aertsen, T. Daems, L. Robert (eds.) *Institutionalizing Restorative Justice*. Cullompton: Willan Publishing, pp. 120-150.

Crawford, A., Clear, T. R. (2001) Community Justice: Transforming Communities through Restorative Justice? In: E. McLaughlin, R. Fergusson, G. Hughes, L. Westmarland (eds.) *Restorative Justice. Critical Issues*. London, Thousand Oaks, New Delhi: Sage Publications, pp. 215-229.

Curtis-Fawley, S., Daly, K. (2005) Gendered Violence and Restorative Justice: The Views of Victim Advocates. *Violence against Women*, 5, pp. 603–638. <https://doi.org/10.1177/1077801205274488>

Czibere, I. (2012) *Nők mélyszegénységenben* [Women in Extreme Poverty]. Budapest: L'Harmattan.

Daly, K., Stubbs, J. (2006) Feminist Engagement with Restorative Justice. *Theoretical Criminology*, 1, pp. 9-28. <https://doi.org/10.1177/1362480606059980>

Dignan, J. (2005) *Understanding Victims and Restorative Justice*. Maidenhead, Berkshire: Open University Press.

Dzur, A. W., Olson, S. M. (2004) The Value of Community Participation in Restorative Justice. *Journal of Social Philosophy*, 1, pp. 91–107.

Farkas, J. (2013) *Domestic Violence Committed against Children*. PhD dissertation. University of Miskolc.

Fernandez, M. (2010) *Restorative Justice for Domestic Violence Victims: An Integrated Approach to Their Hunger for Healing*. Lanham: Lexington Books, Faculty Book Gallery.

Gang, D., Loff, B., Naylor, B., Kirkman, M. (2019) A Call for Evaluation of Restorative Justice Programs. *Trauma, Violence, & Abuse*, 1, pp. 186-190. <https://doi.org/10.1177/1524838019833003>

-
- Garai, R. (2019) A kapcsolati erőszak bűncselekményének jogalkalmazási gyakorlata - a jogerős ítéletek tanulságai [The Legal Practice on the Crime of Intimate Partner Violence - Lessons from Final Judgments]. In: V. György (ed.) *Kriminológiai Tanulmányok* 56. Budapest: OKRI, pp. 30-47.
- Graham-Kevan, N., Archer J. (2003) Intimate Terrorism and Common Couple Violence: A Test of Johnson's Predictions in Four British Samples. *Journal of Interpersonal Violence*, 11, pp. 1247-1270. <https://doi.org/10.1177/0886260503256656>
- Hegyi, V. (2022) Néhány gondolat az ügyész szerepérol a kapcsolati erőszak és a kiskorú veszélyeztetésének bűntette miatt folytatott nyomozásokban, különös tekintettel a gyermek jogainak biztosítására [Some Thoughts on the Role of the Prosecutor in Investigations of Domestic Violence and Child Endangerment Offences, with a Special Focus on Ensuring the Rights of the Child]. *Belügyi Szemle*, 8, pp. 1613-1626. <https://doi.org/10.38146/BSZ.2022.8.2>
- Hera, G. (2022) A kapcsolati erőszak eseteinek rendőri kezeléséról [Police Response to Domestic Violence]. *Belügyi Szemle*, 8, pp. 1627-1640. <https://doi.org/10.38146/BSZ.2022.8.3>
- Hera, G., Szego, D. (2023) Hungary. In: J. Kersten, M. Burman, J. Houtsonen, P. Herbiniger, N. Leonhardmair (eds.) *Domestic Violence and COVID-19*. Cham: Springer.
- Hornyik, Zs. (2020) Családon belüli erőszak Magyarországon. Interjú Solt Ágnessel [Family violence in Hungary. Interview with Ágnes Solt]. *Belügyi Szemle*, 68(2), pp. 123-129. doi: 10.38146/BSZ.2020.2.10.
- Human Rights Watch (2013) *Unless Blood Flows. Lack of Protection from Domestic Violence in Hungary*. New York: Human Rights Watch.
- Johnson, M. P. (1995) Patriarchal Terrorism and Common Couple Violence: Two Forms of Violence against Women. *Journal of Marriage and the Family*, 2, pp. 283-294. <https://doi.org/10.2307/353683>
- Jülich, S., Landon, F. (2017) Achieving Justice Outcomes: Participants of Project Restore's Restorative Processes. In. E. Zinsstag, M. Keenan (eds.) *Restorative Responses to Sexual Violence: Legal, Social and Therapeutic Dimensions*. New York: Routledge, pp. 192-212.
- Keenan, M., Zinsstag, E., O'Nolan, C. (2016) Sexual Violence and Restorative Practices in Belgium, Ireland and Norway: A Thematic Analysis of Country Variations. *Restorative Justice: An International Journal*, 1, pp. 86-114. <https://doi.org/10.1080/20504721.2016.1148466>
- Knight, C., (2019) Trauma Informed Practice and Care: Implications for Field Instruction. *Clinical Social Work Journal*, 47, pp. 79-89. <https://doi.org/10.1007/s10615-018-0661-x>

Gabor Hera, Dora Szego The Potential of Restorative Approaches in Domestic Violence Cases to Contribute to More Victim-Centred Responses – Based on the Experiences of Two Field-based Research Programs

Marsh, F., Wager, N. M. (2015) Restorative Justice in Cases of Sexual Violence: Exploring the Views of the Public and Survivors. *Probation Journal*, 4, pp. 336-356. <https://doi.org/10.1177/0264550515619571>

McGlynn, C., Downes, J., Westmarland, N. (2017) Seeking Justice for Survivors of Sexual Violence: Recognition, Voice and Consequences. In: E. Zinsstag, M. Keenan (eds.) *Sexual Violence and Restorative Justice: Legal, Social and Therapeutic Dimensions*. New York: Routledge, pp. 1-11.

Moira, M., Brid, D. (2017) Doing a Thematic Analysis: A Practical, Step-by-Step Guide for Learning and Teaching Scholars. *AISHE-J*, 3, pp. 33510-33514.

Nagy, B., Ercsey-Orban, M., Galambos, L., Lukacs, G., Meszaros, Z. (2020) *A kapcsolati erőszak jelenségét, a bántalmazások típusait és hosszúságát felmérő kvalitatív kutatás a kapcsolati erőszak áldozatai körében. Kutatási zárótanulmány* [Qualitative Research on the Phenomenon of Domestic Violence. Types and Duration of Abuse among Victims of Domestic Violence. Final Research Report]. Budapest: Családbarát Ország.

Nagy, S. I., Petrus, M. (2022) A keresztyén egyházak és a búnüldöző szervek együttműködésének lehetőségei a családon belüli erőszak elleni küzdelemben [Opportunities for Cooperation between Christian Churches and Law Enforcement Agencies in the Fight against Domestic Violence]. *Belügyi Szemle*, 8, pp. 1641-1652. <https://doi.org/10.38146/BSZ.2022.8.4>

Pelikan, C. (2010) On the Efficacy of Victim-offender-mediation in Cases of Partnership Violence in Austria, or: Men Don't Get Better, But Women Get Stronger: Is it Still True? *European Journal on Crime and Policy Research*, 1, pp. 49-67. <https://doi.org/10.1007/s10610-010-9117-8>

Pemberton, A., Kuipers, K., Willem-Winkel, F., Baldry, A. (2009) A Nuanced Position: Restorative Justice and Intimate-partner Violence. In: F.W. Winkel, P.C. Friday, G.F. Kirchhoff, R.M. Letschert (eds.) *Victimization in a Multi-disciplinary Key: Recent Advances in Victimology*. Nijmegen: Wolf Legal Publishers, pp. 411-465.

Sándor B. (2016) "Csak legyintett arra, hogy családon belüli erőszak". *Bíróságok monitорozása a párokcsolati erőszakkal érintett esetek kezelésében. A Patent Egyesület 14 hónapos programjának ismertetése*. [Monitoring how Courts Treat Domestic Violence in Hungary. A Summary of the 14-months-long Research Conducted by Patent Association] Budapest: Patent Egyesület.

Solt, Á. (2022) Otthoni Erőszakosságok [Domestic Violence]. *Belügyi Szemle*, 8, pp. 1671-1686. <https://doi.org/10.38146/BSZ.2022.8.6>

Substance Abuse and Mental Health Services Administration (2014) *SAMHSA's Concept of Trauma and Guidance for a Trauma-informed Approach*. HHS Publication No. (SMA) 14-4884. Rockville, MD: Substance Abuse and Mental Health Services Administration.

Wilson, J. M., Fauci, J. E., Goodman, L. A. (2015) Bringing Trauma-informed Practice to Domestic Violence Programs: A Qualitative Analysis of Current Approaches. *American Journal of Orthopsychiatry*, 6, 586-599. <http://dx.doi.org/10.1037/ort0000098>

Windt, Sz. (2020) Az emberkereskedelem és a családon belüli erőszak hasonlóságai és különbségei [Similarities and Differences between Human Trafficking and Domestic Violence]. *Belügyi Szemle*, 12, pp. 105-117. <https://doi.org/10.38146/BSZ.2020.12.5>

Internet sources

Ptacek, J., Frederick, L. (2008) *Restorative Justice and Intimate Partner Violence*. VAWnet: The National Online Resource Center on Violence against Women. National Resource Center on Domestic Violence (NRCDV). Available at: <https://vawnet.org/material/restorative-justice-and-intimate-partner-violence>, page accessed 5.9.2023.

GABOR HERA*

DORA SZEGO

Potencijal restorativnih pristupa u slučajevima porodičnog nasilja da doprinesu odgovorima usmerenim na žrtvu – Zasnovano na iskustvima dva terenska istraživačka programa

Cilj ovog rada je analiza mogućnosti primene restorativnih pristupa u slučajevima porodičnog nasilja na osnovu rezultata dva empirijska istraživanja. Nakon opisa perspektive žrtava, autori su ukazali na nedostatke institucionalnih prvih reakcija, koje otežavaju efektivnu prevenciju i suprotstavljanje nasilju u porodici. Na kraju rada su prikazane mađarske lokalne inicijative za podršku žrtvama nasilja u porodici. U vezi sa tim, autori analiziraju karakteristike ovih inicijativa koje ih približavaju restorativnim pristupima, iako one sebe ne kategorisu eksplisitno kao restorativne.

Ključne reči: *nasilje u porodici, restorativni pristup, oni koji prvi odgovaraju u situacijama porodičnog nasilja, Mađarska, IMPROVE, IMPRODOVA.*

* Dr Hera Gabor je istraživač saradnik u HUN-REN Centru za Ekonomski i Regionalni Studije, Institut za Regionalne Studije, Mađarska. Takođe je i istraživač Foresee Research Group, Mađarska. E-mail: hera.gabor@krtk.hun-ren.hu; gabor.hera@foresee.hu.

Dora Szego je istraživačica Foresee Research Group, Mađarska. E-mail: szego.dori@gmail.com.

TEMIDA

2023, vol. 26, br. 3, str. 365-387

ISSN: 1450-6637

DOI: <https://doi.org/10.2298/TEM2303365D>

Originalni naučni rad

Primljeno: 14.6.2023.

Odobreno za štampu: 30.10.2023.

Problemi dece roditelja u zatvoru i njihova pozicija u sistemu socijalne zaštite¹

VIOLETA ĐORĐEVIĆ*

JASNA HRNČIĆ

Deca roditelja na izvršenju kazne zatvora (RIKZ) se suočavaju sa brojnim problemima u ostvarivanju prava koji izmiču našoj naučnoj i stručnoj javnosti, počevši od njihovog statističkog praćenja. Cilj rada jeste prikaz rezulata istraživanja koji se odnose na utvrđivanje karakteristika i problema dece RIKZ i njihove pozicije u sistemu socijalne zaštite. Sprovedeno je mešovito istraživanje deskriptivnog tipa i transferzalnog dizajna. Podaci su prikupljeni upitnicima, intervjuuom i analizom dosijea. Uzorak je obuhvatao dvanaestoro dece RIKZ, sedmoro njihovih roditelja (na slobodi), staratelja ili hranitelja i 16 stručnih radnika Centra za socijalni rad (CSR) Leskovac. Pokazalo se da deca RIKZ imaju probleme u ponašanju i u socijalnim odnosima. Njihova iskustva viđanja sa RIKZ su stresna. Većina njihovih staratelja ima negativan stav prema viđanju deteta sa RIKZ. Stručni radnici CSR ne sprovode mere i usluge posebno prilagođene problemima ove dece jer one nedostaju. Potrebno je njihovo razvijanje i kvalitetna primena u saradnji sa krivično-pravnim sistemom.

Ključne reči: deca roditelja na izvršenju kazne zatvora, socijalna zaštita, socijalni rad, krivično-pravni sistem, kontakti sa roditeljima.

¹ Podaci prikazani u istraživanju su prikupljeni za potrebe izrade master rada prve autorke rada. Deo podataka je usmeno predstavljen na konferenciji 43. Susreti socijalnih radnika na Fakultetu političkih nauka, Univerziteta u Beogradu 2. juna 2023. godine pod nazivom: „Analiza pozicija i potreba dece roditelja na izdržavanju kazne zatvora u Republici Srbiji”. Rad je finansijski podržan Planom naučnoistraživačkog rada, koji finansira Ministarstvo nauke, tehnološkog razvoja i inovacija Republike Srbije.

² MA Violeta Đorđević je istraživačica pripravnica na Institutu za srpsku kulturu, Priština-Leposavić i doktorantkinja na Fakultetu političkih nauka, Univerziteta u Beogradu. E-mail: violeta.djordjevic.96@gmail.com.

³ Dr Jasna Hrnčić je redovna profesorka na Odeljenju za socijalnu politiku i socijalni rad Fakulteta političkih nauka, Univerziteta u Beogradu. E-mail: jhrncic@gmail.com.

Uvod

Trend rasta izricanja zatvorskih kazni zabeležen je u ovom, 21. veku, kako u svetu (Mazza, 2002; Miller, 2006), tako i u Republici Srbiji⁴ (RS). Dok je 2021. godine širom sveta 11900000 lica bilo lišeno slobode (Fair, Walmsley, 2021), u Srbiji je bilo 10557 lica lišenih slobode⁵. Naša zemlja spada među evropske zemlje sa izrazito visokom stopom zatvaranja i sa velikom gustinom zatvorske populacije. Time raste i broj roditelja na izvršenju kazne zatvora (RIKZ) i njihove dece koja su izložena separaciji od roditelja i diskriminaciji. Procenjuje se da u Sjedinjenim Američkim Državama (SAD) ima 2,6 miliona dece RIKZ (Turney, Goodsell, 2018), a oko 800000 dece u Evropi (EUROCHIPS, 2011). Podaci o broju dece RIKZ za Srbiju nisu dostupni.

Eksperimentalno istraživanje sprovedeno sa 411 dece pokazalo je da je separacija od roditelja usled služenja kazne zatvora izrazit prediktor antisocijalnog ponašanja dečaka (ispoljavalo ga je 71% dečaka koji imaju roditelja u zatvoru, u odnosu na 23% dečaka čiji roditelji nisu u zatvoru i koji nisu ispoljavali takvo ponašanje) (Murray, Farrington, 2005). Ova deca imaju i dvostruko veći rizik za mentalne poremećaje (Miller, 2006; Murray, Farrington, 2008). Pored toga, deca RIKZ imaju povećan rizik i za finansijske poteškoće (Arditti i dr., 2003), loše školsko postignuće ili odustajanje od škole, doživljaj vršnjačkog nasilja i zloupotrebu psihoaktivnih supstanci (Murray, Farrington, 2008; Kahya, Ekinci, 2018). Okolnosti koje su bitne za to kako će dete doživeti odlazak roditelja u zatvor jesu uzrast deteta, podrška drugih ljudi, broj prethodnih razdvajanja deteta od roditelja i prethodni problemi u porodici (Convery, Moore, 2011). Teže su posledice kada se radi o mlađoj deci (Murray, Farrington, 2005; Poehlmann, 2005), i ako je separacija bila od roditelja koji je imao aktivnu ulogu u brizi o detetu, tada zatvaranje dovodi do dodatne traumatizacije deteta zbog iznenadnih promena u porodici (Mazza, 2002). Separacija od majke ima teže posledice jer su emotivne veze sa majkom, po pravilu, snažnije (Poehlmann, 2005) i često dovodi do velikih promena staratelja i sredine (Davies i dr., 2008). Istraživanja pokazuju da većina dece doživljava promene u sredini nakon odlaska roditelja na izdržavanje kazne zatvora, koji retko kada bivaju uključeni u planiranje porodičnih aranžmana za svoju decu

⁴ Strategija razvoja sistema izvršenja krivičnih sankcija za period 2022-2027, Službeni glasnik RS, br. 142/2022.

⁵ Strategija razvoja sistema izvršenja krivičnih sankcija za period 2022-2027, Službeni glasnik RS, br. 142/2022

(Trotter i dr., 2017), kao i da su reakcije dece na separaciju od majke koja ide u zatvor bile plakanje i/ili tuga (83%), zbumjenost (52%), bes i/ili ekstremno ponašanje (40%), indiferentnost (33%), problemi sa spavanjem (32%), razvojna regresija (22%) i strah (18%) (Poehlmann, 2005). Pokazuje se da decu majki na izvršenju kazne zatvora karakteriše i zabrinutost o ishodima sudskog procesa i načinu života roditelja u zatvoru, briga o neizvesnoj budućnosti, krvica, nisko samopouzdanje, depresija, usamljenost, osećaj napuštenosti, poremećaj pažnje, problemi u ponašanju, agresija i traumom uzrokovano ponašanje, što znatno povećava rizik od rane uključenosti u kriminalne aktivnosti (Wright, Seymour, 2000). Deca se zbog očevog zatvaranja osećaju uznemireno, depresivno i uskraćeno, više plaču, imaju enurezu i često najstariji sinovi mogu da preuzmu ulogu oca u porodici, što ponekad podrazumeva i napuštanje škole i zapošljavanje (Gharaibeh, 2008). Posebno je traumatično iskustvo prisustovanja hapšenju roditelja (Mazza, 2002; Miller, 2006), koje može biti moderator budućeg ponašanja dece RIKZ (Poehlmann-Tynan, Turney, 2021). Retraumatizacija i nekonzistentne životne okolnosti su prisutne kod dece sa višestrukim separacijama, posebno ako roditelji više puta izvršavaju kaznu zatvora (Davies i dr., 2008; Convery, Moore, 2011). Bitna je i podrška drugih ljudi i pretходни problemi u porodici (Convery, Moore, 2011). Negativna reakcija okoline na zatvaranje roditelja i stigmatizacija porodice otežava situaciju (Davies i dr., 2008; Gharaibeh, 2008; Nesmith, Ruhland, 2008; Heinecke Thulstrup, Eklund Karlsson, 2017) i izaziva sram kod dece (Davies i dr., 2008).

Zatvaranje roditelja dovodi do stresa kod osoba koje zatim brinu o deci (Nesmith, Ruhland, 2008), pogoršanja finansijske situacije, a često i do narušavanja zdravlja (Arditti i dr., 2003). Preporučuje se podrška za njih (Nesmith, Ruhland, 2008), jer je odnos između roditelja (a posebno majke) u zatvoru i osobe koja brine o detetu povezan sa detetovom stabilnošću i ostvarivanjem odnosa deteta sa majkom (Poehlmann i dr., 2008).

Autori ističu važnost ostvarivanja ličnih kontakata između RIKZ i njihove dece kako bi se navedeni rizici smanjili ili otklonili (Mazza, 2002; Miller, 2006; Hairston, 2007; Murray, Farrington, 2008; Nesmith, Ruhland, 2008; Poehlmann-Tynan, Pritzl, 2019). Međunarodni standardi, takođe, ističu da ovi kontakti nisu u sukobu sa garancijama sigurnosti, bezbednosti i reda u zatvoru, te da mogu pozitivno uticati na zatvorenika, dete pa i društvo u krajnjoj liniji (Council of Europe, 2018). Dobrobit od kontinuiranih neposrednih kontakata mogu imati i dete, zatvorenik/ca i čitava porodica (Bouchet, 2008). Mazza (2002) ukazuje

da većina zatvora nema usluge za očeve i da se zatvorska pravila i regulacije vezane za kontakte dece sa RIKZ uživo, telefonom ili pisanim putem čine arbitarnim i neprilagođenim za decu. Time se može tumačiti nalaz da većina dece nije posećivala RIKZ (Nesmith, Ruhland, 2008). Posebno se ističe važnost socijalnog rada u razumevanju bola koji potencijalno nastaje kod deteta usled zatvaranja roditelja i olakšavanju kontakata između deteta i RIKZ (Mazza, 2002).

U Srbiji pozicija dece RIKZ u krivično-pravnom i sistemu socijalne zaštite i njihovi problemi nisu dovoljno istraženi. O njima se čak ne vodi ni zvanična statistika. Na osnovu empirijskih nalaza iz drugih zemalja, Petrović i Jovanić (2019) ukazuju na negativne efekte zatvaranja roditelja po decu i porodicu, a Pucarević i Skrobić (2021) na potrebu za unapređenjem saradnje između krivično-pravnog i sistema socijalne zaštite.

Specifičan problem ove dece je ostvarivanje prava na redovno održavanje ličnih odnosa i neposrednih kontakata sa RIKZ, koje definiše Konvencija o pravima deteta (čl. 9, st. 3), kao i Porodični zakon RS (čl. 61, st. 1)⁶, u kojem se svakom detetu garantuje pravo na ostvarivanje ličnih odnosa sa onim roditeljem sa kojim ne živi. Prema ovom zakonu, deca mogu samostalno doneti odluku o ostvarivanju ličnih odnosa sa roditeljem sa kojim ne žive tek sa navršenih 15 godina života (čl. 61, st. 4), što sugeriše da do tog trenutka tu odluku donosi onaj koji brine o detetu. Deca RIKZ mogu naići na prepreke u ostvarivanju ovog prava usled arbitarnog odlučivanja staratelja o viđanju sa RIKZ i rigidno određenih zatvorskih pravila, poput tačno određenih dana za posetu osuđenim licima, ograničenog vremena trajanja posete, telefonskih kontakata koje sa detetom može da ostvari samo osuđeno lice i to o svom trošku i slično. Pandemija virusa COVID-19 dodatno je otežala neposredne kontakte dece sa RIKZ (Flynn i dr., 2022). Iako kontakti korišćenjem modernih informacionih tehnologija mogu smanjiti troškove i uštedeti vreme, beskontaktne posete mogu biti stresne za mlađu decu, koja ne razumeju zašto ne mogu da dodirnu svoje roditelje (Arditti, 2003; Poehlmann-Tynan, Arditti, 2018).

Za decu posebno zastrašujući može biti postupak i sredina u kojoj viđaju RIKZ. Naoružani pripadnici službe obezbeđenja, zaključavanje vrata, stroga pravila, ogoljena prostorija, bez sadržaja koji su primereni deci, izaziva strah i nesigurnost. Osuđenim licima je u Srbiji garantovano pravo na posete u posebnim prostorijama dva puta mesečno sa bračnim drugom, decom ili bliskim licem (čl. 48, st. 1 Pravilnika o kućnom redu kazneno-popravnih zavoda

⁶ Službeni glasnik RS, br. 18/2005, 72/2011-dr. zakon i 6/2015.

i okružnih zatvora⁷, kao i čl. 90, st. 1 i čl. 94, st. 1 Zakona o izvršenju krivičnih sankcija⁸). Osuđenom licu, koje se posebno dobro vlada i ostvaruje napredak u ostvarivanju programa postupanja, upravnik može dodeliti i proširena prava, uključujući i broj poseta i broj poseta u posebnoj prostoriji⁹. Ipak, ne postoje specifične odredbe za način ostvarivanja prava deteta na lične odnose i neposredne kontakte sa RIKZ i za podršku deci u ostvarivanju ovih prava¹⁰. Takođe, iako u velikom broju zavoda za izvršenje krivičnih sankcija u Srbiji postoje posebne prostorije za neometano ostvarivanje poseta članova porodice,¹¹ one, po pravilu, ne sadrže posebne sadržaje prilagođene dečijim potrebama.

Uprkos indicijama da je narušeno ostvarivanje prava dece RIKZ, nema dovoljno naučno zasnovanih nalaza o položaju i karakteristikama dece RIKZ (Nesmith, Ruhland, 2008; Henley, 2014; Knudsen, 2019). Prema našim saznanjima, u Srbiji nije bilo istraživanja na ovu temu. Cilj rada jeste prikaz rezulata istraživanja koji se odnose na karakteristike i probleme dece RIKZ i njihove pozicije u sistemu socijalne zaštite. Značaj ovog istraživanja je u prikupljanju podataka o deci lica koja se nalaze na izvršenju kazne zatvora, koji nedostaju u našoj sredini, a koji su relevantni za bolje razumevanje usluga i mera koje su potrebne za olakšavanje njihovog položaja. Ono, takođe daje osnovu za dalja istraživanja u ovoj oblasti.

Metodološki okvir istraživanja

Sprovedeno je istraživanje mešovitog tipa i transferzalnog dizajna. Korisćeni su primarni i sekundarni izvori podataka.

⁷ Službeni glasnik RS, br. 79/2016.

⁸ Službeni glasnik RS, br. 22/2014, 35/2019.

⁹ Član 51 Pravilnik o kućnom redu kazneno-popravnih zavoda i okružnih zatvora, Službeni glasnik 79/2016; čl. 129 Zakon o izvršenju krivičnih sankcija, Službeni glasnik RS 55/2014, 35/2019.

¹⁰ Pravilnik o organizaciji, normativima i standardima rada centra za socijani rad Službeni glasnik RS, br. 59/2008, 37/2010, 19/2011 – dr. pravilnik, 1/2012 – dr. pravilnik, 51/2019, 12/2020 i 83/2022.

¹¹ Član 48, stav 2, Pravilnik o kućnom redu kazneno-popravnih zavoda i okružnih zatvora.

Cilj istraživanja

Osnovni cilj istraživanja je utvrđivanje karakteristika i problema dece RIKZ i njihove pozicije u sistemu socijalne zaštite. Posebni ciljevi istraživanja su: 1) prikaz i analiza karakteristika i problema dece čiji su roditelji na izvršenju kazne zatvora; 2) prikaz i analiza odnosa porodice prema pravu deteta na neposredni kontakt sa RIKZ; 3) prikaz i analiza usluga i mera socijalne zaštite koje su ovoj deci i njihovim porodicama pružene.

Uzorak

Istraživanje je sprovedeno u Centru za socijalni rad (CSR) Leskovac tokom 2021. godine. Kriterijum selekcije CSR-a je bio dostupnost podataka. Uzorak je obuhvatao decu RIKZ, njihove roditelje, staratelje ili hraničelje i stručne radnike CSR-a. Kriterijumi za uključivanje dece u istraživanje su: jedan ili oba roditelja su bila ili su i dalje na izvršenju kazne zatvora, sposobnost deteta da razume pitanja i dobrovoljni pristanak deteta i roditelja/staratelja na istraživanje. Kako zvanične evidencije o deci RIKZ nema, uzorak je formiran na osnovu sećanja voditelja slučaja CSR Leskovac o korisnicima kojima se jedan ili oba roditelja nalaze, ili su se nalazila na izvršenju kazne zatvora u periodu od 2015. do 2021. godine. Od ukupno 20 porodica, slučajnim uzorkovanjem je izabrano sedam porodica, koje su imale ukupno 12 dece, osmoro muškog i četvoro ženskog pola, uzrasta od jedne do 22 godine. Deca su odabrana za intervju na osnovu njihove sposobnosti da razumeju i odgovore na pitanja, koju je pokazivalo devetoro dece, petoro muškog i četvoro ženskog pola, uzrasta od četiri do 22 godine. Od troje preostale dece, dvoje je bilo uzrasta od jedne do tri godina starosti, a jedno je imalo višestruke razvojne poremećaje. Intervjuisani su i roditelji na slobodi, staratelji ili hraničelji, njih ukupno sedam (po jedan iz svake porodice), petoro ženskog i dvoje muškog pola, od čega tri majke, dve babe, jedan deda i jedan hraničelj.

Uzorak je obuhvatao i svih 16 stručnih radnika u Službi za zaštitu dece i mladih u CSR Leskovac, uzrasta od 25 do 63 godina, 14 ženskog i dva muškog pola. Dužina radnog staža je bila od pet do 35 godina. Među stručnim radnicima, bilo je 12 voditelja slučaja, tri supervizorke i jedna rukovoditeljka ove Službe. Po obrazovanju su bili socijalni radnici (4), pedagozi (5), specijalni pedagozi (3) i psiholozi (4). Sedam od 16 stručnih radnika je imalo od 150 do 200 predmeta godišnje, dok su ostali imali manje.

Tehnike prikupljanja podataka

Podaci su prikupljeni iz dosjea i putem upitnika i intervjeta. Podaci prikupljeni iz dosjea su obuhvatili tri kategorije: a) podatke o detetu (pol, uzrast, školovanje i zdravlje deteta, drugi problemi deteta, kontakti deteta sa roditeljem u zatvoru); b) podatke o porodici (broj, pol i uzrast sve dece u porodici, osoba koja brine o detetu i od kada, razlozi evidentiranja porodica u sistemu socijalne zaštite) i c) podatke o RIKZ (pol, uzrast, krivično delo zbog kojeg je zatvoren).

Polustrukturirani intervju je imao dve forme: formu za dete RIKZ i formu za njegovog roditelja na slobodi, staratelja ili hranitelja. Obe forme su obuhvatale: a) sociodemografske podatke o detetu, RIKZ i o roditelju na slobodi, staratelju ili hranitelju; b) podatke o neposrednoj socijalnoj sredini deteta (o drugoj deci, pohađanju škole, eventualnom hraniteljstvu i o reakciji sredine na zatvaranje roditelja) i c) podatke o razlozima gubitka slobode RIKZ. Forma za dete je uključivala i pitanja o njegovom odnosu prema izvršenju kazne zatvora roditelja (o deljenju informacije o RIKZ sa vršnjacima, reakciji sredine), o održavanju ličnih odnosa sa RIKZ (učestalost, sadržaj, kvalitet i značaj kontakta sa RIKZ), o osećanjima deteta prema izvršenju kazne zatvora roditelja i o odnosu deteta prema svom životu i svojim roditeljima. Forma za roditelja na slobodi, hranitelja ili staratelja je obuhvatala i pitanja o njegovom/njenom svojstvu u odnosu na dete i RIKZ, o stavu prema održavanju kontakata deteta sa RIKZ, o svojoj ulozi u održavanju kontakata deteta sa RIKZ i o iskustvu u saradnji sa stručnim radnicima CSR Leskovac.

Upitnik za stručne radnike (USR) je konstruisan za potrebe istraživanja u tri forme: za voditelje slučaja (USR-V1), supervizore (USR-S1) i rukovodioce (USR-R1). Svaka forma bila je sastavljena od zatvorenih i otvorenih pitanja (ukupno 21). Zajednička pitanja se odnose na: a) sociodemografske karakteristike ispitanika (pol, obrazovanje, uzrast, radni staž i obim posla); b) način saznanja o zatvaranju roditelja; c) iskustvo i obučenost za rad sa decom RIKZ; d) zahtevnost rada sa ovom decom; e) procenu problema dece RIKZ i njihovih razloga; f) stav po pitanju ostvarivanja ličnih odnosa deteta sa roditeljem u zatvoru; g) primenjene usluge i mere socijalne zaštite i h) sugestije za unapređenje rada sa decom RIKZ. Forma za supervizore sadrži i pitanje o specifičnosti supervizije rada voditelja slučaja sa decom RIKZ, a za rukovodioce pitanje o načinu dodeljivanja stručnim radnicima predmeta u kojima ima dece RIKZ.

Postupak prikupljanja i obrade podataka

Za sprovođenje istraživanja od CSR Leskovac traženo je i dobijeno odo-
brenje od direktora CSR, kao i saglasnost svih zaposlenih u Službi za zaštitu
dece i mladih. Stučnim radnicima je dat odštampan odgovarajući upitnik
(USR), koji su zatim popunili i vratili istraživačici. Voditelji slučaja su zamoljeni
da se prisete porodica korisnika usluga CSR-a Leskovac u periodu od 2015. do
2021. godine, u kojima je bilo maloletno dete i RIKZ. To je bilo otežano usled
čestih promena voditelja slučaja zbog porodiljskog ili trudničkog bolovanja,
odlaska u penziju, otkaza ili smrti. Analizirani su dosije izabranih sedam poro-
dica. Zatražena je i dobijena pisana saglasnost roditelja, staratelja ili hranitelja
za učešće u istraživanju njih i deteta, a zatim i pristanak dece, usmeni ili pisani
ukoliko su deca bila pismena. Obavljen je intervju sa devetoro dece i sedmoro
njihovih roditelja, staratelja ili hranitelja, tokom koga su zapisivani odgovori
ispitanika tehnikom slepog kucanja. U ovom radu odgovori dece, roditelja,
staratelja ili hranitelja i stručnih radnika označeni su šiframa¹².

Kvantitativna obrada podataka je obuhvatala izračunavanje frekvencija
odgovora na zatvorena pitanja na upitniku. Pored toga, sprovedena je i kva-
litativna analizu sadržaja dokumentacije i odgovora na otvorena pitanja po
kategorijama.

Rezultati istraživanja

Podaci iz dosjea

a) Opšte karakteristike dece čiji su roditelji na izvršenju kazne zatvora

U sedam posmatranih porodica bilo je ukupno dvanaest dece - u jed-
noj ima troje dece, u tri porodice po dvoje i u tri po jedno dete. U trenutku
istraživanja, osmoro dece je išlo u školu, jedno je završilo školovanje, a troje
su bili ispod školskog uzrasta. O troje dece se sve vreme starao roditelj koji
nije na izvršenju kazne zatvora, jedno je živelo sa roditeljem u trenutku istra-
živanja, ali je prethodno bilo na hraniteljstvu, petoro je sve vreme boravka

¹² Žd – dete ženskog pola; Md – dete muškog pola; Žst – staratelj ženskog pola; Sž – stručnjak
ženskog pola;

roditelja u zatvoru pod starateljstvom srodnika, dvoje je bilo na hraniteljstvu a u trenutku istraživanja je živelo kod srodnika, dok je jedno dete bilo na hraniteljskom smeštaju. Kod osmoro dece nisu uočeni zdravstveni poremećaji niti problemi u socijalnom prilagođavanju. Kod dvoje dece su uspostavljene dijagnoze određenih poremećaja - kod jednog deteta su prisutni višestruki mentalni poremećaji, a kod drugog mentalni i fizički poremećaji, dok su oboje pokazivali i probleme u ponašanju, socijalnom prilagođavanju i školskom postignuću. Još je dvoje dece pokazivalo probleme u prilagođavanju: jedno probleme u ponašanju, a drugo probleme u adaptaciji na školsku sredinu.

b) Razlozi preduzimanja mera i pružanja usluga porodicama dece RIKZ u CSR-u

Centar za socijalni rad Leskovac je, po zahtevu Uprave za izvršenje krivičnih sankcija, za svako zatvoreno lice podnosio izveštaj o njegovim porodičnim prilikama. Osim toga, preduzimaо je mere i pružao usluge ovim porodicama po barem još dva osnova, uključujući: davanje novčane socijalne pomoći (pet porodica), poremećene porodične odnose (četiri), poveravanje dece ili izmena odluke o poveravanju dece nakon razvoda ili prekida vanbračne zajednice (četiri), nasilje u porodici (tri), problemi u ponašanju i krivična dela dece (dve), postavljanje dece pod starateljstvo ili privremeno starateljstvo (pet) i smeštaj dece u drugu porodicu (tri).

c) Roditelji na izvršenju kazne zatvora

U svim porodicama su očevi bili na izvršenju kazne zatvora, dok je u jednoj porodici i majka bila u zatvoru. RIKZ su bili uzrasta od 21 do 46 godina. Sedmoro roditelja je osuđeno zbog krivičnih dela kao što su ponovljene krađe, prevare, razbojništva, nasilje u porodici i pokušaj ubistva. Osmi RIKZ je sankcionisan zbog zasnivanja vanbračne zajednice sa ženskim detetom uz njen pristanak, a osuđen je na deset godina zatvora zbog obljube nad detetom. Iako ne postoji sudska odluka koja ovom ocu ograničava roditeljska prava, stručni radnik CSR Leskovac je u svojstvu neposrednog staratelja deteta odlučio da je u najboljem interesu deteta, koje je rođeno u ovoj vanbračnoj zajednici, da ne viđa oca koji je u zatvoru, tako da dete nije znalo ko mu je otac do urasta od 6 godina.

Intervju sa decom

a) Odnos dece prema izvršenju kazne zatvora roditelja

Nijedno dete nije znalo tačan razlog zbog kojeg je roditelj bio ili jeste na izvršenju kazne zatvora, a petoro njih nije znalo koliko će izvršenje kazne trajati. Ni jedno dete nije nikome reklo da im je roditelj na izvršenju kazne zatvora. Sedmoro dece je osetilo sram kada su ih druga deca ispitivala o RIKZ: „Uvek kada me neko pita o ocu bude mi neprijatno” (Žd04). „Na pitanje o ocu izmislim nešto” (Žd03).

Njih sedmoro je smatralo da njihovi vršnjaci znaju da imaju RIKZ i bilo im je teško zbog toga. „Kada sam čuo šaputanje u školi uvek sam mislio da o meni pričaju i o tome kako mi je otac u zatvoru” (Md06). Nekima su se deca zbog toga podsmevala: „Drugovi su mi govorili da sam kriminalac, da sam isti kao tata” (Md08), „Voleo bih da u školi nikada nisu saznali da mi je otac bio u zatvoru, nekoliko njih sam prebio jer su me zezali” (Md09).

b) Održavanje ličnih odnosa dece sa roditeljima koji su na izvršenju kazne zatvora

Sva intervjuisana deca su u nekom trenutku imala kontakte sa RIKZ u zatvoru, a njih troje je sa roditeljem komuniciralo i preko video poziva. Kontakti su se retko ostvarivali. Samo u dve porodice su se deca viđala sa jednim RIKZ jednom mesečno i češće. Sva deca su navelo da im je iskustvo odlaska u zatvor bilo stresno. Smetalo im je zaključavanje, ograničeno vreme sa roditeljem, naoružani stražari, provođenje vremena bez ikakvih aktivnosti. Sedmoro dece je navelo da im smeta prostor, odnosno zatvorski ambijent u kojem ostvaruju kontakte sa svojim roditeljima. Sama komunikacija sa roditeljem, takođe, može biti stresna. Petoro dece je navelo da roditelj koji je u zatvoru vrlo često govorи loše o drugom roditelju ili da je tokom posete tužan.

Dve devojčice su prekinule da ostvaruju kontakte sa svojim ocem jer ih je vređao: „Nazivao nas je pogrdnim imenima i govorio je mojoj majci da će je ubiti kad izađe. Zato smo se i preselile” (Žd04). Ostalo sedmoro je navelo da je ostvarivalo ili da ostvaruje kontakte sa roditeljem i da im to mnogo znači.

c) Osećanja dece prema izvršenju kazne zatvora roditelja

Svo devetoro dece su u nekom trenutku osetili tugu jer im je roditelj u zatvoru. Najčešći razlog je gubitak kontakta i razmene sa RIKZ: „Bio sam naj-srećniji kada su tatu pustili za slavu, tad smo napokon svi bili zajedno i nisam morao da idem u zatvor da bih ga video” (Md09), „Mame nema da se igramo, sad je samo vidim (preko video poziva) i to ne često” (Md05). Tužni su i zbog svoje pozicije: „Da, bilo je tužno i bilo mi je žao, ali mene, jer sam napokon sebi priznala da on nije dobar otac. On je, znate, tukao moju majku ispred mene. To mu neću zaboraviti. A neću ni njoj jer me je ostavila” (Žd03).

Šestoro dece je reklo da je osećalo strah. Plašili su se zatvora u kojem je roditelj: „Plašim se policajaca, svi su naoružani” (Žd02). Strahovali su i od reagovanja sredine kad sazna za RIKZ, od ishoda izvršenja kazne zatvora roditelja i od potpunog gubitka roditelja: „Plašim se da tatu više nikada neću videti” (Md07).

d) Odnos dece RIKZ prema svom životu i svojim roditeljima

Odnos dece RIKZ prema svom životu i roditeljima se kretao u širokom rasponu. Neki su prihvatali svoj život sa roditeljem koji je na slobodi: „Ništa mi sada ne fali, dobro mi je ovde sa mamom” (Žd04). Neki su prihvatili svoj život, ali samo delimično roditelje: „Želim da ostanem kod tete (hraniteljice), ne želim da budem sa mamom i tatom, volela bih da ih viđam, ali neću da živim kod njih. Kod tete mi je lepo” (Žd02). Neki prihvataju život, ali ne i roditelje: „Želim da se osamostalim, mislim da nemam drugačije potrebe od ostalih ljudi iako sam odrastala drugačije. Jedno je sigurno, ne želim da viđam svoje roditelje, oni za mene ne postoje” (Žd03). Jedno dete odbacuje život zbog nedostatka roditelja, što je evidentno u njegovom zaključku: „Ne sviđa mi se ovako. Mame nema, a on (tata) je u zatvoru. Bolje da se nisam rodio” (Md07).

Intervju sa roditeljima koji nisu na izvršenju kazne zatvora, starateljima ili hraniteljem

Roditelji i staratelji koji se brinu o deci RIKZ su znali zbog čega je drugi roditelj (roditelji) u zatvoru, dok hranitelj to nije znao. Svih sedam ispitanika su u nekom trenutku odvodili decu u zatvor kako bi videli svoje roditelje. Svi su

istakli da je poseta bila veoma stresna i za njih i za decu, koja su pre ulaska i/ili nakon povratka iz posete plakala, tresla se i bila uplašena.

Petoro ispitanika smatraju da kontakti deteta i RIKZ više štete detetu nego što mu koristi: „...to nije mesto za decu. Niste videli njihovu razočaranost kada se viđenje završi“ (Žst01). Postoje i ekonomski preprek: „Nemamo para za taj put. Deca se viđaju sa njom (majkom) preko Skajpa. Ja to dozvoljavam“ (Žst04). U ovoj porodici otac je smešten bliže, pa su deca odvođena kod njega.

Šest od sedam ispitanika su bili zadovoljni podrškom koju su im pružili stručni radnici CSR Lekovac, dok je jedna ispitanica smatrala da je stručni radnik bio nezainteresovan da joj pomogne da uspostavi kontakat sa stručnom službom u zatvoru.

Odgovori stručnih radnika

Skoro svi stručni radnici (n=15) su saznali da je roditelj u zatvoru od članova porodice tokom rada sa njima po drugom osnovu. Njih osmoro su saznali u postupku starateljstva, petoro preko zahteva Uprave za izvršenje kričnih sankcija za dostavom izveštaja o porodičnim prilikama osuđenog lica, a četvoro prilikom smeštaja deteta u drugu porodicu.

Broj porodica sa RIKZ sa kojima su stručni radnici CSR radili se krećao u rasponu od dve do deset porodica. Devet ispitanika smatra da su dovoljno obučeni za rad sa porodicama dece sa RIKZ, dok njih sedam smatra da nisu, navodeći da im nedostaju znanja o specifičnostima ličnosti zatvorenika i o svim faktorima od značaja za takve porodice, kao i veštine adekvatne procene interesa deteta u regulisanju kontakata sa roditeljem na izvršenju kazne zatvora, motivacije dece da ostvaruju kontakte sa RIKZ i pružanja efikasne podrške ovoj deci i porodicama.

Skoro svi stručnjaci iz uzorka (n=13) smatraju da je rad sa decom RIKZ zahtevniji u odnosu na druge predmete, mada ne žele da izbegnu rad sa ovakvim porodicama, dok dvoje to ne smatra.

Dvanaest stručnjaka smatra da su ova deca sklonija problemima, najčešće zbog izloženosti negativnim uticajima u porodici (disfunkcionalne porodice, negativni modeli ponašanja i slično) i zbog odsustva RIKZ. Od toga, devetoro smatra da se radi o problemima u ponašanju.

Svi stručni radnici smatraju da je važno da dete održava kontakte sa oba roditelja. Njih petoro zastupa ovaj stav bezuslovno: dvoje zbog pravilnog razvoja identiteta i prava deteta da zna ko su mu roditelji, dvoje zbog očuvanja emotivnih odnosa i jedan „da bi dete razumelo da roditelj nije napustio dete jer ne želi da se stara o njemu, da nije ono krivo (mala deca to misle) i da roditelj preuzme odgovornost za svoje postupke - što takođe može biti značajno za ponašanje deteta u budućnosti“ (Sž05). Jedan stručnjak ukazuje i na važnost koji kontakt sa detetom ima za očuvanje psihičkog zdravlja i uzorno ponašanje RIKZ. Ostalima je važna procena najboljeg interesa deteta da ostvaruje kontakte sa RIKZ u svakom konkretnom slučaju. Troje smatra da je dovoljna procena bezbednosti. Dvoje daju preporuke vezane za uzrast deteta: „nije preporučljivo da deca nižeg uzrasta posećuju roditelje u zatvoru, ali postoje mogućnost da se roditelji puštaju vikendom kući“ (Sž02), „Mislim da deca na uzrastu iznad deset godina treba da viđaju roditelja, manja ne jer je odlazak u zatvor veliki stres za manju decu“ (Sž06). Stručni radnici su navodili i druge uslove: „...ukoliko deca imaju očuvanu emotivnu vezu sa roditeljem i može da se obezbedi da dete vidi roditelja u prihvatljivim, zadovoljavajućim uslovima“ (Sž14), „...ukoliko se proceni da to nije stres deci i ukoliko stručnjaci pružaju podršku u vođenju“ (Sž13), „...u zavisnosti od uzrasta dece, dužine trajanja kazne, porodične istorije, stanja i potreba dece i roditelja i potrebe za viđenjem između dece i roditelja“ (Sž01). Dve stručnjakinje su istakle važnost participacije deteta.

Skoro svi stručnjaci iz uzorka (n=15) smatraju da se u CSR Leskovac pruža adekvatna podrška deci RIKZ. Samo se u jednom odgovoru naglašava da je položaj dece RIKZ „...potpuno neobuhvaćena tema u svim sistemima, koji ni jednim propisom ne prepoznaju pravo dece i roditelja koji je u zatvoru da ostvaruju kontakte. Potrebno je imati individualizovan pristup svakom detetu u svakom konkretnom slučaju“ (Sž01).

Slično, skoro svi ispitanici (n=14) su naveli da se deci RIKZ pruža standarna podrška kao i deci sa drugim problemima koji se nalaze na evidenciji CSR Leskovac, koja obuhvata usluge starateljske zaštite, savetodavnog rada, materijalne podrške (novčana socijalna pomoć i jednokratna novčana pomoć), procene, izrade planova, smeštaja u drugu, mahom hraniteljsku porodicu i slično. Samo troje ispitanika je pomenulo i saradnju sa ustanovama za izvršenje kazne zatvora i pružanje podrške prilikom odlaska u kaznenu ustanovu.

Skoro svi (n=14) smatraju da nedostaju posebno prilagođene usluge, mere i postupci, dok jedan smatra da je poseban postupak vezan za starateljsku zaštitu¹³. Isti broj stručnih radnika (n=14) nema saznanja o tome da li se za decu RIKZ sprovode posebni postupci u nekim drugim ustanovama, kao što su sudovi, kazneno-popravni zavodi, okružni zatvori, Specijalna zatvorska bolnica, nevladine organizacije. Samo jedan ispitanik smatra da stručnjaci zaposleni u kazneno-popravnim zavodima pripremaju i realizuju edukacije koje su specijalizovane za potrebe dece RIKZ i da nevladine organizacije edukuju i informišu širu javnost o mogućim problemima i posledicama po razvoj ove dece.

Na pitanje kako raspoređuje predmete sa detetom čiji je roditelj na izvršenju kazne zatvora, rukovoditeljka je odgovorila da to radi na osnovu veština i znanja koje je voditelj slučaja pokazao tokom svog rada, jer je rad sa ovakvim porodicama zahtevan. Na pitanje da li postoji specifičnost supervizijskog rada sa stručnim radnicima koji rade sa decom RIKZ, jedna supervizorka potvrđuje, jer sa kolegama zajedno procenjuje da li je u najboljem interesu deteta da se viđa sa roditeljem u zatvoru, dok druge dve negiraju da postoji specifičnost.

Nekoliko voditelja slučaja je dalo sugestije za unapređenje rada sa ovom decom. Smatrali su da je potrebno da službe pri kazneno-popravnim zavodima i okružim zatvorima rade na stvaranju ambijenta za posetu dece i na razvoju roditeljskih veština RIKZ, da se razviju programi rada sa decom RIKZ i da se taj rad suštinski produbi, kao i da se poveća materijalna podrška ovoj deci od strane CSR-a.

Diskusija

Utvrđeno je da su u svim porodicama koje su bile predmet ovog istraživanja i u kojima je RIKZ prisutni višestruki problemi, što ukazuje na potrebu za većom podrškom obrazovnog, zdravstvenog i sistema socijalne zaštite, radi preveniranja, rešavanja i saniranja ovih problema. Podatak da tri četvrtine stručnjaka iz uzorka smatra da su deca RIKZ sklonija problemima, a najčešće problemima u ponašanju, u skladu je sa rezultatima drugih istraživanja (Muray, Farrington, 2005). Ipak, samo za trećinu dece postoji nalaz u dosjeima

¹³ Starateljska zaštita nije postupak koji se pokreće samo onda kada je reč o deci RIKZ, već i kada su roditelji preminuli, napustili dete ili se o njemu ne staraju na adekvatan način i slično.

da imaju probleme u prilagođavanju i mentalnom zdravlju, što sugeriše da je izveštavanje u dosijeima često nepotpuno.

Nijedno dete u našem istraživanju nije bilo informisano o tačnim razlozima zatvaranja roditelja, dok je u istraživanju Nesmith i Ruhland (2008) većina od 24 deteta bila svesna zbog čega je roditelj u zatvoru, što sugeriše da se u našoj kulturi to više krije, verovatno zbog potrebe da se dete zaštiti i izbegavanja stigmatizacije od okoline. Skrivanje istine potencijalno ugrožava ovu decu, jer ona mogu to da saznaju na bolniji način - iz medija, od suda, od komšija ili vršnjaka. Neistina ugrožava i njihove odnose sa roditeljima. Pokazuje se da kod dece kojima nije rečena istina o razlogu zatvaranja roditelja može javiti nepoverenje prema roditeljima (Profaca, Buljan Flander, 2009).

Nalaz da su deca RIKZ trpela zbog stigmatizacije i posledično osećala sram u skladu je sa rezultatim drugih istraživanja (Davies i dr., 2008; Gharai-beh, 2008; Nesmith, Ruhland, 2008; Heinecke Thulstrup, Eklund Karlsson, 2017), kao i nalaz da vršnjacima nisu ništa rekla ili su lagala o RIKZ (Kahya, Ekinci, 2018).

Sva deca u našem istraživanju su posetila RIKZ u zatvoru, za razliku od nalaza istraživanja Nesmith i Ruhland (2008), u kome većina dece nije posećivala roditelje u zatvoru. Po iskazu dece i njihovog drugog roditelja (koji nije u zatvoru), staratelja ili hranitelja, sva deca su doživela posete RIKZ kao stresne. Uprkos stresu i stavu većine njihovih roditelja, staratelja ili hranitelja da zbog stresa kontakti deteta sa RIKZ više štete nego što koriste, većina dece je nastavljala da viđa roditelja u zatvoru jer im je to značilo.

Nalazi ukazuju na potrebu za boljom pripremom dece za odlazak u zatvor i za prilagođavanjem postupka i sredine u zatvoru potrebama dece koja posećuju roditelje, poput Francuske, u kojoj u 20 zatvora postoji ukupno 70 posebno opremljenih prostorija za posete dece roditeljima u trajanju od 72 sata (Ayre i dr., 2006). Slično, u Italiji se realizuje projekat „Žuti prostor“ (Spazio Giallo), koji podrazumeva prostorije u zatvoru nalik na igraonice (opremljene igračkama, knjigama, veselih boja), koje služe za pripremu deteta za susret sa RIKZ (Bambini Senza Sbarre)¹⁴. Deci RIKZ je dostupna i aplikacija „Žuti telefon“ (YET Yellow Telephone/Telefono Giallo), preko koje mogu da se informišu o lokaciji zatvora, vremenu posete i pravima u zatvoru. Kreirana je i igrica „Nađi

¹⁴ Videti na: <https://www.bambinisenzasbarre.org/spazio-giallo-nel-carcere/>, stranici pristupljeno 4.5.2023.

tatu”, slična igri „nađi blago”, gde se detetu na ulazu da karta sa preprekama i krajnjim ciljem pronalaženja oca u sobi za posete. Danska ide korak dalje, obezbeđujući kuće na pola puta, u kojima osuđena lica u poslednjim godinama izvršenja kazne zatvora mogu da budu zajedno sa svojom decom uz stručnu podršku (Minke, 2011). Takođe, loša iskustva dece u komunikaciji sa RIKZ sugerisu potrebu za unapređenjem roditeljskih veština zatvorenika. Tako, u Francuskoj postoje stručnjaci koji odvode dete u zatvor ako to ne mogu osobe koje brinu o njemu, i pomažu da se unapredi komunikacija između deteta i RIKZ¹⁵.

Nalaz o negativnim reakcijama dece na zatvaranje roditelja odgovara rezultatima drugih istraživanja o tuzi zbog gubitka roditelja i zbog svoje teške pozicije, o strahu od zatvora i od reakcije sredine (Poehlmann, 2005), o depresiji (Gharaibeh, 2008) i o osećaju stida (Davies i dr., 2008; Kahya, Ekinci, 2018). Nalaz da deca pre ulaska i nakon povratka iz posete bivaju uznemirena u skladu je sa nalazima drugih istraživanja (Gharaibeh, 2008). O teškoj situaciji u kojoj se nalaze deca RIKZ svedoči i povlačenje od roditelja kod većine dece, što ukazuju na potrebu za stručnom podrškom. Rezultati sugerisu i da stručni radnici u CSR nedovoljno rade sa decom RIKZ na preventiranju i prevazilaženju trauma vezanih za zatvaranje roditelja, olakšavanju teških emocija i boljem nošenju sa stigmatizacijom zbog zatvaranja roditelja. Posledice se ipak mogu smanjiti ukoliko deca imaju adekvatnu podršku zajednice za razvijanje veština prevazilaženja ove teške situacije (Heinecke Thulstrup i dr., 2017) i imaju razvijenu rezilijentnost i sposobnost korišćenja podrške sredine (Weidberg, 2017). Razlozi čestog negativnog stava roditelja, staratelja ili hranitelja prema održavanju ličnih kontakata deteta sa RIKZ, dobijenog u istraživanju, mogu biti nedostatak materijalnih sredstava, ali i sukob između roditelja (u četiri porodice je bilo poremećenih porodičnih odnosa, a u još tri je došlo do nasilja u porodici), zbog čega roditelj ili staratelj (srodnik) može namerno osujetiti kontakte dece sa RIKZ. To može imati negativne posledice po dete - Ainsworth (1989) nalazi da slabo razvijena veza sa roditeljima može da ima negativan uticaj na detetove kasnije emotivne veze i aktivnosti u svetu. U našem istraživanju konitinuitet veze je kod devetoro od dvanaestoro dece narušen jer su u nekom trenutku bili izmešteni u srodničku i/ili hraniteljsku porodicu. Redovna komunikacija između roditelja i dece je neophodna kako

¹⁵ Relais Enfance et Famille, videti na: <http://www.relais-enfance-famille.fr/action-prison/presentation-action-prison>, stranici pristupljeno 11.11.2022.

bi se održala privrženost između njih, olakšalo uspešno ujedinjenje porodice nakon razdvajanja (Hairston, 2009) i motivisao zatvorenik za primereno ponašanje u zatvoru i uspešnu reintegraciju po izlasku (Bouchet, 2008). Da bi se deci obezbedio kontinuitet u ostvarivanju kontakta sa RIKZ važno je da roditelj ili staratelj deteta ne bude isključivi arbitrar u donošenju odluke o održavanju ličnih kontakata deteta sa RIKZ, već da se ova odluka donosi u saradnji stručnjaka u CSR i u zatvoru koji zastupaju dečja prava (Lagoutte, 2016). Nalaz da nedostaje saglasnost između stručnih radnika CSR oko načina utvrđivanja najboljeg interesa deteta u odnosu na kontakte sa RIKZ ne iznenađuje ako uzmemo u obzir nedostatak jasnih regulativa po ovom pitanju. Da postupanje može biti arbirtarno ilustruje primer navedene odluke stručnog radnika CSR sa dalekosežnim implikacijama, da je u najboljem interesu deteta da ne viđa oca u zatvoru. Svakako da bi podrška detetu trebalo da bude zasnovana na obuhvatnoj i pažljivoj proceni najboljeg interesa deteta od strane za to obučenog stučnjaka, koja uključuje kvalitet emotivne veze deteta sa RIKZ, odnos deteta prema viđanju sa RIKZ i bezbednost sredine u kojoj se obavlja poseta RIKZ. Ipak, posebna obuka za ovaj rad nije na raspolaganju u Srbiji.

Istraživanje je pokazalo da se u CSR sa ovom decom ne radi dovoljno na očuvanju porodice u otežanim uslovima zbog zatvaranja roditelja i na omogućavanju posećivanja RIKZ. Ova deca su nevidljiva za sve postojeće sisteme. U sistemu socijalne zaštite se ne predviđaju usluge i mere koje su posebno prilagođene potrebama ove dece, dok zatvorski sistem saradnju sa CSR svodi na traženje izveštaja o porodičnim prilikama osuđenog lica i ne obaveštava CSR da osuđeno lice ima dete kome treba pomoći u teškoj situaciji u kojoj se nalazi. Slična situacija je i u Engleskoj i Velsu (Boswell, 2018).

Potrebno je doneti jasne smernice za postupanje stručnih radnika CSR radi pružanja podrške deci RIKZ. Trebalo bi da se stručni radnici CSR uključe u podršku detetu od samog trenutka lišavanja slobode njegovog roditelja, za šta je potrebna saradnja sa krivično-pravnim sistemom. Posebno je značajno pružanje podrške deci koja prisustvuju hapšenju, kao i ako je RIKZ primarni staratelj detetu. Ostvarivanje prava deteta na očuvanje porodičnih veza bi bilo unapređeno jasnim procedurama za uključivanje mišljenja stručnjaka CSR u donošenje odluke o viđanju RIKZ, kao i na dokazima zasnovanim kriterijumima za individualizovanu procenu kada je u najboljem interesu deteta da ne ostvaruje odnose sa RIKZ, jer se radi o heterogenim porodicama sa različitim iskustvima u svakodnevnom životu (Foster, 2019).

Odluka da se ne ostvaruju lični kontakti deteta sa RIKZ bi trebalo da bude izuzetak, a ne pravilo. Ohrabruje što skoro svi stručni radnici CSR prepoznaju potrebu za posebno prilagođenim uslugama, merama i postupcima za ovu decu. Međutim, obeshrabrujuće je to da većina stručnih radnika iz uzorka smatra da su dovoljno obučeni za rad sa ovom decom, a da pri tome samo jedan stručni radnik pokazuje dublje razumevanje problema koji ovde postoje.

Ograničenja istraživanja

Istraživanje je zasnovano na malom uzorku, u CSR u jednom gradu. Takođe, problem je sagledan samo iz perspektive dece i njihovog roditelja na slobodi, stručnih radnika zaposlenih u CSR. Problem bi bilo dobro sagledati i iz perspektive roditelja koji su na izvršenju kazne zatvora, zatvorskog i krivično-pravnog sistema i nadležnih ministarstava. Uprkos ograničenju, ovo istraživanje daje neke osnovne smernice o temi koja je zapostavljena u našoj stručnoj i naučnoj literaturi.

Zaključak

Istraživanje je pokazalo da postoji veliki prostor za poboljšanje prakse ostvarivanja prava dece roditelja u zatvoru u okviru sistema socijalne zaštite i krivično-pravnog sistema. Nedostaju statistički podaci o ovoj deci u ovim sistemima. Nedostaje niz usluga u oblasti socijalne zaštite i krivično-pravnog sistema i bolja saradnja između istih, a kako bi se olakšala teška situacija u kojoj se nalaze deca RIKZ i njihove porodice. Ostvarivanje prava dece na održavanje neposrednog kontakata sa RIKZ je možda najveći izazov. Nedostatak jasnih procedura i na dokazima zasnovanih kriterijuma za procenu najboljeg interesa deteta u odnosu na viđanje RIKZ, dozvoljava arbitarnost u procenama i odlučivanju. Dalja istraživanja bi mogla da doprinesu boljem razumevanju potreba dece zatvorenika, ako bi bila sprovedena na većem uzorku, uključivala i roditelje u zatvoru i stručnjake krivično-pravnog sistema, i obuhvatnije istražila karakteristike i potrebe dece roditelja u zatvoru i članova njihovih porodica, kao i faktore rizika i zaštite u odnosu na eventualne mentalne i fizičke probleme ove dece. U oblasti praktičnog delovanja, potrebno je da se razvije i kvalitetno primenjuje niz mera i usluga prilagođenih njihovim problemima.

Literatura

- Ainsworth, M. S. (1989) Attachment Beyond Infancy. *American Psychologist*, 4, str. 709-716. <https://psycnet.apa.org/doi/10.1037/0003-066X.44.4.709>
- Arditti, J. A. (2003) Locked Doors and Glass Walls: Family Visiting at a Local Jail. *Journal of Loss and Trauma*, 8, str. 115-138. <https://psycnet.apa.org/doi/10.1080/15325020305864>
- Arditti, J. A., Lambert-Shute, J., Joest, K. (2003) Saturday Morning at the Jail: Implications of Incarceration for Families and Children. *Family Relations*, 3, str. 195-204. <https://doi.org/10.1111/j.1741-3729.2003.00195.x>
- Ayre, L., Philbrick, K., Reiss, M. (2006) *Children of Imprisoned Parents: European Perspectives on Good Practice*. Paris: EUROCHIPS.
- Boswell, G. (2018) Imprisoned Fathers and their Children: A Reflection on Two Decades of Research. *Child Care in Practice*, 2, str. 212-224. <https://doi.org/10.1080/13575279.2017.1420037>
- Bouchet, S. M. (2008) *Children and Families with Incarcerated Parents. Exploring Development in the Field and Opportunities for Growth*. Baltimore: The Annie E. Casey Foundation.
- Convery, U., Moore, L. (2011) Children of Imprisoned Parents and their Problems. U: P. Scharff-Smith, L. Gampell (ur.) *Children of Imprisoned Parents*. Copenhagen: The Danish Institute for Human Rights, str. 12-30.
- Davies, E., Brazzell, D., La Vigne, N. G., Shollenberger, T. (2008) *Understanding the Experiences and Needs of Children of Incarcerated Parents: Views from Mentors*. Washington, D.C.: Urban Institute Justice Policy Center.
- Flynn, C., Bartels, L., Dennison, S., Taylor, H., Harrigan, S. (2022) Contact Experiences and Needs of Children of Prisoners Before and During COVID-19: Findings from an Australian survey. *Child & Family Social Work*, 1, str. 67-78.
- Foster, R. (2019) Families' Experiences in a Prison Visitors' Centre. U: M. Hutton, D. Moran (ur.) *The Palgrave Handbook of Prison and the Family*. Springer International Publishing, str. 251-272.
- Gharaibeh, F. A. (2008) The Effects upon Children in Jordan of the Imprisonment of their Fathers: A Social Work Perspective. *International Social Work*, 2, str. 233-246. <https://doi.org/10.1177/0020872807085861>
- Hairston, C. F. (2007) *Focus on Children with Incarcerated Parents: An Overview of the Research Literature*. Baltimore: The Annie E. Casey Foundation.

Hairston, C. F. (2009) *Kinship Care when Parents are Incarcerated: What We Know, What We Can Do. A Review of the Research and Recommendations for Action.* Baltimore: The Annie E. Casey Foundation.

Heinecke Thulstrup, S., Eklund Karlsson, L. (2017) Children of Imprisoned Parents and Their Coping Strategies: A Systematic Review. *Societies*, 2, str. 1-16. <https://doi.org/10.3390/soc7020015>

Henley, A. (2014) Book Review - Children of the Prison Boom: Mass Incarceration and the Future of American Inequality. *The Sociological Review*, 4, str. 920-922. <https://doi.org/10.1111/1467-954X.12202>

Kahya, O., Ekinci, C. E. (2018) In Their Own Words: School Lives of Children with an Imprisoned Parent. *International Journal of Educational Development*, 62, str. 165-173. <https://doi.org/10.1016/j.ijedudev.2018.04.002>

Knudsen, E. M. (2019) Hearing Children's Voices in Studies of Familial Incarceration: Experiences from a Canadian Study. U: M. Hutton, D. Moran (ur.) *The Palgrave Handbook of Prison and the Family.* Springer International Publishing, str. 341-364.

Lagoutte, S. (2016) The Right to Respect for Family Life of Children of Imprisoned Parents. *The International Journal of Children's Rights*, 1, str. 204–230. <https://doi.org/10.1163/15718182-02203002>.

Mazza, C. (2002) And Then the World Fell Apart: The Children of Incarcerated Fathers. *Families in Society*, 5, str. 521-529. <https://doi.org/10.1606/1044-3894.61>

Miller, K. M. (2006) The Impact of Parental Incarceration on Children: An Emerging Need for Effective Interventions. *Child and Adolescent Social Work Journal*, 4, str. 472-486. <https://doi.org/10.1007/s10560-006-0065-6>

Minke, L. K. (2011) The Effects of Mixing Offenders with Non-Offenders: Findings from a Danish Quasi-experiment. *Journal of Scandinavian Studies in Criminology and Crime Prevention*, 1, str. 80- 99. <https://doi.org/10.1080/14043858.2011.561624>

Murray, J., Farrington, D. P. (2005) Parental Imprisonment: Effects on Boys' Antisocial Behavior and Delinquency through the Life-Course. *Journal of Child Psychology and Psychiatry*, 12, str. 1269-1278. <https://doi.org/10.1111/j.1469-7610.2005.01433.x>

Murray, J., Farrington, D. P. (2008) The Effects of Parental Imprisonment on Children. U: M. Tonry (ur.) *Crime and Justice: A Review of Research.* Chicago: University of Chicago Press, str. 133-206.

Nesmith, A., Ruhland, E. (2008) Children of Incarcerated Parents: Challenges and Resiliency, in their Own Words. *Children and Youth Services Review*, 10, str. 1119-1130. <https://doi.org/10.1016/j.childyouth.2008.02.006>

-
- Petrović, V., Jovanić, G. (2019) Marginalizacija dece kao posledica inkarceracije roditelja. U: J. Petrović, G. Jovanić (ur.) *Društvene devijacije - Položaj marginalizovanih grupa u društvu*. Banja Luka: Centar modernih znanja, Beograd: Resursni centar za specijalnu edukaciju, str. 201-212.
- Poehlmann, J. (2005) Representations of attachment relationships in children of incarcerated mothers. *Child Development*, 76, str. 679-696. doi: 10.1111/j.1467-8624.2005.00871.x.
- Poehlmann, J., Shlafer, R. J., Maes, E., Hanneman, A. (2008) Factors Associated with Young Children's Opportunities for Maintaining Family Relationships During Maternal Incarceration. *Family Relations*, 3, str. 267-280. <https://doi.org/10.1111/j.1741-3729.2008.00499.x>
- Poehlmann-Tynan, J., Arditti, J. A. (2018) Developmental and Family Perspectives on Parental Incarceration. U: C. Wildeman, A. R. Haskins, J. Poehlmann-Tynan (ur.) *When Parents are Incarcerated: Interdisciplinary Research and Interventions to Support Children*. Washington, DC: American Psychological Association, str. 53-81.
- Poehlmann-Tynan, J., Pritzl, K. (2019) Parent-Child Visits When Parents are Incarcerated in Prison or Jail. U: J. M. Eddy, J. Poehlmann-Tynan (ur.) *Handbook on Children with Incarcerated Parents*. New York: Springer International Publishing, str. 131-147. doi: https://doi.org/10.1007/978-3-030-16707-3_10
- Poehlmann-Tynan, J., Turney, K. (2021) A Developmental Perspective on Children with Incarcerated Parents. *Child Development Perspectives*, 1, str. 3-11. <https://doi.org/10.1111/cdep.12392>
- Porodični zakon, Službeni glasnik RS, br. 18/2005, 72/2011-dr. zakon i 6/2015.
- Pravilnik o kućnom redu kazneno-popravnih zavoda i okružnih zatvora, Službeni glasnik RS, br. 79/2016 .
- Pravilnik o organizaciji, normativima i standardima rada centra za socijalni rad, Službeni glasnik RS, br. 59/2008, 37/2010, 19/2011 – dr. pravilnik, 1/2012 – dr. pravilnik, 51/2019, 12/2020 i 83/2022.
- Profaca, B., Buljan Flander G. (2009) Podrška djetetu čiji je roditelj u zatvou. U: M. Gabelica Šupljika (ur.) *Prava djece čiji su roditelji u zatvoru*. Zagreb: Pravobranitelj za djecu, str. 32-46.
- Pucarević, B., Skrobić, L. (2021) Kontakti dece sa roditeljima lišenim slobode. *Godišnjak za pedagogiju*, 1, str. 63–73. <https://doi.org/10.46630/gped.1.2021.5>
- Strategija razvoja sistema izvršenja krivičnih sankcija za period 2022-2027, Službeni glasnik RS, br. 142/2022.

Trotter, C., Flynn, C., Baidawi, S. (2017) The Impact of Parental Incarceration on Children's Care: Identifying Good Practice Principles from the Perspective of Imprisoned Primary Carer Parents. *Child & Family Social Work*, 2, str. 952–962. <https://doi.org/10.1111/cfs.12315>

Turney, K., Goodsell, R. (2018) Parental Incarceration and Children's Wellbeing. *The Future of Children*, 28, str. 147-164.

Weidberg, F. (2017) Giving Children of Imprisoned Parents a Voice. *Educational Psychology in Practice*, 4, str. 371–386. <https://doi.org/10.1080/02667363.2017.1336703>

Wright, L. E., Seymour, C. B. (2000) *Working with Children and Families Separated by Incarceration: A Handbook for Child Welfare Agencies*. Washington, DC: CWLA Press.

Zakon o izvršenju krivičnih sankcija, Službeni glasnik RS, br. 35/2019.

Internet izvori

Bambini Senza Sbarre. Yellow Space in the Prison. Dostupno na: <https://www.bambinisenzasbarre.org/spazio-giallo-nel-carcere/>, stranici pristupljeno 4.5.2023.

Council of Europe (2018) Recommendation CM/Rec(2018)5 of the Committee of Ministers to member States concerning children with imprisoned parents. Dostupno na: https://childrenofprisoners.eu/wp-content/uploads/2019/12/CoE_Rec20185.pdf stranici pristupljeno 22.9.2023

EUROCHIPS, (2011) *Strengthening Mutual Trust in the European Judicial Area - A Green Paper on the Application of EU Criminal Justice Legislation in the Field of Detention. Consultation Response by the European Network for Children of Imprisoned Parents*. Dostupno na: <https://childrenofprisoners.eu/wp-content/uploads/2019/02/GreenPaper.pdf>, stranici pristupljeno 8.4.2023.

Fair, H., Walmsley, R. (2021) *World Prison Population List - World Prison Brief* (13th ed.). London: The Institute for Crime & Justice Policy Research. Dostupno na: https://www.prisonstudies.org/sites/default/files/resources/downloads/world_prison_population_list_13th_edition.pdf, stranici pristupljeno 3.3.2023.

Konvencija o pravima deteta (1989) Beograd: UNICEF. Dostupno na: <https://www.unicef.org-serbia/media/3186/file/Konvencija%20o%20pravima%20deteta.pdf>, stranici pristupljeno 2.4.2023.

Relais Enfance et Famille. Présentation. Dostupno na: <http://www.relaies-enfance-famille.fr/action-prison/presentation-action-prison>, stranici pristupljeno 11.11.2022.

VIOLETA ĐORĐEVIĆ¹⁶

JASNA HRNČIĆ¹⁷

Problem of Children of Incarcerated Parents and Their Position in Social Welfare

Children of incarcerated parents (CIP) face numerous challenges in realizing their rights, which have been largely overlooked in our scientific and professional community, starting from their statistical tracking. This study aims to present the research results related to the characteristics and problems of CIP and their position within the social welfare system. A mixed, descriptive and transfer design research was conducted. Data was collected through questionnaires, interviews, and file analysis. The sample included twelve children of incarcerated parents, seven of their parents (who are not incarcerated), guardians or foster parents, and 16 professionals from the Center for Social Work (CSW) in Leskovac. It was found that children of incarcerated parents have behavioural and social relationship problems. The experiences of visitation with incarcerated parents are stressful for these children. The majority of their guardians have a negative attitude towards visitation with incarcerated parents. CSW professionals do not implement measures and services specifically tailored to the problem of these children because they are lacking in the welfare system. It is necessary to develop and implement such measures in collaboration with the criminal justice system.

Keywords: children of incarcerated parents, social welfare system, social work, criminal justice system, parent-child visitation.

¹⁶ MA Violeta Đorđević is a Researcher Intern at the Institute for Serbian Culture Pristina – Leposavic and PhD student at the Faculty of Political Sciences, University of Belgrade. E-mail: violeta.djordjevic.96@gmail.com.

¹⁷ Dr Jasna Hrnčić is a Full Professor at the Department for Social policy and Social work, Faculty of Political Sciences, University of Belgrade. E-mail: jhrncic@gmail.com.

TEMIDA

2023, vol. 26, br. 3, str. 389-409

ISSN: 1450-6637

DOI: <https://doi.org/10.2298/TEM2303389R>

Originalni naučni rad

Primljeno: 10.2.2023.

Odobreno za štampu: 7.12.2023.

Gender (In)Equality in Policing: The Perception of Montenegrin Police Officers¹

ALEKSANDRA RABRENOVIĆ*

ZORICA VUKAŠINović RADOJIČIĆ

BOŽIDAR OTAŠEVIĆ

This paper aims to analyse the Montenegrin police officers' perception of gender equality. The findings are based on comprehensive empirical research of the perception of both male and female police officers in Montenegro, carried out in May 2020 in the form of an online questionnaire survey, and the collected data was subsequently analysed using statistical methods. The research results have indicated the key challenges faced by women in the Montenegrin police force: the perception that women should primarily perform administrative rather than managerial jobs, insufficient opportunities for career advancement, poor attitudes of executives towards women, and incidents of sexual harassment. The paper also attempts to shed light on a broader social

¹ This paper results from the research conducted by the authors in the Police Directorate of Montenegro, under the Building Integrity Project in Montenegro financed by the Centre for Integrity in the Defense Sector (CIDS) of the Norwegian Government in 2020. This paper is also the result of the implementation of the Scientific Research Project "Development of Institutional Capacities, Standards and Procedures for Fighting Organized Crime and Terrorism in Climate of International Integrations", which was financed by the Serbian Ministry of Education, Science and Technological Development (No. 179045), carried out by the University of Criminal Investigation and Police Studies in Belgrade (2011-2022) and the research conducted by the Institute of Comparative Law financed by the Ministry of Science, Technological Development and Innovation of the Republic of Serbia under the Contract on financing of scientific research of SRO in 2023 registered under No. 451-03-47/2023-01/200049.

² Dr Aleksandra Rabrenović is a Senior Research Fellow at the Institute of Comparative Law, Belgrade, Serbia. E-mail: a.rabrenovic@iup.rs.

³ Dr Zorica Vukašinović Radojičić is a Full Professor at the University of Criminal Investigation and Police Studies, Belgrade, Serbia. E-mail: zorica.vr@kpu.edu.rs.

⁴ Dr Božidar Otašević is an Assistant Professor at the University of Criminal Investigation and Police Studies, Belgrade, Serbia. E-mail: bozidar.otasevic@kpu.edu.rs.

context and the status of women in the police force by demonstrating that the inequality of women in the Montenegrin police force can be attributed at least in part to a deep-rooted perception of the traditional patriarchal role of women in the family and in society.

Keywords: gender equality, perception, police officers, Montenegro.

Introduction

Gender equality is one of the main pillars of democracy and civilization progress founded on the principles of universal equality and equal respect for every person's dignity. It is a human right and the only way to build a socially just and democratic society (UN, 1995). Gender equality assumes that men, women, and persons of other gender identities enjoy their human rights under equal conditions. Despite the institutional and normative progress achieved in this area, in practice, women and men are often not equal in their rights – social, political, economic, and cultural inequalities are still present (Jugović, Vukašinović Radojičić, 2012). Equal rights do not always mean equal status, and that is why there is a need to continually improve the efficiency of the anti-discrimination measures.

It may be argued that the status of women in the police force reflects the overall situation regarding gender (in)equality in a society. In many countries, law enforcement is still considered a predominantly male occupation, further exacerbating the position of women in this sector. Many sources point to numerous difficulties faced by women who wish to join 'male professions', including the police service (Fleming, Lafferty, 2002; Butler et al., 2003; Brown, 2007). On the other hand, the literature is increasingly emphasising the importance of the favourable political context in the process of overcoming gender inequality, and the role of women's movements in the police force, whose activities have been intensifying and gaining significance over the past decade (Becker et al., 2012; Novović, 2019).

Recent report findings suggest that gender inequalities are still entrenched in the Montenegrin police, tradition and culture (OEBS, 2021: 4). That is reflected in the stereotypical roles and responsibilities of men and women, particularly in the traditionally male-dominant institutions, such as the police force.

The aim of this paper is to analyse the police officers' perception of gender equality in the Montenegrin police force. The paper brings additional value to the topic of gender equality by presenting the findings of empirical research on the Montenegrin police officers' perceptions of gender equality, conducted in May 2020. In Montenegro, there has been only one research on this topic, and it was conducted as part of a broader analysis of gender equality in policing for Southeast Europe (including Albania, Bosnia and Herzegovina, Bulgaria, Croatia, Montenegro and Serbia) more than ten years ago (Novović et al., 2010). However, there have been no individual studies conducted to date on the Montenegrin police officers' perception of gender equality that is adjusted to the local needs.

Concept of gender equality and previous research on police officers' perception of gender equality in policing

The concept of gender equality has been developing over the past few centuries mainly as a part of the theory of feminist movements, bringing women's rights issues to the forefront of the global social debate. The first so-called feminist movement, which was rooted in the Enlightenment ideals of freedom and equality, emphasised that women and men are equal by nature as human beings (Karapetrović, 2019; Ždralović, 2019). In a similar vein, Skjeie and Teigen (2005) argue that gender equality assumes equal rights for every individual in society, including the rights of men and women. Since men and women should be equal, gender equality is perceived as a matter of societal justice. Holter's concept of gender equality is also based on the assumption of the equality of women and men as human beings (Zečević, 2008). However, Holter uses the concept of equality only to emphasise the existing differences between men and women, which are, in his view, determined by the historical and societal differences between women's and men's roles in society (Holter, 2003). In Ćopić's view, gender equality assumes equal opportunities and equal representation of men and women in all spheres of private and public life (Ćopić, 2016).

When it comes to policing, the concept of gender equality is often defined in a negative context as 'police inequality' or discrimination. Gender inequality could be defined as discrimination that implies exclusion, denial

or limitation of women's or men's rights based on sex and/or gender roles (Tomić, 2016). The majority of studies of gender issues in the police have focused on analysing the discriminatory experiences of policewomen (Dick, Metcalfe, 2007). These studies focus primarily on the limited opportunities that women have regarding different policing assignments and their experience of sexual harassment.

Another strand in gender equality research in policing focuses on job satisfaction and experiences of the police officers, through investigation of their beliefs and perceptions. This type of research examines the level of satisfaction of both men and women in policing and their views on internal and external barriers to achieving gender equality in the police force (Sousa, Gauthier, 2008). The internal barriers include management biases about women's capacities that keep women out of high-profile assignments and more prestigious crime investigation roles and responsibilities. Women typically work in more stereotypically female units such as administrative affairs and community relations (Schulz, 2003). The external barriers include a lack of balance between work and family roles, as women are still considered the primary caregivers in most households and bear most of the burden of taking care of the home (Sousa, Gauthier, 2008). This restricts their opportunities to be fully engaged in policing work, which can be highly demanding and with unpredictable working schedules.

One of the most comprehensive surveys on the perception of gender equality in Southeast Europe was conducted in 2010, covering Serbia, Montenegro, Macedonia, Croatia, Bulgaria, Bosnia and Herzegovina, and Albania (Novović et al., 2010). The analysis included various elements of human resource management (gender representation, employment, promotion, professional training, career development, etc.), focusing mainly on internal barriers to gender equality. The analysis showed several interesting observations: uneven gender representation, especially in managerial positions (Novović et al., 2010) and a statistically significant difference in the perception of men and women regarding career development in the police. Men were significantly more likely than women to believe that the possibility of advancement was equally available to everyone. Women, on the other hand, regardless of their position in the hierarchy, had the perception that men are given priority in advancement (Novović et al., 2010).

Another research on police officers' perception was conducted in 2016 in Serbia on the example of the Police Directorate of the City of Belgrade. The research findings showed structural gender segregation and marginalisation, which was reflected in the confinement of women to a narrow circle of administrative and auxiliary police jobs (Tomić, 2016). This confirms the findings of other comparative studies, which speak of the practice that women in the police force, even when they do perform operational tasks, are most often assigned to positions in charge of working with minors and dealing with women perpetrators of certain criminal acts and victims of domestic violence (Sebire, 2020).

In the Republic of Croatia, there were several surveys on the perception of gender equality in the police force conducted over the past decade. The first survey (after the aforementioned 2010 regional survey) was conducted in 2013, and its results showed conflicting views about gender equality between women and men, especially older colleagues and managers (Balgač, 2017). Another study conducted in 2019 showed, *inter alia*, that men perceive that women advance faster in their careers, which contradicts the findings of all previous studies (Delač Fabris, Borovec, 2019). Finally, the most recent available research on the perception of gender equality analysed the citizens' perception of women in the police force (Delač Fabris, Borovec, 2020), and its results showed that women are still perceived as the weaker sex, who lack sufficient physical strength to effectively perform the police duties. (Delač Fabris, Borovec, 2020).

In 2021, research was conducted on the state of gender equality in the police force of Montenegro, without looking into the police officers' perceptions. The research results indicated that gender inequality is still present in the Montenegrin tradition and culture, which is manifested in the stereotypical roles and responsibilities of men and women, especially in traditionally male-dominated institutions, such as the police (OEBS, 2021: 4). However, there has been no research solely on the police officers' perception of gender equality in the Montenegrin police force.

Methodology

For this research, gender equality in policing was defined as the existence of equal opportunities for both men and women in the police, without internal or external barriers that could undermine the equal position of men and women in the police force (e.g., limitations in career development or incidents of sexual harassment experienced by women; gender inequality of women in the family and society, etc.).

Aim of the research and hypotheses

The research aimed to examine the beliefs of police officers on the achieved level of gender equality and the existence of internal and external barriers to gender equality. Three indicators of perception of gender equality have been identified: 1) police officers' perception of the level of gender equality in the police force in general; 2) police officers' perception of the internal barriers to gender equality, such as limitations in career development and incidents of sexual harassment experienced by women; 3) police officers' perception of the external barriers to gender equality, such as gender inequality of women in the family and in society.

In accordance with the research objective and theoretical framework and bearing in mind the previous research on gender equality in policing in Montenegro, the following hypotheses were set:

- H1 The police officers' perception is that gender equality in the Montenegrin police force has not been achieved to an adequate degree;
- H2 Police officers believe there are important internal and external barriers to gender equality in the Montenegrin police force.

Method and research instrument

The level of gender equality was analysed by using a generic qualitative methodology, which investigates peoples' opinions, attitudes, beliefs and experiences of things within their world (Percy et al., 2015). This method allows for a deeper understanding of the police officers' beliefs. While there is no guarantee that the police officers' beliefs would be reflected in their behaviour, there is an evidenced assumption of consistency between the officials'

abstract values and their operational application (Aberbach et al., 1981). Therefore, the focus on the police officers' beliefs should provide a sound empirical basis for examining gender equality in the Montenegrin police force.

The research was conducted in the Montenegrin Police Directorate in the period between May 4 and May 20, 2020. It was based on the survey method (questionnaire technique) and statistical methods. The data were gathered by a survey method. For this purpose, an online poll questionnaire has been developed, containing 22 questions. The answers to the questions were mostly closed-ended. For three questions respondents were given the option of an open (free) answer within the offered close-end answers.⁵ Seven questions in the questionnaire relate to the sample characteristics, while the remaining questions focus on the attitudes and understandings of gender equality and the existence of internal or external barriers to gender equality in the Montenegrin Police Directorate and the ways to improve gender equality. Therefore, the questions in the survey were determined by the sample and the objective of the research. The scales from 1 (minimum) to 5 (maximum) were used to assess the perception of responders on gender equality.

Data were collected anonymously so that it was not possible for any answer to be connected with the respondent who provided them. Data were coded through the use of an electronic anonymizing system, which was tied to the data-gathering system through a mobile device application.

Sample characteristics

The sample fully represents the target population of the Montenegrin Police Directorate employees. It was comprised of 576 respondents, out of which 79.9% (450) were male and 20.1% (116) were female respondents. The sample was stratified according to the following criteria:

- The surveyed population included respondents from different areas of Montenegro - both city residents and those living in rural areas;
- The survey included employees from different lines of work at the Montenegrin Police Directorate: uniformed police, criminal police, administrative and other staff;

⁵ In these questions, respondents were able to select the option "other". For example, in the question "What is the attitude of managers towards women?", respondents were able to pick one of the answers: "very good" "good", "I am not sure", "poor", "very poor" and "other" and to specify what "other" means for them.

- The survey included both the employees in the non-executive positions and the executives at all management levels.

When looking at the age structure, it may be noted that slightly more than half of the respondents (50.5%) were in the 41 to 50 age group. Such an age structure was expected, bearing in mind that the largest number of employees in the Montenegrin police force are in this age group.

When it comes to the education structure, the largest number of respondents had higher (university) education (46.4%) and high school education (45.8%), while the number of those who completed the Police Academy or some other form of college education was relatively low (4.9%) (Table 1).

Table 1. Level of education of the survey respondents

Level of education	Frequency	Percentage
Police Academy	28	4.9
Postgraduate studies	37	6.4
High school	264	45.8
College education which is not Police Academy	17	3.0
University degree	230	39.9
Total	576	100

Data analysis

The survey results were processed statistically, using the appropriate selection of statistical methods. The statistical data processing was performed using the IBM SPSS 20.0. software package, which was preceded by the analysis of open-ended questions and their classification. In the research findings, the numerical features are shown by the mean values (median, arithmetic mean) and variability measures (standard deviation, range, IQR). The attributive features are presented through frequencies and percentages. The ratio of attributive features was tested using the chi-square test (χ^2). The differences in numerical features were tested using a t-test for large independent samples and a one-way analysis of variance (ANOVA). In all cases where there were statistically significant differences found between the modalities of the categorical variable, Tukey's Post Hoc Test was applied. The relationship between two numerical variables was determined by Pearson's correlation

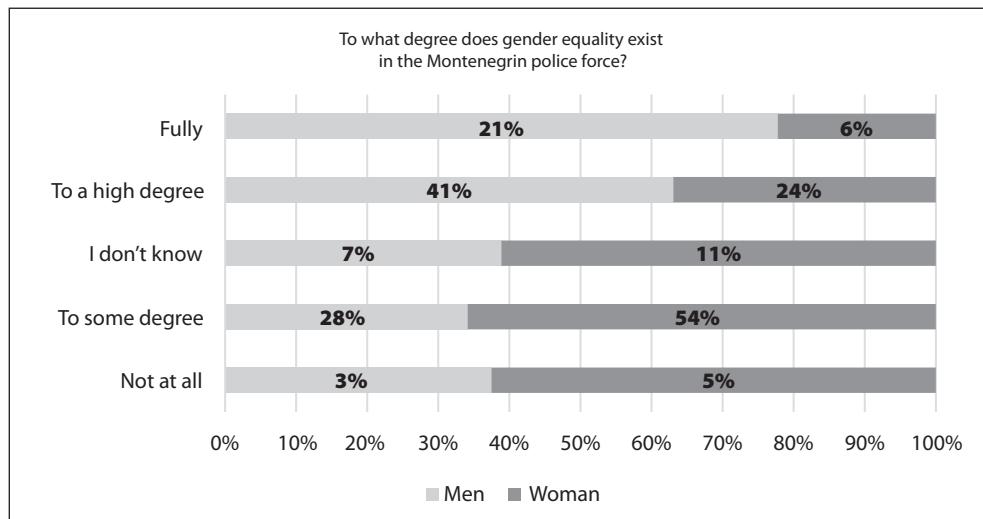
coefficient. Univariate and multivariate regression models were used to examine the predictive properties of individual variables. Grouping analysis (cluster analysis) was used to classify objects. The statistical significance is defined at the probability level of the null hypothesis from $p<0.05$ to $p<0.001$.

Results

The distribution of responses about the position in the service shows that only 4% of women manage an organisational unit, while three times as many men perform managerial tasks (12%). A smaller percentage (3%) of the respondents, however, described their position as 'senior management'. Given that the senior management positions refer only to assistant directors of the police, it is obvious that there was a misunderstanding about this issue on the part of some respondents, since in the Montenegrin Police Directorate no women are occupying senior managerial positions. If such a smaller percentage is added to the percentage of respondents who manage an organisational unit, it can be concluded that only 7% of women perform managerial tasks, compared to 15% of men who participated in the survey.

The research results show the prevailing perception that gender equality exists to some extent in the Montenegrin police force, but they also demonstrate that men have a much more positive view of gender equality in comparison to female police officers. A majority of the respondents (55.7%) believe that gender equality is present in the Montenegrin police, while one-third of them (33.5%) believe that gender equality exists only to a degree, 3.1% feel it does not exist at all, and 7.6% remain neutral. However, the t-test for large independent samples showed that male respondents ($M=3.49$) believe in gender equality in the Montenegrin police significantly more ($MD=-0.718$) than the female respondents ($M=2.72$). The breakdown of the male and female responses on gender equality is shown in Graph 1 below.

Graph 1. Responses to the question about the degree of gender equality in the Montenegrin police force: differences in perception of men and women

It is interesting to note that the respondents' age and education level did not statistically significantly affect their opinion about gender equality. Furthermore, the ANOVA test showed no statistically significant relationship between the respondents' education level and their views on gender equality ($p=0.482$).

The research findings have also shown that internal barriers to gender inequality are present in many aspects of policing, with recognised incidents of sexual harassment. Almost half of the respondents (45.6%) believe the highest degree of gender inequality is in the area of women's career advancement, especially in the management positions in the police force. The finding that as many as 102 (17.7%) respondents of both sexes recognise that women in the police force face some forms of sexual harassment is also a major cause for concern.

In order to understand the perception of the nature of jobs women should carry out in the police, the following question was posed: "Which jobs in the police should be carried out by women?". Four answers were offered - uniformed police jobs, criminal police jobs, administrative jobs and managerial jobs. All answers received a relatively high average value above 3.5 on a five-point scale. It is interesting, however, that the highest value was given to administrative jobs ($M=4.17$), and the lowest was accorded to managerial jobs ($M=3.77$). According to the respondents, uniformed police jobs ($M=3.86$) and criminal police jobs ($M=3.81$) were rated with an average score of 3.8.

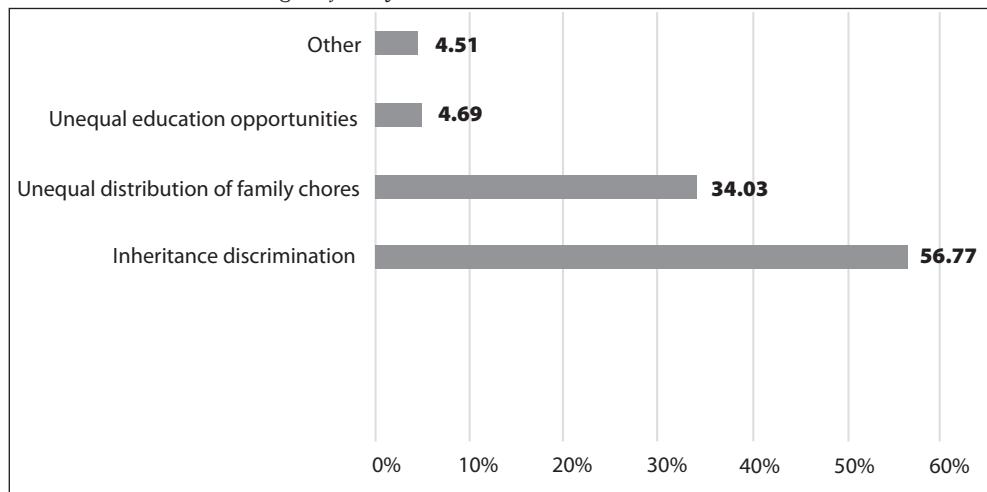
The attitudes of men and women in relation to women's capacities to carry out managerial duties in the police, however, differed significantly statistically ($t=-4.230$, $p<0.05$). As many as 33% of male respondents were not convinced that women should perform managerial tasks. Contrary to the answers of male respondents, only 15% of women believed that women should not perform managerial duties, while 85% of them believed that women could perform managerial tasks equally well as their male colleagues. These findings indicate that male respondents do not have enough confidence in the leadership abilities of their female colleagues. It also appears that women are aware of this since four female respondents provided fairly similar comments to this question: "Senior managerial positions in the police are reserved for men."

Another important internal barrier to achieving gender equality is the poor attitude of the executives towards women. The distribution of responses to the question "What is the attitude of the executives towards women?" revealed a high degree of discontent, with 55.2% of respondents rating the executives' attitude as poor. Given that a further 36.6% of respondents consider the executives' attitude towards women as very poor, it can be concluded that in total 91.7% of respondents are dissatisfied with the attitude of the police executives towards women. Only five respondents (0.9%) view this attitude as good, and a further three (0.5%) view it as very good. The number of respondents who remained neutral was 39 (6.8%).

The research findings have also shown important external barriers to achieving gender equality in the police, as most of the respondents believe that different forms of gender inequality manifest not only in the workplace but also in the family. The question posed to the respondents was: "In your view, which form of gender inequality is most prevalent in a Montenegrin family?", and several answer options were provided: "inheritance inequality", "distribution of household chores", "unequal educational opportunities" and "something else (please specify)". More than half of respondents (56.8%) view women's inheritance inequality as the most common form of gender inequality, one-third of them (34.03%) believe that gender inequality is most pronounced in the distribution of household chores, while not such a small per cent of them (4.6%) identify unequal educational opportunities as the most common form of gender inequality in the family. The same per cent of respondents (4.5%), consider that, apart from the offered response options,

the most prevalent form of gender (in)equality in the family in Montenegro is something else entirely, with a particularly interesting response by a female respondent that “the most common form of gender inequality is sex selection at birth” (Graph 2).

Graph 2. Perception of gender equality in the family (men and women), based on answers to the question “In your view, which form of gender inequality is most prevalent in a Montenegrin family?”

Interestingly, both male and female respondents equally believe that gender inequalities in the family do exist in the Montenegrin society. The chi-square test shows no statistically significant differences ($p=0.307$) in the responses of men and women when it comes to the forms of gender inequality in the family.

The research questionnaire offered several options for improving gender equality in the Montenegrin Police Directorate, all well-received and supported by the respondents. All the proposed options had a mean score of more than 3. The highest mean was assigned to the option of providing better working conditions in terms of improving work-life balance ($M=3.59$), followed by providing incentives for women’s career advancement ($M=3.46$), recruiting more women in the police force ($M=3.40$), and, finally, changing awareness of the status of women in the family and society ($M=3.37$) (Table 2).

Table 2. Ways to improve gender equality in the Montenegrin police force

Ways of improving gender equality	MIN	MAX	MEAN	SD
Changing awareness of the status of women in the family and society	1	5	3.37	1.244
Recruiting more women in the police force	1	5	3.40	1.280
Providing incentives for women's advancement in the service	1	5	3.46	1.238
Providing better working conditions in terms of improving work-life balance	1	5	3.59	1.204

The above results were supported by additional statistical findings, showing that almost two-thirds of the respondents (64.9%) agreed that providing better working conditions in terms of improving work-life balance would substantially contribute to improving gender equality in the police force. If this respondent group is added to those who partially agree with this statement, it can be concluded that in total 83.2% of male and female respondents believe that ensuring better conditions to facilitate women to achieve a work-life balance would indeed have a positive impact on the improvement of gender equality in the Montenegrin Police Directorate.

Discussion

Due to their weaker physical strength, women in the police force are often perceived as less capable and less hardworking, although all the evidence points to the contrary (Spasić et al., 2014). Multiple studies have shown that women have the same levels of work motivation as their male colleagues (Dick, Metcalfe, 2007) and that they even perform better than men in particular activities, such as investigations concerning child protection or domestic violence, operational analytics, and many other police duties (Sebire, 2020).

It may be argued that in Montenegro the police vocation is still considered a predominantly male occupation. This was recently confirmed by the study conducted in 2021, according to which the level of participation of women in the Montenegrin police force is rather low (OEBS, 2021). In the Police Directorate, women constitute only 15% of the workforce, of whom only 12% carry out core policing tasks, while approximately two-thirds of them (67%) perform administrative tasks (OEBS, 2021).

Our research findings confirm the existence of important internal barriers to achieving gender equality exemplified primarily in traditional biases about women's capacities to carry out managerial police jobs. As noted above, most of the respondents in our research view administrative jobs as typical of women in policing, which raises a question of possibilities to access core police jobs in the service, including managerial positions. Furthermore, a significantly higher percentage of men (relative to women) believe that performing managerial duties is not typical of women, which reflects the traditional perceptions of women's role in the police and society.

These findings confirm the results of the research conducted in Serbia, which showed that 96.4% of women in police worked in non-managerial positions (Spasić, Radovanović, 2019). This recent research also demonstrated that Serbian policewomen mostly occupy positions in human resources management, administrative tasks, analysis and records, food and accommodation business, mutual services, and information technology (Spasić, Radovanović, 2019). Similarly, the research conducted in 2016 in Serbia in the Police Directorate of the City of Belgrade showed that women are most often assigned to administrative and auxiliary police tasks (Tomić, 2016).

Research on citizens' attitudes toward female police officers in Croatia yielded similar results, showing that women are still perceived as the weaker sex lacking adequate physical strength for effective policing, in spite of the obvious advantages they bring to the police organisation (Delač Fabris, Borovec, 2020). According to this study's findings, female police officers are more successful than their male colleagues in the protection of children and women against violence. A larger number of female officers improves the reputation and image of the police in enforcing the law and the interactions with the community. Furthermore, female police officers have better communication skills than their male colleagues (Delač Fabris and Borovec, 2020). In spite of these findings, the results of their research and previous analyses have shown that women in the labour market are most often assigned gender role jobs (Kamenov, Galić, 2011).

The view of almost one-half of the respondents in our survey that gender inequality is the highest in the area of promotion of women to higher managerial positions, is mainly in line with the findings of other perception studies conducted in the region. The research results of a Serbian study showed that women in the police force believed that their career advancement was slower

in comparison to men (Novović et al., 2010; Balgač, 2017). However, it is interesting to note that research conducted in Croatia in 2019 showed the opposite results, as men had the perception that women progressed faster in the service than their male colleagues in the police structure (Delač Fabris, Borovec, 2019).

Broadly speaking, our research findings suggest that the traditional understanding of the role of women in the family and in society represents an important external obstacle to a higher representation of women in the police force. This means that gender inequality in the police force most likely has its deeper roots in the family and society. The traditional views and stereotypes, division of labour into male and female jobs, and unequal educational opportunities shape the organisational culture and undermine the role and status of women in society. The research on gender (in)equality and domestic discrimination in Croatia showed similar findings, with women's share of domestic responsibilities ranging from 52.4% to the amazingly high 91.4% (Galić, Nikodem, 2009). Changing these traditional stereotypes will not be an easy task, as it requires changing the awareness of gender equality, improving working conditions, and practical implementation of the equal opportunities principle in human resources management.

The research results also indicate the presence of sexual harassment in the Montenegrin police, which is quite disturbing, but unfortunately, not uncommon to the police organisations in other countries as well - 17.7% of male and female respondents acknowledge the existence of some forms of sexual harassment in the workplace faced by women in the police force. These forms of unlawful and discriminatory behaviour are common in many police and other organisations. One larger study (Brown, Heidensohn, 2000) involving 804 female police officers from 35 countries in Europe and the Americas found that 77% of women in the sample reported sexual harassment by male colleagues, which constitutes an important issue for women's motivation and work effectiveness. One of the key findings of the study was that "policewomen considered harassment by male colleagues to be a bigger problem than the violent encounters that they experienced while they were on patrol." (Spasić, Radovanović, 2019: 38).

Finally, our research has attempted to answer an important question - how could gender equality in the police force be improved? The results have revealed that almost two-thirds of the respondents consider that providing better working conditions in terms of improving work-life balance would

significantly contribute to improving gender equality in the Montenegrin police force. Undoubtedly, overcoming gender inequalities can be regarded as a reflection of the capacity of the state to ensure respect for the fundamental freedoms and rights of every individual. However, the findings of the studies conducted to date have yet to confirm that the Western Balkan countries have brought this capacity to the optimal level (Čvorović et al., 2021). The gender inequality phenomenon still surrounds these societies, including the Montenegrin society.

Conclusion

The issue of gender equality in the security sector in general and the police force has been the subject of numerous scientific research papers. Although various legal international instruments have supported women's employment in male-dominated jobs, the question remains not only of the (in)equality in the traditionally male-dominated occupations but also of discrimination when it comes to division of labour, availability of managerial positions, advancement opportunities, etc. The findings of the many studies outlined in this paper have not yet confirmed that the Western Balkan countries have brought this capacity to the optimal level (Čvorović et al., 2021).

The findings of our research confirm both hypotheses of this paper: that police officers believe that gender equality in the Montenegrin Police Directorate has not been achieved to a satisfactory degree and that police officers recognise important internal and external barriers to gender equality. Prejudices appear to remain one of the major obstacles that women face in the workplace. They are mostly regarded as the 'weaker sex' and as less capable than men in performing managerial duties, and often even some operational police tasks that may require physical strength. Furthermore, the traditional perception of the role of women in the family and in society presents a barrier to a higher representation of women in policing and equality of their position within the police organisation.

The research findings have also shown the ways to improve gender equality in policing. These are, among other things: improving the working conditions for women in terms of reconciling professional and family responsibilities; motivating women to advance in their careers; increasing the

number of women in managerial positions; recruiting more women in the police force; changing awareness about the status of women in the family and in society, changing the executives' attitudes towards women, and eliminating all forms of discriminatory behaviour, such as sexual harassment in the workplace faced by female police officers. It is also crucial to continuously raise awareness in the Montenegrin, and in the police force in particular, that women are as capable as men of performing the policing duties, and that women are equally needed in the police force in order to reflect the structure and the needs of the entire society.

There are several limitations of this research. First, although the sample size used in this study is representative of the achievement of the objective of this research, the use of a larger sample could have provided different results. Second, the present study represents officer opinions at one point in time. If this kind of survey were carried out in the future, findings may differ due to changes in the demographic characteristics of the Police Directorate. Although conducting this kind of survey in the future would be interesting for monitoring changes in police officers' perception toward gender equality, another way to pursue this kind of research would be to analyse the perception of the potential barriers women face when entering the police force (i.e. recruitment and selection process) and while trying to climb to the top of the police organisation, as there are no women at the senior managerial levels in the Montenegrin Police Directorate. Further empirical research on these matters is warranted in order to understand better the complexity of gender equality issues in the police force in Montenegro and the whole Southeast European region.

References

- Aberbach, J., Putnam, R., Rockman, B. (1981) *Bureaucrats and Politicians in Western Democracies*. Cambridge: Harvard University Press.
- Brown, J., Heidensohn, F. (2000) *Gender and Policing: Comparative Perspectives*. New York: Macmillan.
- Brown, J. (2007) From Cult of Masculinity to Smart Macho: Gender Perspectives on Police Occupational Culture – Police Occupational Culture, New Debates and Directions. *Sociology of Crime, Law and Deviance*, 8, pp. 205-226. [https://doi.org/10.1016/S1521-6136\(07\)08008-6](https://doi.org/10.1016/S1521-6136(07)08008-6)

Butler, E., Winfree, L.T., Newbold, G. (2003) Policing and Gender: Male and Female Perspectives among Members of the NZ Police. *Police Quarterly*, 3, pp. 298-329. <https://doi.org/10.1177/109861103254316>

Čvorović, D., Otašević, B., Vranešević, M. (2021) Multisektorska saradnja u slučajevima nasilja u porodici iz ugla centara za socijalni rad [Intersectoral Cooperation in the Cases of Family Violence from the perspective of Centres for Social Care]. *Sociološki pregled*, 3, pp. 1138–1164. <https://doi.org/10.5937/socpreg55-32012>

Ćopić, S. (2016) *Rodna ravnopravnost u Srbiji: stanje i perspektive* [Gender Equality in Serbia: State of Play and Perspectives]. Beograd: Institut za kriminološka i sociološka istraživanja.

Delač Fabris, S., Borovec, K. (2019) Stavovi prema određenim karakteristikama žena u policiji [Standpoints towards Certain Characteristics of Female Police Officers]. *Policija i sigurnost*, 2, pp. 111-129.

Delač Fabris, S., Borovec, L. (2020) Rodna (ne)ravnopravnost: Stavovi i percepcija građana prema ženama policijskim službenicama [Gender in(equality): standpoints and perception of citizens towards women police officers)]. In: I. C. Mraovic, M. Kondor-Langer (eds.) *Zbornik radova VII međunarodne znanstveno-stručne konferencije, Istraživački dani visoke policijske škole u Zagrebu, Razumjevanje novih sigurnosnih izazova*. Zagreb: Ministarstvo unutarnjih poslova Republike Hrvatske, Policijska akademija, pp. 259 - 281.

Dick, G., Metcalfe, B. (2007) The Progress of Female Officers? An Empirical Analysis of Organizational Commitment and Tenure Explanations in Two UK Police Forces. *International Journal of Public Sector Management*, 2, pp. 81-100. <https://doi.org/10.1108/09513550710731463>.

Galić, B., Nikodem, K. (2009) Percepcija rodnih jednakosti i šansi pri zapošljavanju u hrvatskom društvu: Pogled nezaposlenih žena [Perception of Gender Equality and Chances in Employment in Croatia: Perception of Unemployed Women]. *Revija za socijalnu politiku*, 3, 253-270. <https://doi.org/10.3935/rsp.v16i3.855>

Holter, O. J. (2003) *Can Men Do It? Men and Gender Equality: The Nordic Experience*. Copenhagen: Nordic Council of Ministers.

Jugović, S., Vukašinović Radojičić, Z. (2012) Poverenik za zaštitu ravnopravnosti – početna iskustva Republike Srbije [Commissioner for Protection of Equality - Initial Experiences of the Republic of Serbia]. In: G. Marković (ed.) *Prava djeteta i ravnopravnost polova – između normativnog i stvarnog*. Istočno Sarajevo: Univerzitet u Istočnom Sarajevu, Pravni fakultet. pp. 563-577.

Karapetrović, M. (2019) Istorija borbe za prava žena i rodnu ravnopravnost [History of the Fight for Women's Rights and Gender Equality]. In: S. Gavrić, A. Ždralović (eds.)

Gender Equality: Theory, Law, Politics, Introduction to the Gender Studies for Social Sciences' Students in BiH. Sarajevo: Sarajevski otvoreni centar, pp. 15-39.

Novović, S. (2019) Mreže i udruženja žena zaposlenih u policiji: Ciljevi, aktivnosti i prepostavke uspešnosti [Networks and Female Police Associations: Aims, Activities and Prerequisites of Quality]. *Bezbednost*, 1, pp. 5-24. <https://doi.org/10.5937/bezbednost1901005N>

Percy, W. H., Kostere, K., Kostere, S. (2015) Generic Qualitative Research in Psychology. *The Qualitative Report*, 2, pp. 76-85. <https://doi.org/10.46743/2160-3715/2015.2097>

Schulz, D. M. (2003) Women Police Chiefs: A Statistical Profile. *Police Quarterly*, 6, pp. 330-345.

Sebire, J. (2020) Why Gender Equality in Policing is Important for Achieving United Nations Sustainable Development Goals 5 and 16. *International Journal for Crime, Justice and Social Democracy*, 1, pp. 80-85. <https://doi.org/10.5204/ijcjsd.v9i1.1452>

Skjeie, H., Teigen, M. (2005) Political Constructions of Gender Equality: Travelling Towards a Gender Balanced Society? *Nordic Journal of Feminist and Gender Research*, 3, pp. 187-197. <https://doi.org/10.1080/08038740600590004>

Sousa, W. H., Florence, J. (2008) Gender Diversity in Officers' Evaluations of Police Work: A Survey of Job Satisfaction in the Police Workplace. *Justice Policy Journal*, 1, pp. 4 - 24.

Spasić, D., Đurić, S., Mršević, Z. (2014) Survival in an "All boys club": Policewomen in Serbia. *Women's Studies International Forum*, 48 pp. 57-70. <https://doi.org/10.1016/j.wsif.2014.10.008>

Spasić, D., Radovanović, I. (2019) Always A Woman, Never A Colleague: Police Women in Serbia. *IOSR Journal of Humanities and Social Science*, 1, pp. 31-40. <https://doi.org/10.9790/0837-2401043140>

Tomić, M. (2016) Žene u policijskoj profesiji: Vertikalna pokretljivost i integracija – Studija slučaja policijske uprave Beograda MUP RS [Women in police: vertical mobility and integration – Case study of Belgrade police directorate]. Doktorska disertacija. Univerzitet u Beogradu, Filozofski fakultet.

Ždralović, A. (2019) Savremene perspektive feminističkih teorija [Contemporary Perspectives of Feminists Theories]. In: S. Gavrić, A. Ždralović (eds.) *Gender Equality: Theory, Law, Politics, Introduction to the Gender Studies for Social Sciences' Students in BiH.* Sarajevo: Sarajevski otvoreni centar, pp. 39-56.

Zečević, S. (2008) Moderno poimanje roda i rodne ravnopravnosti: Oystein Gullvag Holterova perspektiva [Modern Understanding of Gender and Gender Equality: Oystein Gullvag Holter's Perspective], *Sociološka luča*, II/1, pp. 88-97.

Internet sources

Balgač, I. (2017) *Žene u policiji, rodni aspekti policijske prakse u Republici Hrvatskoj* [Women in Police, Gender Aspects of Police Practice in Croatia]. Zagreb, Ministarstvo unutarnjih poslova. Available at: <https://www.bib.irb.hr/1085399>, page accessed 20.11.2021.

Becker, J., Brown, C. B., Ibrahim, A.F., Kuranchie, A. (2012) *Freedom through Association: Assessing the Contribution of Female Police Staff Associations to Gender-Sensitive Police Reform in West Africa*. Ottawa: The North-South Institute, DCAF. Available at: <https://reliefweb.int/report/world/freedom-through-association-assessing-contribution-female-police-staff-associations>, page accessed 20.12.2021.

Fleming, J., Lafferty, G. (2002) *Equity Confounded? New Managerialism, Organisational Restructuring and Women in Australian Police Service*. Brisbane: School of Industrial Relations Griffith University. Available at: <https://www.researchgate.net/publication/237372097>, page accessed 28.10.2021.

Kamenov, Ž., Galić B. (Eds.). (2011) Rodna ravnopravnost i diskriminacija u Hrvatskoj: Istraživanje „Percepcija, iskustvo i stavovi o rodnoj diskriminaciji u Republici Hrvatskoj“ [Gender Equality and Discrimination in Croatia: Research “Perception, Experience and Standpoints on Gender Equality in Croatia]. Zagreb: Ured za ravnopravnost spolova Vlade RH. Available at: <http://idiprints.knjiznica.idi.hr/131/1/Rodna%20ravnopravnost%20i%20diskriminacija%20u%20Hrvatskoj.pdf>, page accessed 10.12.2021.

Novović, S., Vla, S., Rakić, N. (2010) Uspostavljanje mreže žena policajaca Jugoistočne evrope - Rezultati istraživanja [Establishment of Female Police Network in South/Eastern Europe - Results of the Research]. Udruženje šefova policije jugoistočne Evrope (SEPCA). Available at: <https://www.seesac.org/f/tmp/files/publication/824.pdf>, page accessed 10.12.2021.

OEBS (2021) Povećanje i podrška učešću žena na svim nivoima rada u policiji Crne Gore - Ključni nalazi i preporuke [Support to Women at all Levels in Montenegrin Police - Key Results and Recommendations]. Available at: <https://www.osce.org/files/f/documents/3/3/480856.pdf>, page accessed 13.12.2021.

UN (1995) Beijing Declaration and Platform for Action. Available at: <https://www.icsspe.org/system/files/Beijing%20Declaration%20and%20Platform%20for%20Action.pdf>, page accessed 10.12.2021.

ALEKSANDRA RABRENOVIĆ*

ZORICA VUKAŠINOVIĆ RADOJIČIĆ

BOŽIDAR OTAŠEVIĆ

Rodna (ne)ravnopravnost u policiji: Percepcija policijskih službenika Crne Gore⁶

Cilj rada je analiza percepcije policijskih službenika Crne Gore o rodnoj ravno-pravnosti. Nalazi rada zasnovani su na sveobuhvatnom empirijskom istraživanju percepcije žena i muškaraca policijskih službenika u Crnoj Gori, koje je sprovedeno onlajn anketom, dok su prikupljeni podaci naknadno obrađeni statističkom metodom. Rezultati istraživanja otkrivaju ključne izazove sa kojima se suočavaju žene u crnogorskoj policiji: percepciju da žene prvenstveno treba da obavljaju administrativne, a ne menadžerske poslove; nedovoljne mogućnosti za napredovanje u karijeri; kao i incidente seksualnog uznemiravanja. Rad, takođe, pokušava da osvetli širi društveni kontekst položaja žena u policiji pokazujući da se nejednakost žena u crnogorskoj policiji jednim delom može pripisati duboko ukorenjenoj percepciji tradicionalne patrijarhalne uloge žene u porodici i društvu.

Ključne reči: rodna ravnopravnost, percepcija, policijski službenici, Crna Gora.

* Dr Aleksandra Rabrenović je viša naučna saradnica Instituta za uporedno pravo, Beograd, Srbija. E-mail: a.rabrenovic@iup.rs.

Dr Zorica Vukašinović Radojičić je redovna profesorka Kriminalističko-policijskog univerziteta, Beograd, Srbija. E-mail: zorica.vr@kpu.edu.rs.

Dr Božidar Otašević je vanredni profesor Kriminalističko-policijskog univerziteta, Beograd, Srbija. E-mail: bozidar.otasevic@kpu.edu.rs.

⁶ Ovaj rad je rezultat istraživanja koje su autori sproveli u Upravi policije Crne Gore, u okviru projekta Izgradnja integriteta u Crnoj Gori, koje je finansirao Centar za integritet u sektoru odbrane (CIDS) vlade Norveške tokom 2020. godine. Rad je, takođe, i rezultat naučno-istraživačkog projekta „Razvoj institucionalnih kapaciteta, standarda i procedura za suprotstavljanje organizovanom kriminalitetu i terorizmu u uslovima međunarodnih integracija“ (br. 179045), koji je implementirao Kriminalističko-policijski univerzitet u Beogradu, a koje finansiralo Ministarstvo prosvete, nauke i tehnološkog razvoja (2011-2022), kao i istraživanja koje je realizovao Institut za uporedno pravo, a koje je finansiralo Ministarstvo nauke, tehnološkog razvoja i inovacija Republike Srbije (2023) (Ugovor br. 451-03-47/2023-01/200049).

TEMIDA

2023, vol. 26, br. 3, str. 411-433

ISSN: 1450-6637

DOI: <https://doi.org/10.2298/TEM2303411S>

Pregledni rad

Primljeno: 28.4.2023.

Odobreno za štampu: 6.12.2023.

Ekonomска неизвесност као околност доношења одлука о родитељству и рађању: Истраживања и политike¹

ANKICA ŠOBOT*

Ovaj tekst se bavi uticajem ekonomске neizvesnosti na odluke o tome da se postane roditelj ili da se porodica uveća „još jednim” detetom. Cilj je da se istakne važnost ovog faktora reproduktivnog ponašanja u postindustrijskim društвима i objasne njegovi efekti. Ekonomска neizvesnost se u istraživanjima operacionalizuje kroz nivo i stabilnost zaposlenosti. S obzirom da su rodne uloge determinante položaja u privatnoj i u javnoj sferi, one čine i glavni okvir tumačenja ove veze. Literatura i statistički podaci svedoče o nepovoljnostima u vezi sa zaposlenoшću žena i o negativnom uticaju ekonomске neizvesnosti, ili kroz odlaganje ili kroz odustajanje od roditeljstva i raђanja. Zaključujemo da zaposlenost jeste bitan preduslov pozitivnih odluka o roditeljstvu i raђању, istovremeno podvlačeći važnost izvesnosti i stabilnosti posla. Naglašavamo neophodnost politika koje znače stvaranje takvih uslova da briga o deci ne bude faktor koji ugrožava zaposlenost žena, niti izvesnost posla kako majki, tako i očeva.

Ključне reči: neizvesnost zaposlenosti, rodne uloge, zaposlenost žene, briga o deci, politike prema porodici.

¹ Rad je napisan u okviru Programa istraživanja Instituta društvenih nauka za 2023. godinu, koji podržava Ministarstvo nauke, tehnološkog razvoja i inovacija Republike Srbije.

* Dr Ankica Šobot je naučna saradnica u Institutu društvenih nauka, Institut od nacionalnog značaja za Republiku Srbiju, Beograd. E-mail: ankica.sobot@gmail.com.

Uvod

Ovaj tekst je usmeren ka tumačenju uticaja ekonomске neizvesnosti, kao jedne od odlika postindustrijskih društava, na odluke o tome da se postane roditelj kao i na one o broju dece. On je podstaknut namerom da se istakne da objašnjenje ponašanja u vezi sa odlukama o roditeljstvu i rađanju ne može da se svede na uticaj vrednosnog sistema koji u prvi plan stavlja pojedinca, njegove lične potrebe i aspiracije. Nesporno je da istraživanja govore o posmatranoj vrednosnoj orientaciji kao bitnoj determinanti reproduktivnog ponašanja (Surkyn, Lesthaeghe, 2004), a u nekim se apostrofiraju jačanje ekonomski aktivnosti žena, promene u obrascima rodnih uloga, različitosti životnih tokova i mogućnosti izbora životnih stilova (Lesthaeghe, Neels, 2002). Međutim, i tada se ukazuje da je uslovljenost donošenja odluka o roditeljstvu i rađanju višeslojna. Uticaj relevantnih faktora ne može se razumeti izvan šireg društvenog konteksta, kao i onog koji pripada neposrednjem okviru porodice i pojedinca/pojedinke koji te odluke donose. U fokusu novijih istraživačkih pristupa, između ostalog, nalaze se ekonomski okolnosti na mikro i na makro nivou. Istraživanje veze između ekonomski neizvesnosti i fertiliteta u Evropi je projekat koji se od 2017. godine sprovodi u okviru programa Evropske unije za Istraživanje i razvoj.²

Dva su aspekta odredila temu i usmerila sadržaj ovog teksta. Jedan je ekonomski neizvesnost kao posledica globalizacije, a drugi je ponašanje koje se tiče odluka o ulasku u roditeljstvo ili o broju dece koji će imati. Brojna su istraživanja koja teme vezane za partnerstvo, porodicu i rađanje ispituju iz ugla uticaja ekonomskih rizika koji su posledica neizvesnosti bilo na mikro ili na makro nivou, u različitim fazama životnog toka (Vignoli i dr., 2020c; Alderotti i dr. 2021; Bastianelli, Vignoli, 2022; Lappégaard i dr., 2022; Gatta i dr., 2022; Giambona i dr., 2022; Hellstrand i dr., 2022; Palumbo i dr., 2022; Buh, 2023), a sve veći broj je i onih koji se bave uticajima neizvesnosti koju je proizvela pandemija COVID-19 (Guetto i dr., 2021; Fostik, 2021; Matsushima, 2023). Ekonomski neizvesnost kao široko rasprostranjena odrednica društvene stvarnosti postindustrijskih društava postaje neizostavni aspekt kontekstualizacije proučavanih pojava i procesa koji se odvijaju u privatnoj sferi.

² Videti na: Informativna služba zajednice za istraživanje i razvoj (Community Research and Development Information Service - CORDIS). Dostupno na: <https://cordis.europa.eu/project/id/725961>, stranici pristupljeno 15.3.2023.

Kada se govori o vezi između ekonomskih okolnosti i rađanja u postindustrijskim društvima podvlači se kompleksnost ekonomske dimenzije kao posledica globalizacije i porasta tehnološke složenosti koji su uticali na dinamiku tržišta rada, komunikaciju, promenu kulturnih obrazaca ponašanja i percepciju neizvesnosti i ugroženosti (Innocenti i dr., 2021). U operacionalizaciji ekonomske kompleksnosti kroz primer italijanskih provincija, naznačen je uticaj ne samo onih aspekata koji se smatraju ključnim nosiocima promena reproduktivnih ponašanja, već i onih koji su usmereni na mogućnosti prosperiteta (inovacije, rast i kreiranje mogućnosti zapošljavanja). Ukazuje se da ekonomska kompleksnost, između ostalog, podrazumeva percepciju budućih mogućnosti koje se tiču smanjivanja nejednakosti, porasta obrazovanja, efikasnije i darežljivije socijalne politike, kao i uključenost odgovarajućih institucija.

U pogledu drugog aspekta koji ovde posmatramo kroz ponašanje u vezi sa odlukama o roditeljstvu i rađanju, u literaturi je snažno i nedvosmisленo prisutan stav o važnosti društvenog konteksta i karakteristika mikro i makro okruženja unutar kojih se stavovi, norme i percipiranje sposobnosti da se mogući rizici mogu prevazići, formiraju pod uticajima relevantnih faktora konkretnog društvenog okruženja (Liefbroer i dr., 2015). Veliki istraživački projekat „*Reproductive decision-making in a macro-micro perspective*“ (Philipov i dr., 2015) uvažava i neposredno porodično okruženje, kao i socio-ekonomske uslove i institucionalni okvir, a njihovo interaktivno delovanje vidi kao ključno za to da li će se namere o započinjanju roditeljstva ili o broju dece realizovati, odložiti ili možda i promeniti. Razlozi odstupanja od prvobitnih namera postoje u različitim situacijama neizvesnosti koje mogu poticati i sa mikro i sa makro nivoa, a povezuju se i sa oportunim troškovima roditeljstva, koji su posebno naglašeni u uslovima tradicionalne podele uloga koja podrazumeva prevashodnu angažovanost žena u podizanju dece (Bernardi i dr., 2015). Ponašanje pojedincara/pojedinki zavisi od njihovih verovanja u vezi sa subjektivnim stavovima o uslovima ulaska u roditeljstvo ili rađanja još jednog deteta, sa društvenim normama i sa opažanjima potencijalnih ograničenja i mogućnosti da se ona prevažidu, što su tri ključna faktora (Klobas, Ajzen, 2015; Spéder, Kapitány, 2015).

Važnost makro okruženja očituje se kroz institucionalni okvir i kroz politike prema porodici (Neyer, 2006; Andersson, Scott, 2007; Gauthier, Philipov, 2008; Thévenon, 2015). Pojedine evropske države razvijale su politike kojima su uspostavile i razvile snažnu institucionalnu podršku ka podsticanju ekonomske aktivnosti i zaposlenosti žena, a istovremeno su održavale relativno

visoke stope rađanja (Andersson, Scott, 2007; Adsera, 2011; Anderson i dr., 2014). Negativan efekat preovladavajućeg obrasca koji podrazumeva veću angažovanost žena nego muškaraca u obavljanju obaveza i poslova vezanih za porodicu i domaćinstvo, posmatra se kroz prizmu naglašenih nepovoljnosti koje potiču od neoliberalnih procesa na tržištu rada (McDonald, 2006; 2008).

Analiza istraživačkih nalaza o obrascima reproduktivnog ponašanja u evropskim zemljama usmerila se ka tri važna pitanja koja su bitna sa stanovišta unapređivanja politike prema porodici u Srbiji. U uslovima adekvatnih politika, zaposlenost žene nije prepreka, već doprinosi stvaranju podsticajnog okruženja sa stanovišta odluka o roditeljstvu i rađanju (Šobot, 2014a). Zatim, veza između rodnih uloga i fertiliteta se ne može razumeti bez sagledavanja negativnih implikacija zaposlenosti koje su povezane sa karakteristikama tržišta rada i ne/izvesnošću zapošljavanja (Šobot, 2021). Rodna dimenzije reproduktivnog ponašanja ne može se tumačiti izvan kontekstualizacije rodnih režima što podrazumeva socio-ekonomski uslove i kulturne norme (Šobot, 2022).

Konceptualizacija teme

Predmet i pristup u tumačenju centralnog pitanja koje se diskutuje

Ovim tekstrom skreće se pažnja na socio-ekonomsku dimenziju kao bitnu odrednicu ponašanja onih koji razmišljaju o tome da postanu roditelji ili da rađanjem još jednog deteta prošire svoju porodicu. U tom smislu težište tumačenja čini literatura u kojoj su predstavljeni nalazi istraživanja koja potvrđuju negativan uticaj ekonomski neizvesnosti na odluke o roditeljstvu i rađanju. Oslanjajući se na ta saznanja, obrazložen je stav da ekonomski izvesnost, posmatrana kroz nivo i sigurnosti zaposlenosti, predstavlja bitan preduслов pozitivnih ishoda u pogledu roditeljstva i rađanja. Iz literature uglavnom saznajemo o ponašanju u razvijenijim evropskim državama, ali su ti nalazi bitni i za manje razvijene države u Evropi.

Mada je evidentirano da u postindustrijskim društvima postoji blago smanjivanje želenog broja dece, i dalje je ostvaren broj dece manji nego što je iskazano kroz to koliko dece se želi imati (Sobotka, Beaujouan, 2014). Osnovni cilj ovog teksta jeste da protumači ekonomski neizvesnost kao bitan okvir koji nosi negativne implikacije relevantne za odluke o roditeljstvu i rađanju.

Time se ukazuje da nepovoljno okruženje, predstavljeno kroz iskustva i percepcije neizvesnih uslova vezanih za zaposlenost, negativno utiče kroz sputavanje namera da se bude roditelj i onih da se ima određeni broj dece.

Rad se bavi glavnim manifestnim oblicima ekonomske neizvesnosti, bitnim za odluke o roditeljstvu i rađanju u uslovima postindustrijskog društva i njihovim efektima na ponašanje u vezi sa roditeljstvom i rađanjem. Takođe, kritički odnos podrazumeva i uključivanje politika koje smatramo sredstvom odgovora na ekonomsku neizvesnost. U tom pogledu, važne su ne samo postojeće politike, nego i pristup u definisanju političkog odgovora koji bi predstavljaо suštinski zaokret u pogledu unapređenja položaja žena i njihovih pozicija u vezi sa zaposlenošću.

Feministički pristup – perspektiva rodnih uloga

Podela na privatnu i javnu sferu je krucijalna distinkcija koja određuje specifičnosti rodnih uloga i produkuje rodnu diskriminaciju i neravnopravnost (Papić, 1989), a položaj žene unutar porodice može da ima nepovoljne implikacije sa stanovišta njene ekonomske aktivnosti i zaposlenosti (Babović, 2010). Otuda, feministički pristup donosi jedno dublje tumačenje ekonomske neizvesnosti, što je potrebno uvažavati da bi se razumeo uticaj neizvesnih ekonomskih okolnosti na odluke o tome da se postane roditelj ili o rađanju još jednog deteta. On ima jasan kritički odnos prema neoliberalnom konceptu koji se odlikuje visokim nivoom neizvesnosti vezanih za zaposlenost žena, na jednoj strani, istovremeno reprodukujući obrazac kojim se poslovi brige o članovima porodice prevashodno smatraju „odgovornošću“ žena (Saračeno, 2011; Čakardić, 2022). Ekonomska neizvesnost i nesigurnosti u vezi posla i zarada, kao opšti fenomen neoliberalnih ekonomija smatra se produktom dominacije patrijarhalnog obrasca rodnih uloga. Žene su manje prisutne na tržištu rada od muškaraca, imaju manju stopu zaposlenosti, u većoj meri su nezaposlene i problem nezaposlenosti je izraženiji, a to je još vidljivije među onim ženama koje imaju malu decu (Šobot, 2014b).

Frazer (1994) je na kraju 20. veka podvukla da postindustrijska društva donose još manju stabilnost i da će postojati snažna potreba da države blagostanja pruže efikasnu zaštitu porodicama i pojedincima od neizvesnosti. Određujući rodnu ravnopravnost kao fenomen koji implicira jednakost resursa, jednakost mogućnosti, paritetnu zastupljenost žena i muškaraca,

kao i decentralizaciju androcentrizma, Frazer je odredila modele porodičnih politika tokom druge polovine 20. veka u razvijenim evropskim državama otkrivajući njihove nedostatke. Ona uočava da je tzv. univerzalni hraniteljski model (*Universal Breadwinner Model*) doprineo porastu ekonomske aktivnosti i zaposlenosti žena, ali ističe da je on zanemario vrednovanje poslova brige i nege (Frazer, 1994). Takođe, zamera da model kojim su uvažavane aktivnosti negovateljstva (*Caregiver Parity Model*) produkuje nejednakosti dohotka i ugrožava princip protiv marginalizacije. Takav pristup produkuje rodne razlike u zaradama i podstiče preuzimanje uloga negovateljica od strane žena, što ih vodi ka povlačenju sa tržišta rada. Mada je pozitivna strana u tome što se društveno vrednuju aktivnosti podizanja dece, ovaj model ne doprinosi ravnomernijoj uključenosti majki i očeva jer nije bitnije uticao na promenu preovladavajućih rodnih normi u vezi sa roditeljstvom i brigom o deci.

Otuda se uočava potreba za uspostavljanjem modela koji bi označio korenitiju promenu manifestovanu kroz ujednačenje angažovanje oba roditelja u podizanju dece. Oslanjajući se na analizu i zaključke koje je dala Frazer, Ciccia i Bleijenbergh (2014) definišu model univerzlanog negovatelja (*Universal Caregiver*) koji bi, kako navode, označio suštinsku transformaciju rodnog režima ka uspostavaljanju jednakosti žena i muškaraca u angažovanju u plaćenom i neplaćenom radu. Jasno je podvučeno da ovaj obrazac uključuje i politiku prema porodici i politiku rada i zapošljavanja, kao i interaktivnu povezanost sa javnim servisima za brigu o deci koji se odlikuju visokim kvalitetom i univerzalnom pristupačnošću.

Feministički pristup percipira položaj žena jer tradicionalni obrazac podele rodnih uloga, zasnovan na distinkciji javno-privatno koja znači dihotomiju muško-žensko, vodi ka tome da su žene u većoj meri suočene sa neizvesnošću u vezi sa zaposlenošću. Kritički odnos prema takvom stanju implicira rešenja koja bi išla ka poboljšanju uslova zaposlenosti žena i ka suštinskoj promeni obrasca podele rodnih uloga.

Ekonomска неизвесност као оквир понашања у вези са родитељством и радањем

Shvatanje i aspekti

Novija istraživanja uticaja ekonomске neizvesnosti na reproduktivno ponašanje u evropskim državama pružaju nam jasno određenje pojma „neizvesnost“ u kontekstu postindustrijskih društava. Smatra se da je fundamentalna neizvesnost oduvek odlikovala uslove u kojima se donose odluke o roditeljstvu i o broju dece, ali uočava se da informaciona i tehnološka revolucija u eri globalizacije produkuju brojnost i kompleksnost socijalnih komunikacija, što je donelo određene specifičnosti (Vignoli i dr., 2020c). Uzimajući takav pristup, ekonomска неизвесност se sagledava u jednom širem okviru koji osim nestabilnosti sopstvenog posla podrazumeva postojanje i rast nejednakosti na makro nivou. Otuda se ona istražuje ne samo kao lično iskustvo na mikro nivou, već i kroz percepciju mogućih situacija koje proizvode ili se odlikuju nesigurnošću i nestabilnošću, bitnim za egzistencijalne uslove pojedinca/ pojedinke i porodice. Na individualnom nivou, ekonomска неизвесност se vezuje za sigurnost, stabilnost i položaj u pogledu zaposlenosti, dok se na agregatnom nivou ona posmatra kroz ekonomске uslove, mogućnosti ekonomske stabilnosti i ključnih tokova u privredi.

Primena koncepta ekonomske neizvesnosti je jedan sveobuhvatniji pristup u odnosu na to kada se govori samo o „rizicima“ jer oni podrazumevaju samo ispitivanje na individualnom nivou (Comolli, Vignoli, 2019). S obzirom na moć koju su mediji imali na kreiranje javnog mnjenja u vreme ekonomske krize iz 2008. godine, definisan je specifičan koncept koji pored egzitencijalnih okolnosti u aktuelnom momentu, podrazumeva sagledavanje potencijalnih situacija, kroz imaginativnu komponentu i kroz percepciju širih kontekstualnih okolnosti. Upotreбom pristupa „narativi o buduћnosti“ ekonomska неизвесност se ispituje u trouglu очекivanja, imaginacije i opažanja strukturnih ograničenja, postojećih ili ranijih iskustava (Vignoli i dr., 2020a).

Odluke i ponašanje u uslovima ekonomske neizvesnosti nisu samo odraz ličnih stavova i namera, jer narativi o buduћnosti su produkti postojećih institucionalnih i kulturnih okvira, i kao društveno konstruisane percepcije oni su posredovani uticajima nosioca socijalizacije, kao što su roditelji, vršnjaci, mediji (Vignoli i dr., 2020a). Kulturna uslovljenošć narativa smatra se bitnom

za razlike između država kada je reč o tome kako se razmatra neizvesnost i kakv je njen uticaj (Vignoli i dr., 2020b). Kao primer navodi se da veća učestalost opažanja stabilnosti posla i predvidivosti životnog toka kao bitnih preduslova i njihov intenzivniji negativni efekat na reproduktivno ponašanje u državama centralne i južne Evrope jesu produkt preovladavajućih kulturnih normi, za razliku od Velike Britanije gde su drugačiji kontekstualni uslovi i gde takav kulturološki obrazac nije izražen u toj meri. Ukazano je i na drugačiji odnos. Navode se primjeri skandinavskih i južnoevropskih država u kojima usled bitno drugačijih socijalnih politika i ekonomskih uslova postoje različiti nivoi strukturalne ekonomski neizvesnosti, ali evidentan je negativan uticaj nepovoljnijih opštih ekonomskih trendova i nivoa nezaposlenosti, ispoljen kroz pad stopa rađanja, jer je izvesnost ukorenjena kao kulturna norma.

Comolli (2018) govori o tome da nesigurnosti na tržištu rada i nezaposlenost imaju direktnе i indirektnе efekte. U prvom slučaju, gubici se posmatraju ne samo kroz finansijski momenat već i kroz ograničenost da se uspostave kvalitetni uslovi i odnosi unutar porodice, što podrazumeva partnersku posvećenost, dok u drugom navodi oportune i supstitutivne efekte koji se tiču negativnih implikacija roditeljstva na zaposlenost. Ističući da je snažna rodna određenost ovih mehanizama, on objašnjava da efekti ekonomski neizvesnosti, bilo kroz uticaj na finansije ili kroz uticaj na stabilnost posla i karijere u većoj meri pogađaju onog ko ima dominantnu ulogu hranioca porodice, što je u tradicionalnoj podeli rodnih uloga, prevashodno pozicija muškarca (Comolli, 2018). Oportuni i supstitutivni efekti u većoj meri pogađaju one koji su dominantno angažovani u aktivnostima podizanja dece i poslovima domaćinstva, aktivnosti koje u tradicionalnom patrijarhatu podrazumevaju dominantno angažovanje žena. Comolli govori i o efektu redukovanja neizvesnosti, koji može imati bitnu ulogu pre svega u ponašanju žena nižih obrazovnih nivoa koje su u lošijim pozicijama na tržištu rada. U takvim uslovima formiranje porodice i roditeljstvo mogu biti način da se uspostave sigurniji egzistencijalni uslovi, a posebno u okolnostima naglašene ekonomski neizvesnosti. Comolli (2019) polazi od stava da je rađanje odluka para i da to koji mehanizam će biti naglašeniji ne zavisi samo od rodnih uloga i rodnog odnosa, već i od socio-demografskih karakteristika partnera.

Gatta i saradnici (2022) istražuju kako percepcije toga da će se situacije eventualnog gubitka posla prevazići i da će se nepovoljne okolnosti prebroditi, utiću na reproduktivno ponašanje. Ističu da njihov pristup implicira

orientaciju ka individualnim stavovima u vezi sa rizicima od gubitka posla, a ne operacionalizovanu dimenziju neizvesnosti u širem smislu, ali smatraju da su dali doprinos konceptualizaciji ekonomske neizvesnosti. Rezultati njihovog istraživanja pokazuju da onda kada postoji veća mogućnost otpora ili snalaženja da se prevaziđe iznenadni nepovoljni događaj u vezi sa zaposlenošću, na neki način dolazi do ublažavanja negativnog efekta ekonomske neizvesnosti na odluke o roditeljstvu i rađanju.

Kada se ekonomska neizvesnost shvata kao društveno pitanje koje je strukturalno uslovljeno, a ne kao rizik za pojedinca ili porodicu, što ističu Vignoli i saradnici (2020a), tada dolazimo i do važnosti institucionalnog okvira i politika relevantnih za sferu porodice i za sferu rada i zaposlenosti. U uslovima povećane socijalne neizvesnosti prouzrokovanih većim ekonomskim krizama, u koju se ubraja i ona iz 2008. godine, na važnosti dobija poverenje u funkcionisanje društvenih institucija jer ono može amortizovati negativan uticaj pojačane ekonomske neizvesnosti (Aassve i dr., 2020). Utvrđeno je da uslovi opšte ekonomske neizvesnosti proizvode povećanje konflikta i komplikuju usklađivanje sfere rada i porodičnog života, pa otuda na važnosti dobija institucionalna podrška porodicama sa malom decom, koja se operacionализuje kroz dostupnost javnih ustanova za čuvanje dece.

Efekti na ponašanje

Odluke o rađanju snažno su bile pogođene pogoršanjem uslova na tržištu rada tokom ekonomske recesije iz 2008. godine (Matysiak i dr., 2020). Utvrđeno je da su ti nepovoljni uslovi uticali ne samo na mlađe koji su bili pred odlukama o ulasku u roditeljstvo, već i na ponašanje onih žena koje su odustajale od realizacije već pomerenih odluka o rađanju. Međutim, pažnja se skreće na to da je društveni kontekst unutar država imao dominantan uticaj na vezu između ekonomske recesije i reproduktivnog ponašanja. Ova konstatacija jeste rezultat analize koja je pokazala da su se razlike u intenzivnosti recesije i u politikama usmerenim na ublažavanje nepovoljnosti koje je ona proizvela, reflektovale na različitost u dinamici fertiliteta. Istaknuto je da indikatori recesije nisu jednakom snagom uticali na odluke o rađanju u pojedinih državama i njihov uticaj je bio uslovljen nizom drugih nepovoljnosti koje su do izražaja došle u tom periodu, a među kojima su: porast siromaštva i ekonomska deprivacija, niže zarade, a takođe i široko rasprostranjene

strukturalne promene tržišta rada okarakterisane opadajućim mogućnostima za radnike sa srednjim primanjima i širenje ugovora o niže plaćenim povremenim poslovima.

Ekonomski neizvesnost, posmatrana kroz položaj zaposlenih koji je određen ugovorom o radu ima bitan uticaj na odluke o ulasku u roditeljstvo (Vignoli i dr., 2020c). Oni se smatraju važnom odrednicom položaja zaposlenih, ne samo sa materijalnog stanovišta, već i zato što uslovi koji su definisani ugovorom određuju predvidivost i sigurnost u pogledu zaposlenosti. Istražujući uticaj ekonomski neizvesnosti u Italiji, zemlji u kojoj je širenje fleksibilnih i privremenih formi zaposlenosti poslednjih decenija bilo među najbržima u Evropi, rezultati su pokazali da negativan efekat nestabilnih i fleksibilnih formi zaposlenosti na odluke o tome da li će započeti roditeljstvo, postoji kod oba pola, mada je izraženiji među ženama. Istaknuto je da su rodne uloge uticale na diferenciranost između žena i muškaraca. Najveći gubitak, izražen kroz odustajanje od ulaska u roditeljstvo, prisutan je kod muškaraca sa nižim nivoom obrazovanja jer su oni imali znatno nesigurnije pozicije u pogledu zaposlenosti nego visokoobrazovani. Suprotno od toga, istraživanje je pokazalo da je odgovor visokoobrazovanih žena na nesigurnost posla i neizvesnosti u pogledu zaposlenosti bio odlaganje odluke o ulasku u roditeljstvo do pronalaženja zadovoljavajućih poslova i uslova rada.

Takođe, nakon iskustava koje je donela Velika ekonomski recesija iz 2008. godine, postoji učestalije percipiranje ekonomski neizvesnosti kao faktora koji utiče na odluke u vezi sa rađanjem drugog deteta (Fiori i dr., 2018). Istraživanje pokazuje da to više nije samo faktor bitan za ponašanje žena sa nižim obrazovanjem i onih koje su bile zaposlene na određeno, već je često percipiran i od strane visokoobrazovanih žena i onih koje su imale ugovore na neodređeno vreme. Rezultati su uputili da su nezaposlene majke nešto češće od zaposlenih navodile ekonomski nepogodnosti kao glavne razloge zbog kojih su ostale na jednom detetu, ali razlika u učestalosti nije značajna. Značajno prisustvo ekonomski neizvesnosti među zaposlenim ženama objašnjava se širenjem fleksibilnih i nesigurnih formi zaposlenosti, ali i jačanjem važnosti ekonomski izvesnosti kao faktora odluka o rađanju drugog deteta. Ove autorke ukazuju da je veća učestalost navođenja ekonomskih teškoća kao razloga ostajanja na jednom detetom među ženama mlađim od 35 godina, u poređenju sa onima koje su nešto starije. Takođe, konstatovale su da su reproduktivni planovi i mlađih i starijih žena određeni nivoom ekonomski

sigurnosti koja se tiče stabilnosti zaposlenosti njihovih partnera, kao i to da nije registrovana značajnija regionalna razlika u zastupljenosti obrasca koji govori o tome da su odluke o rađanju drugog deteta tesno povezane sa ekonomskim nestabilnostima i nepogodnostima.

Istražujući uticaj reforme tržišta rada sprovedene 2015. godine u Italiji, koja je označila povećanje fleksibilnosti zapošljavanja, što je dovelo do slabije zaštićenosti zaposlenih u velikim firmama u pogledu garancija povratka na posao, De Paola i saradnici (2020) su registrovali izraženiji pad stope rađanja kod te grupe žena, nego među ženama koje su bile zaposlene u manjim firmama koje nisu bile pogodjene ovim promenama. Efekti su posebno izraženi u slučaju ugroženijih socijalnih grupa, kao što su žene koje su obavljale slabije plaćene poslove i one sa nižim nivoima obrazovanja. Isticanjem neočekivanih negativnih efekata reforme u sferi rada, ovi autori su skrenuli pažnju da porast nesigurnosti u pogledu izgleda vezanih za posao produbljuje nepovoljne okolnosti, relevantne iz ugla odluka o ulasku u roditeljstvo i o broju dece.

Efekti ekonomske neizvesnosti zavise od karakteristika ekonomske krize, kao i od socio-ekonomskog statusa pojedinca i parova, što pokazuju istraživanja u Finskoj (Comolli, 2018; Comolli, Vignoli, 2019). Poredeći uticaj ekonomskih kriza iz 1990-tih i Velike recesije iz 2008. godine, zaključuje se o različitom ponašanju žena u 30-tim godinama života u ova dva perioda. Pad dohotka i rast nezaposlenosti kao posledice ekonomske recesije koja se dešavala tokom prve decenije 21. veka uticali su na širenje obrasca odlaganja ulaska u roditeljstvo, a posebno je bio izražen porast rizika prvorodenja među parovima u kojima su žene bile glavni hranioci porodice. Ovakav model ponašanja nije zabeležen tokom ekonomske krize u poslednjoj deceniji 20. veka jer se ona nije odlikovala jasnom strukturnom nezaposlenošću.

Šta kažu statistički pokazatelji?

Giambona i saradnici (2022) ukazuju da je u Italiji tokom perioda između 2004. i 2015. godine došlo do pogoršanja položaja nezaposlenih i onih koji su bili zaposleni sa nepotpunim radnim vremenom. Kada je reč o ponašaju u pogledu rađanja, Italija je zemlja sa kontinuirano vrlo niskim stopama fertiliteta, i nakon blagog porasta na oko 1,4 deteta po ženi, sredinom druge decenije 21. veka ponovo su zabeležene stope od oko 1,3 a najniže vrednosti su 2020. i 2021. godine (1,24 i 1,25). Problem perzistentne nezaposlenosti u Italiji,

kako rezultati istraživanja pokazuju, snažno pogađa parove pred kojima su odluke o rađanju, tako što ograničavajuću ulogu u većoj meri imaju one situacije kada je muškarac nezaposlen, ali kada su oba partnera zaposlena ključan uticaj na dinamiku fertiliteta ima zaposlenost žene (Busetta i dr., 2019).

Za razliku od Italije, u Finskoj je sve do 2015. fertilitet bio među najvišima u Evropi, ali pad koji je nakon toga usledio za rezultat je imao stope koje su 2019. (pre COVID-19 pandemije) bile čak za 25% niže (sa 1,80 na 1,35 deteta po ženi). Taj nivo rađanja, do tad najniže zabeležen u nekoj od skandinavskih država, bio je posledica odlaganja roditeljske uloge. Ključne okolnosti koje su na to uticale bile su širenje neizvesnosti u vezi sa zaposlenjem i prihodima, kao i rast nesigurnosti u pogledu sopstvenog blagostanja i partnerskog odnosa u budućnosti (Rotkirch 2021). Ove tendencije su bile uočene i među niže obrazovanim muškarcima i ženama, što ranije nije bio slučaj jer je Finska u jednom dužem periodu vodila politiku obezbeđivanja određene finansijske podrške ženama koje su se opredelile da ne izađu na tržište rada, već da se posvete podizanju dece, što su prvenstveno koristile žene sa nižim nivoom obrazovanja i one koje nisu bile karijerno orientisane (Vikat, 2004). Međutim, i u njihovom ponašanju je došlo do promena usled širenja ekonomске neizvesnosti tokom 2000-tih. Rast strukturalne nezaposlenosti, na šta je ukazala Comolli (2018), kao i činjenica da je to nekima bio drugi susret sa velikom ekonomskom krizom koja je donela dugotrajnu neizvesnost (Hiilamo, 2017), za posledicu je imao pad stopa rađanja sa 1,80 deteta po ženi u 2012., na 1,35 u 2019. godini. Ipak, u 2021. godini stopa rađanja od 1,46 deteta po ženi, označava nastavak porasta stopa fertiliteta i budi uverenje da će merama usmerenim ka nepovoljnositima koje su se pojavile u sferi zapošljavanja i rada, uz garancije politike prema porodici, uslediti „oporavak“ nivoa rađanja (Rotkirch 2021).

Kada pogledamo statistiku pojedinih evropskih država,³ uočavamo da stope rađanja mogu da bude relativno visoke tamo gde je veća izvesnost u vezi sa zaposlenošću žena (uzimajući u obzir evropski okvir). Nezaposlenost žena starosti 25-54 godina tokom 2021. godine u Češkoj i Danskoj (3,3% i 4,3) bila je ispod proseka za Evropsku uniju (EU) (27) (oko 7%), a tri do gotovo četiri puta niža nego u Srbiji (12,2%). Danska je država koja u dužem vremenskom periodu kontinuirano ima relativno visok fertilitet (2021. godine stopa ukupnog fertiliteta je 1,72 deteta po ženi). U Češkoj su stope rađanja u istom tom

³ Izvor podataka i za ekonomski pokazatelje i za stope ukupnog fertiliteta, kako za države Evropske unije, tako i za Srbiju, je Eurostat, dostupno na: <https://ec.europa.eu/eurostat/web/main/data/database>, stranici pristupljeno 15.3.2023.

periodu za nešto više od 20% veće nego u 2012. godini (1,83 deteta po ženi).⁴ Takođe, u ovim dvema državama relativno su niski udeli žena starosti 25-54 godina koje nisu imale stalno zaposlenje (1,7% i 3,0%). U EU procenat je iznosio 5%, a u Srbiji blizu 16%. U Danskoj je 2021. godine 9,3% zaposlenih žena bilo zaposleno na određeno vreme, u Češkoj 6,5%, dok su na nivou EU i u Srbiji udeli bili veći (11,5% i 19%).

Tokom 2021. godine najviše stope nezaposlenosti žena starosti 25-54 godine bile su u Grčkoj i Španiji (18,8% i 15,6%). Ovo su, inače, države sa veoma niskim stopama rađanja. U Španiji je te godine stopa rađanja iznosila 1,19 deteta po ženi, što je najniže u Evropi. U Grčkoj je ona nešto veća (1,43), ali je i to zemlja sa tradicionalno vrlo niskim fertilitetom.⁵ Nezaposlenost žena ove starosti u Italiji iznosila je 10,6%, što je, takođe, bilo više nego za EU. Stopa ukupnog fertiliteta u Italiji je iznosila je 1,25 deteta po ženi. U Španiji oko petine žena starosti između 25 i 54 godine nije imalo stalni posao, i to je višegodišnja odlika njihove zaposlenosti. Osim toga, u ovoj južnoevropskoj državi visok je udio žena koje su bile zaposlene na određeno vreme. U 2021. godini gotovo četvrtina zaposlenih žena tog uzrasta je bila zaposlena na određeno vreme.

U pojedinim evropskim državama postoji značajnija zastupljenost zapošljavanja sa nepotpunim radnim vremenom, što je prevashodno prisutno u ženskoj populaciji. Na nivou EU ovaj modalitet je četiri puta češći među ženama starosti 25-54 godine nego među muškarcima (26,5% prema 6,2%). Ukoliko je veći broj male dece, utoliko je češće prisutan ovaj vid zaposlenosti žena - to je bio slučaj sa 29,7% žena koje su imale jedno dete mlađe od 6 godina, 36,7% onih koje su imale dvoje i 40,5% žena koje su imale troje dece ovog uzrasta.

Ekonomска neizvesnost iz ugla politika prema porodicama sa malom decem

Početkom 2000-tih intenzivirana su nastojanja evropskih vlada da definišu politike prema porodici od kojih se očekivalo da doprinesu što

⁴ Stope rađanja na nivou proseka EU i u Srbiji 2021. godine su 1,52 deteta po ženi u fertilnom periodu. To znači da je stopa ukupnog fertiliteta u Srbiji te godine bila za gotovo 17% manja nego u Češkoj, a u odnosu na Dansku za blizu 12%.

⁵ Ovaj neznatni porast mogao bi da bude posledica realizacije rađanja odloženog usled pandemije COVID 19, pa se ne tumači kao nagoveštaj pozitivnih tendencija. Tokom dužeg vremenskog perioda stope ukupnog fertiliteta u Grčkoj su bile oko 1,3 deteta po ženi.

povoljnijim uslovima u kojima se realizuje porodični život (Sobotk i dr., 2019). Te politike će omogućiti da se kreiraju okolnosti veće ekonomski izvesnosti za porodice, što bi bilo podsticajno i iz ugla onih koji su pred odlukama o tome da postanu roditelji ili da uvećaju svoju porodicu još jednim detetom.

Evidentne su različitosti između država koje su odraz osobenosti društvenog, ekonomskog i političkog konteksta i u značajnoj meri se tiču i pristupa sa stanovišta socio-ekonomski dimenzije. U najrazvijenijim evropskim državama i onima koje duži vremenski period imaju relativno visoke stope rađanja, kao što su Francuska, Švedska i Norveška, postoje mere kojima se pruža podrška socijalnoj sigurnosti porodica (DESA UN, 2015a; 2015b; Aidukaite, Telisauskaite-Cekanavice, 2020). Osim toga, usled visokog nivoa izvesnosti realizacije tih mera, stvarana je podsticajna klima u prilog odlučivanja o tome da se postane roditelj ili da se porodica uveća.

Preovladavanje tradicionalnog obrasca podele uloga u aktivnostima podizanja dece čini da rodni aspekt ekonomski neizvesnosti ima specifičnu važnost. Kada je u pitanju zaposlenost žene nameću se dva pitanja. Jedno je da li i na koji način podstiču ekonomsku aktivnost i zaposlenost žena. Drugo, kakvi su efekti roditeljstva na zaposlenost i rodne razlike u zaradama.

Castles (2003), na analizi politika 21 države Organizacije za ekonomsku saradnju i razvoj (OECD), uočava da su, do početka 2000-tih, pojedine države forsirale mere kojima pružaju aktivnu podršku (kroz materinsko i odsustvo radi brige o deci), dok je u drugim bio prisutniji pristup koji znači pasivno olakšavanje zaposlenim ženama da realizuju materinstvo (raznolikost fleksibilnih radnih angažmana). Utvrđeno je da 72% varijacije između država objašnjavaju tri faktora: prosečan nivo formalne brige o deci, procenat žena na tercijarnom nivou obrazovanja i nivo nezaposlenosti žena. Kritikujući politike u sferi zapošljavanja sa stanovišta nepostojanja opcija koje bi olakšale pozicije žena u Italiji, društvu koje je visoko tradicionalno u podeli rodnih uloga, da usklade roditeljstvo i zaposlenost, Del Boca i saradnici (2014), ističu da zaposlenost žene ima pozitivan uticaj na porodicu. On je evidentiran kroz doprinos kućnom budžetu, čime se otklanjaju nejednakosti između porodica. Takođe, ukazano je i na to da doprinosi ujednačeniju distribuciju sredstava unutar domaćinstva.

Međutim, pozitivan odnos prema zaposlenosti žene kao bitnom okviru ekonomski izvesnosti porodice, nije uvek garancija stabilne ekonomski izvesnosti. Već pomenuta istraživanja u razvijenijim evropskim državama (Fiori i dr., 2018; De Paola i dr., 2020; Vignoli i dr., 2020c), pokazuju nam da raširenost

modaliteta zaposlenosti sa nepotpunim radnim vremenom i sa ugovorima na određeno vreme, imaju negativne implikacije sa stanovišta ekonomske izvesnosti. Takođe, postoje neka pitanja vezana za položaj zaposlenih žena koja nisu vidljiva iz statistike, a tiču se uslova rada, mogućnosti zapošljavanja, povratka na posao koje su obavljale pre odlaska na roditeljsko odsustvo. Pored nekih drugih važnih pitanja, prevazilaženje tih situacija podrazumeva bitno drugačiji pristup i redefinisanje obrazaca ponašanja kada je reč o aktivnostima brige o deci. U tom pogledu imamo u vidu nalaze koji pokazuju da u kontekstu izrazito liberalno orijentisanog tržišta rada, korišćenje roditeljskog odsustva od strane očeva može biti važna potpora ekonomskoj aktivnosti i zaposlenosti žene (Norman, 2020). Takođe, orientacija ka uspostavljanju Univerzalnog hraniteljskog modela (Universal Caregiver Model), kojeg promovиšu Ciccia i Bleijenbergh (2014) može se smatrati najpogodnijim pristupom. Taj model uključuje snažnu podršku države kroz razvijenost javnih servisa za brigu o deci, visok kvalitet i dostupnost svim slojevima društva, što se vidi kao ključno za podsticaj zaposlenosti žena i jačanje izvesnosti u tom pogledu.

Zaključak

Sveobuhvatan pristup pored podsticanja ekonomske aktivnosti i zaposlenosti žena uključuje istovremeno i razvoj institucionalnog okvira kao podršku usklađivanju rada i roditeljstva, koja je specifična i posebno važna tokom prve godine, ali je nepohodna i u kasnijim fazama odrastanja dece (Šobot, 2017; 2019). Iz shvatanja da tradicionalni model podele rodnih uloga implicira veći nivo ekonomske neizvesnosti žena, na jednoj strani, a da zaposlenost žene ima bitnu ulogu u postizanju veće ekonomske sigurnosti i za ženu i za porodicu, proizilazi stav da su adekvatni oni politički odgovori koji podrazumevaju pozitivnu orijentisanost ka zaposlenosti žena i koji vode ka stvaranju uslova za suštinsku promenu u privatnoj sferi, napuštanjem rodnih stereotipa i prihvatanjem obrasca da i majke i očevi imaju jednako pravo na korišćenje odsustva radi brige o detetu/deci i da se stvore uslovi da to pravo mogu ravnopravno da koriste.

Usmerenost ka ekonomskoj izvesnosti kao okviru u kojem se donose odluke o tome da se postane roditelj ili da se ima još jedno dete, podrazumeva uslove za povoljnije pozicije žena na tržištu rada, manju neizvesnost zaposlenosti zbog brige o deci, kao i povoljnije mogućnosti usklađivanja

rada i roditeljstva i za majke i za očeve. S obzirom na to da su žene u većoj meri suočene sa neizvesnošću kada je reč o zaposlenosti, stabilnosti posla i visini zarada, ovde je akcentovan njihov položaj. Međutim, princip rodne ravнопravnosti podrazumeva i izvesnost zaposlenosti za muškarce, što takođe implicira da korišćenje odsustva sa posla radi brige o detetu/deci (kao pravo na roditeljsko odsustvo ili pravo na bolovanje) ne bi trebalo da ugrožava njihovu poziciju u vezi sa poslom i zaradom.

S obzirom da su rodne uloge determinante položaja u privatnoj i u javnoj sferi, one su i glavni okvir razumevanja uticaja ekonomске neizvesnosti na odluke o roditeljstvu i rađanju u postindustrijskim društvima. Istraživanja i statistički podaci pokazuju posebnu važnost kako nivoa, tako i sigurnosti zaposlenosti žena, za konačne ishode reproduktivnog ponašanja. Uticaj je naglašen tamo gde, i onda kada, postoje nepovoljni ekonomski uslovi, ali i onda kada je rasprostranjen kulturološki obrazac koji podrazumeva ekonomsku izvesnost za bitan preduslov odluka o formiranju ili proširenju porodice. Stvaranje uslova koji znače veću izvesnost implicira unapređivanje položaja žena u vezi sa njihovom zaposlenošću. U tom smislu, potrebna je sveobuhvatna politika koja podrazumeva napuštanje rodnih stereotipa i u sferi rada i unutar porodice.

Prikazani rezultati koji se odnose na razvijene evropske države govore da nesigurnost posla, kontinuitet nezaposlenosti, ugovori na određeno, ograničenja i konflikti u usklađivanju potreba i obaveza između porodice i posla, kao i opšta klima ekonomске neizvesnosti, uzrokuju negativne ishode u pogledu odluka o roditeljstvu i rađanju. Smatramo opravdanim da prepostavimo da i u državama evropske poluperiferije, kojima pripada i Srbija, ekonomski neizvesnost ima takođe negativan uticaj na odluke o roditeljstvu i rađanju. Razlozi bi mogli da budu ne samo ekonomski prirode, već i u širenju normi da je ekonomski izvesnost bitan aspekt za donošenje odluka o formiranju sopstvene porodice ili onih o broju dece. Statistički podaci nam govore da je nivo neizvesnosti u vezi sa zaposlenošću ženske populacije u radno sposobnom dobu u Srbiji veći nego na nivou EU, a posebno u odnosu na one evropske države koje imaju povoljnije pokazatelje u tom pogledu. Takođe, osim statistike, ono što je ključno spoznati jesu konkretna iskustva vezana za zaposlenost, izvesnost posla i položaj zaposlenih žena, a posebno majki male dece. Bitnu dimenziju u tim istraživanja predstavljao bi i njihov socio-ekonomski i profesionalni status.

Literatura

- Aassve, A., Marco Le Moglie, M. L., Mencarini, L. (2020) Trust and Fertility in Uncertain Times. *Population Studies*. <https://doi.org//10.1080/00324728.2020.1742927>.
- Adsera, A. (2011) The Interplay of Employment Uncertainty and Education in Explaining Second Births in Europe. *Demographic Research*, 25, str. 514-544. <https://doi.org/ 10.4054/DemRes.2011.25.16>
- Aidukaite, J., Telisauskaite-Cekanavice, D. (2020) The Father's Role in Child Care: Parental Leave Policies in Lithuania and Sweden. *Social Inclusion*, 4, str. 81-91. <https://doi.org//10.17645/si.v8i4.2962>
- Alderotti, G., Vignoli, D., Baccini, M, Matysiak, A. (2021) Employment Instability and Fertility in Europe: A Meta-Analysis. *Demography*, 3, str. 871-900. <https://doi.org//10.1215/00703370-9164737>
- Andersson, G., Kreyenfeld M., Mika, T. (2014) Welfare State Context, Female Labour-market Attachment and Childbearing in Germany and Denmark. *Journal Population Research*, 4, str. 287–316. <https://doi.org// 10.1007/s12546-014-9135-3>
- Andersson, G., Scott, K. (2007) Childbearing Dynamics of Couples in a Universalistic Welfare State: The Role of Labor Market Status, Country of Origin, and Gender. *Demographic Research*, 17, str. 897-938. <https://doi.org/ 10.4054/DemRes.2007.17.30>
- Babović, M. (2010) *Rodne ekonomski nejednakosti u komparativnoj perspektivi*. Beograd: Sociološko udruženje Srbije i Crne Gore i Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta.
- Bastianelli, E., Vignoli, D. (2022) The Gendered Relationship Between (Old and New Forms of) Employment Instability and Union Dissolution. *Population Research Policy Review*, 41, str. 1021–1048. <https://doi.org/10.1007/s11113-021-09678-z>
- Bernardi, L., Mynarska, M., Rossier, C. (2015) Uncertain, Changing and Situated Fertility Intentions. U: D. Philipov, A. C. Liefbroer, J. E. Klobas (ur.) *Reproductive Decision-making in a Macro-micro Perspective*. New York, London: Springer, str. 113-139. <https://doi.org/10.1007/978-94-017-9401-5>
- Buh, B. (2023) Measuring the Effect of Employment Uncertainty on Fertility in low-fertility contexts: an overview of existing measures. *Genus*, 79, str. 1-23. <https://doi.org/10.1186/s41118-023-00185-x>
- Busetta, A., Mendola, D., Vignoli, D. (2019) Persistent Joblessness and Fertility Intentions. *Demographic Research*, 8, str. 185-218. <https://doi.org/10.4054/DemRes.2019.40.8>

Čakardić, A. (2022) Who Cares? Neoliberalism, Informal Labour, and Life-Making. *Sociologija*, 4, str. 503-518. doi: <https://doi.org/10.2298/SOC2204503C>

Castles, G. F. (2003) The World Turned Upside Down: Below Replacement Fertility, Changing Preferences and Family-Friendly Public Policy in 21 OECD Countries. *Journal of European Social Policy*, 3, str. 209-227. <https://doi.org/10.1177/0958928703013300>

Ciccia, R., Bleijenberg, I. (2014) After the Male Breadwinner Model? Childcare Services and the Division of Labor in European Countries. *Social Politics*, 1, str. 50-79. <https://doi.org/10.1093/sp/jxu002>

Comolli, C. L. (2018) Finnish Fertility: Pro or Counter-Cyclical? *Research on Finnish Society*, 11, str. 58-64. <https://doi.org/10.51815/fjsr.110780>

Del Boca, D., Flinn, C., Wiswall, M. (2014) Household Choices and Child Development. *The Review of Economic Studies*, 81(1), str. 137-185. <https://doi.org/10.1093/restud/rdt026>

Fiori, F., Graham, E., Rinesi, F. (2018) Economic Reasons for Not Wanting a Second Child: Changes Before and After the Onset of the Economic Recession in Italy. *Demographic Research*, 38, str. 843-854. <https://doi.org/10.4054/DemRes.2018.38.30>

Fostik, A. (2021) COVID-19 and Fertility in Canada: a Commentary. *Canadian Studies in Population*, 48, str. 217-224. <https://doi.org/10.1007/s42650-021-00054-y>

Fraser, N. (1994) After the Family Wage – Gender Equity and the Welfare State. *Political theory*, 4, str. 591-619.

Gatta, A., Mattioli, F., Mencarini, L., Vignoli, D. (2022) Employment Uncertainty and Fertility Intentions: Stability or Resilience? *Population Studies*, 3, str. 387-406, <https://doi.org/10.1080/00324728.2021.1939406>

Giambona, F., Grassini, L., Vignoli, D. (2022) Detecting Economic Insecurity in Italy: A Latent Transition Modelling Approach. *Statistical Methods & Application*, 31, str. 815-846. <https://doi.org/10.1007/s10260-021-00609-y>

Guetto, R., Vignoli, D., Bazzani, G. (2021) Marriage and Cohabitation under Uncertainty: The Role of Narratives of the Future During the COVID-19 Pandemic. *European Societies*, 23, str. S674-S688, <https://doi.org/10.1080/14616696.2020.1833359>

Hellstrand, J., Nisén, J., Myrskylä, M. (2022) Less Partnering Less Children, or Both? Analysis of the Drivers of First Birth Decline in Finland Since 2010. *European Journal Population*, 38, 191-221. <https://doi.org/10.1007/s10680-022-09605-8>

Hiilamo, H. (2017) Fertility Response to Economic Recessions in Finland 1991–2015. *Finnish Yearbook of Population Research*, 52, 15–28. <https://doi.org/10.23979/fypr.65254>

-
- Innocenti, N., Vignoli, D., Lazzeretti, L. (2021) Economic Complexity and Fertility: Insights from a Low Fertility Country. *Regional Studies*, 55, str. 1388-1402. <https://doi.org/10.1080/00343404.2021.1896695>
- Klobas, J. E., Ajzen, I. (2015) Making the Decision to Have a Child. U: D. Philipov, A. C. Liefbroer, J. E. Klobas (ur.) *Reproductive Decision-making in a Macro-micro Perspective*. New York, London: Springer, str. 41-78. <https://doi.org/10.1007/978-94-017-9401-5>
- Lappegård, T., Kristensen, A. P., Dommuremuth L., Minello, A., Vignoli, D. (2022) The Impact of Narratives of the Future on Fertility Intentions in Norway (online first). <https://doi.org/10.1111/jomf.12822>
- Lesthaeghe, R., Neels, K. (2002) From the First to the Second Demographic Transition: An Interpretation of the Spatial Continuity of Demographic Innovation in France, Belgium and Switzerland. *European Journal of Population*, 18, str. 325–360.
- Liefbroer, A. C., Klobas, J. E., Philipov, D., Ajzen, I. (2015) Reproductive Decision-Making in a Macro-Micro Perspective: A Conceptual Framework. U: D. Philipov, A. C. Liefbroer, J. E. Klobas (ur.) *Reproductive Decision-making in a Macro-micro Perspective*. New York, London: Springer, str. 1-15. <https://doi.org/10.1007/978-94-017-9401-5>
- Matsushima, M., Yamada, H., Kondo, N., Arakawa, Y., Tabuchi, T. (2023) Impact of the COVID-19 Pandemic on Pregnancy Postponement - Evidence from Japan. *Journal of Biosocial Science*, 11, str. 1-13. <https://doi.org/10.1017/S0021932022000451>
- Matysiak, A., Sobotka, T., Vignoli, D. (2020) The Great Recession and Fertility in Europe: A Sub-national Analysis. *European Journal of Population* (online first). <https://doi.org/10.1007/s10680-020-09556-y>
- McDonald, P. (2006) Low Fertility and the State: The Efficacy of Policy. *Population and Development Review*, 3, str. 485-510. <https://www.jstor.org/stable/20058901>
- McDonald, P. (2008) Very Low Fertility Consequences, Causes and Policy Approaches. *The Japanese Journal of Population*, 1, str. 19-23.
- Neyer, G. (2006) Family Polices and Fertility in Europe: Fertility Polices at the Intersection of Gender Polices, Employment Polices and Care Polices. Rostock: Max Planck Institute for Demographic Research.
- Norman, H. (2020) Does Paternal Involvement in Childcare Influence Mothers' Employment Trajectories During the Early Stages of Parenthood in the UK? *Sociology*, 2, str. 329–345. <https://doi.org/10.1177/0038038519870720>
- Palumbo, L., Berrington, A., Eibich, P., Vitali, A. (2022) Uncertain Steps into Adulthood: Does Economic Precariousness Hinder Entry into the First Coresidential Partnership in the UK? *Population Studies* (online first). <https://doi.org/10.1080/00324728.2022.2102672>

Papić, Ž. (1989) *Sociologija i feminizam*. Beograd: Istraživačko-izdavački centar SSO Srbije.

Philipov, D., Liefbroer, A. C., Klobas, J. E. (ur.) (2015) *Reproductive Decision-making in a Macro-micro Perspective*. New York, London: Springer. <https://doi.org/10.1007/978-94-017-9401-5>

Sobotka, T., Beaujouan E. (2014) Two is the Best? The Persistence of a Two-Child Family Ideal in Europe. *Population and Development Review*, 3, str. 391-419.

Spéder, Z., Kapitány, B. (2015) Influences on the Link Between Fertility Intentions and Behavioural Outcomes: Lessons from a European Comparative Study. U: D. Philipov, A. C. Liefbroer, J. E. Klobas (ur.) *Reproductive Decision-making in a Macro-micro Perspective*. New York, London: Springer, str. 79-112. <https://doi.org/10.1007/978-94-017-9401-5>

Surkyn, J., Lesthaeghe, R. (2004) Value Orientations and the Second Demographic Transition (SDT) in Northern, Western and Southern Europe: An Update. *Demographic Research*, 3, str. 45-86. <https://doi.org/10.4054/DemRes.2004.S3.3>

Šobot, A. (2014a) O niskom fertilitetu iz ugla ekonomske aktivnosti ženskog stanovništva: Mogućnosti i ograničenja u podsticanju rađanja. *Stanovništvo*, 2, str. 43-66. <https://doi.org/10.2298/STNV1402043S>

Šobot, A. (2014b) Economic Activity of Middle-Aged Women in Serbia as Relevant Gender Equality Issue. *Zbornik Matrice srpske za društvene nauke*, 3, str. 499-510. <https://doi.org/10.2298/ZMSDN1448499S>

Šobot, A. (2017) Politike usklađivanja roditeljsjtva i rada kao deo odgovora na nizak fertilitet. *Politička revija*, 2, str. 121-136.

Šobot, A. (2019) Usklađivanje rada i roditeljstva pred novim izazovima. *Demografski pregled*, 72. Beograd: Ministarstvo za rad, socijalna i biračka pitanja, Institut društvenih nauka - Centar za demografska istraživanja.

Šobot, A. (2021a) Razumevanje rodne dimenzije niskogfertiliteta: zaposlenost i rađanje u Evropi. *Stanovništvo*, 2, str. 43-63. <https://doi.org/10.2298/STNV200831005S>

Šobot, A. (2022) *Niske stope rađanja i rodne uloge: Teorijski okvir i praktični izazovi*. Beograd: Institut društvenih nauka.

Thévenon, O. (2015) Institutional Settings of Childbearing - A Comparison of Family Policy Development Across OECD Countries. U: D. Philipov, A. C. Liefbroer, J. E. Klobas (ur.) *Reproductive Decision-Making in a Macro-Micro Perspective*. New York, London: Springer, str. 17-39. <https://doi.org/10.1007/978-94-017-9401-5>

Vignoli, D., Bazzani, G., Guetto, R., Minello, A., Pirani, E. (2020a) Uncertainty and Narratives of the Future: A Theoretical Framework for Contemporary Fertility. U: R.

Schoen (ur.) *Analyzing Contemporary Fertility. The Springer Series on Demographic Methods and Population Analysis*, 51. str. 25-47. https://doi.org/10.1007/978-3-030-48519-1_3

Vignoli, D., Bazzani, G., Guetto, R., Minello, A., Pirani, E. (2020b) A Reflection on Economic Uncertainty and Fertility in Europe: The Narrative Framework. *Genus*, 76 (online first). <https://doi.org/10.1186/s41118-020-00094-3>

Vignoli, D., Tocchioni, V., Mattei, A. (2020) The Impact of Job Uncertainty on First-birth Postponement. *Advances in Life Course Research*, 45, <https://doi.org/10.1016/j.alcr.2019.100308>

Vikat, A. (2004) Women's Labor Force Attachment and Childbearing in Finland. *Demographic Research, Special Collection*, 3, str. 177-212. <https://doi.org/10.4054/DemRes.2004.S3>

Internet izvori

Comolli, C. L. (2019) Couples' Transition to Parenthood in Finland: A Tale of Two Recessions. *Stockholm Research Reports in Demography*, 1, str. 1-22. Stockholm: Stockholm University. Dostupno na: https://www.researchgate.net/publication/332057884_Couples'_transition_to_parenthood_in_Finland_A_tale_of_two_recessions, stranici pristupljeno 20.3.2023.

Comolli, C. L., Vignoli, D. (2019) Spread-ing uncertainty, Shrinking Birth Rates. Working Paper 2019/8DISIA. Dostupno na: <https://www.researchgate.net/publication/336305651>, stranici pristupljeno 20.3.2023.

Community Research and Development Information Service (CORDIS). Dostupno na: <https://cordis.europa.eu/project/id/725961>, stranici pristupljeno 15.3.2023.

De Paola, M., Nisticò, R., Scoppa, V. (2020) Fertility Decisions and Employment Protection: The Unintended Consequences of the Italian Jobs Act. Discussion Paper Series, IZA DP, No. 12991. Dostupno na: <https://www.researchgate.net/publication/340925846>, stranici pristupljeno 20.3.2023.

DESA UN (2015a) The Influence of Family Policies on Fertility in France. Policy Brief No. 7. New York: United Nations Expert Group Meeting on Policy Responses to Low Fertility. Dostupno na: https://www.un.org/en/development/desa/population/events/pdf/expert/24/Policy_Briefs/PB_France.pdf, stranici pristupljeno 17.10.2022.

DESA UN (2015b) Not so Low Fertility in Norway: A Result of Affluence, Liberal Values, Gender-equality Ideals and the Welfare State. Policy Brief No. 13. New York: United Nations Expert Group Meeting on Policy Responses to Low Fertility. Dostupno na:

Ankica Šobot Ekonomski neizvesnost kao okolnost donošenja odluka o roditeljstvu i rađanju: Istraživanja i politike

https://www.un.org/en/development/desa/population/events/pdf/expert/24/Policy_Briefs/PB_Norway.pdf, stranici pristupljeno 17.10.2022.

Eurostat. Dostupno na: <https://ec.europa.eu/eurostat/web/main/data/database>, stranici pristupljeno 15.3.2023.

Gauthier, H. A., Philipov, D. (2008) Can Policies Enhance Fertility in Europe? *Vienna Yearbook of Population Research*, 1, str. 1-16. Dostupno na: http://epub.oeaw.ac.at/0xc1aa500d_0x001c9e9a, stranici pristupljeno 20.3.2023.

Rotkirch, A. (2021) Recovery of the Birth Rate and Longer Life Expectancy – Population Policy Guidelines for the 2020s. Executive Summary of the Finnish Population Policy Report. Prime Minister's Office Publications. Dostupno na: https://vnk.fi/documents/10616/78382279/vaestoselvitys_avainkohdat_VNK_2021_2_EN.pdf, stranici pristupljeno 17.10.2022.

Saraceno, C. (2011) Gender (In)equality: An Incomplete Revolution? Cross EU Similarities and Differences in the Gender Specific Impact of Parenthood. Discussion Paper No. 13. Dostupno na: https://www.researchgate.net/publication/261062906_Gender_Inequality_An_Incomplete_Revolution_Cross_EU_Similarities_and_Differences_in_the_Gender_Specific_Impact_of_Parenthood, stranici pristupljeno, 10.2.2020.

Sobotka, T., Matysiak, A., Brzozowska, Z. (2019) Policy responses to Low Fertility: How effective are they? UNFPA - Working Paper No. 1. New York: Populacioni fond Ujedinjenih nacija. Dostupno na: <https://www.unfpa.org/publications/policy-responses-low-fertility-how-effective-are-they>, stranici pristupljeno 17.10.2022.

ANKICA ŠOBOT*

Economic Uncertainty as a Circumstance of Decision Making about Parenthood and Childbearing: Researches and Policies⁶

This text deals with the effects of economic uncertainty on the decision-making about becoming a parent or extending the family with another child. The goal is to highlight the influences of these circumstances as a significant determining factor of reproductive behaviour in post-industrial societies. In research, economic uncertainty is operationalized through employment, analyzing rates and stability. Gender roles are determinants of positions in the private as well as in the public sphere and, because of that, they are considered as key framework of consideration. Literature and statistics testify to the disadvantages regarding women's employment as well as to the negative impact of economic uncertainty either through delaying or giving up parenthood and childbearing. We conclude that employment is a significant precondition for positive decisions and at the same time, the importance of certainty and stability in terms of employment is emphasized. We underline the necessity of policies which create the conditions so that childcare is not a factor that endangers women's employment or the job security of both mothers and fathers.

Keywords: employment uncertainty, gender roles, women's employment, childcare, family policies.

* Dr Ankica Šobot is a Research Associate at the Institute of Social Sciences, Belgrade. E-mail: ankica.sobot@gmail.com.

⁶ This paper is written within a Research Program of the Institute of Social Sciences for 2023, supported by the Ministry of Science, Technological Development and Innovations of the Republic of Serbia.

TEMIDA

2023, vol. 26, br. 3, str. 435-451

ISSN: 1450-6637

DOI: <https://doi.org/10.2298/TEM2303435S>

Pregledni rad

Primljeno: 16.6.2023.

Odobreno za štampu: 11.12.2023.

Važnost deviktimizacije i depatologizacije trans i rodno nebinarnih osoba i njihovih identiteta u školstvu u Srbiji: Potreba, nužnost i pravo

DRAGANA STOJANOVIC*

Cilj ovog rada je teorijsko-akademska analiza značaja deviktimizacije i depatologizacije trans i rodno nebinarnih osoba i identiteta u školstvu i otvaranje platforme za takva istraživanja u Srbiji. S obzirom na to da je škola prepoznata kao ključno mesto materijalizujućeg rodnog delovanja koje često dovodi do diskriminacije manjinskih rodnih identiteta, pa i do nasilja, od presudne je važnosti raditi na implementaciji preporuka i primera dobre prakse u sistemima obrazovanja i u procesima prenošenja znanja. U radu su prikazani rezultati postojećih stranih istraživanja i naglašen je prostor za dalji rad u lokalnom kontekstu. U skladu sa tim, u završnom delu rada su mapirane mogućnosti daljih istraživanja na ovu temu, kao i teorijske, akademske i praktične osnove na kojima je moguće graditi takve poduhvate.

Ključne reči: rod, trans, nebinarnost, školstvo, deviktimizacija, depatologizacija.

Uvod

Rad je nastao iz želje za daljim istraživanjem uloge prepoznavanja procesa viktimizacije i patologizacije trans i rodno nebinarnih osoba i identiteta u medijima, javnosti i profesionalnim diskursima. Važnost prepoznavanja ove pojave, a potom i upozoravanja na nju, direktno je povezana sa mogućnošću smanjenja obima društvenog i kulturnog nasilja nad rodnim manjinama. Važno je, svakako, pomenuti da je na području Srbije do sada urađen značajan

* Dr Dragana Stojanović je vanredna profesorka na Fakultetu za medije i komunikacije, Univerzitet Singidunum, Beograd. E-mail: dragana.stojanovic@fmk.edu.rs.

broj istraživanja i radova vezanih za različite manifestacije rodno zasnovanog nasilja (naročito kada je u pitanju nasilje nad ženama), ali istraživanje nasilja nad trans i rodno nebinarnim osobama do sada nije bilo u fokusu. Ovaj rad se, stoga, koncentriše na doprinos još uvek nedovoljno obrađenoj temi koja, takođe, pripada domenu rodno zasnovanog nasilja, ali za koju je tek potrebno razviti prostor u okviru akademskog polja i, specifičnije, polja obrazovanja. Cilj ovog rada je, stoga, da da pregled postojećih, mahom evropskih, ali i drugih istraživanja objavljenih na engleskom jeziku koja se bave deviktimizacijom i depatologizacijom trans i rodno nebinarnih osoba u procesu i sistemu školovanja, kako bi već dostupni rezultati i preporuke poslužile kao osnova za primenu akademskih, obrazovnih i praktičnih promišljanja i rešenja u lokalnom kontekstu. Ova rešenja bi mogla značajno da doprinesu smanjenju neprepoznavanja problema i nasilja sa kojima se u školstvu susreću trans i rodno nebinarne osobe. U vezi sa tim, ovaj tekst se koncentriše najviše na učeničku poziciju trans i rodno nebinarnih osoba u školstvu, iako u ovu temu spada i analiza položaja i prava trans i rodno nebinarnih zaposlenih u školstvu (profesora/profesorki, nastavnika/nastavnica, učitelja/učiteljica, školskih psihologa/psihološkinja i slično). Međutim, kako je, zbog još uvek snažno prisutne društvene diskriminacije i otežanog procesa zapošljavanja ovakvih osoba malo, tako su i istraživanja usmerena na njih još uvek parcijalna i retka (Bartholomaeus, Riggs, 2017; Lawrence, Mckendry, 2019). Istraživanja koja se fokusiraju na iskustva trans i rodno nebinarnih osoba zaposlenih u školstvu u Srbiji nisu sistematično vršena, te je obrada ovog elementa teme ostavljena za neku drugu priliku.

Početna dublja istraživanja teme o važnosti deviktimizacije i depatologizacije trans i rodno nebinarnih osoba i njihovih identiteta u školstvu koja su uključivala pregled dostupne literature vršena su u okviru projekta „Kampanja depatologizacije transrodnih identiteta”, koji je 2022. godine pokrenuo i realizovao kolektiv organizacije Talas TIRV¹ uz podršku Transgender Europe (TGEU).² Ova kampanja je imala za cilj da ukaže na štetne posledice koje patologizacija

¹ Kolektiv Talas TIRV je nevladina i neprofitna organizacija koja deluje u Srbiji, a koja svoj rad orijentije prema trans, interpolnim i rodno varijantnim osobama (TIRV). Cilj organizacije Talas TIRV, koju vode TIRV osobe, je da poveže i osnaži TIRV zajednicu koja bi, tim putem, dobila priliku da se samozastupa i rešava društvene, kulturne i institucionalne probleme sa kojima se susreće. Dostupne informacije o organizaciji mogu se naći na sledećem linku: <https://talas.org.rs/o-nama/>, stranici pristupljeno 20.05.2023.

² Transgender Europe, organizacija koja se bavi osnaživanjem prava i dobrobiti trans osoba u Evropi i Centralnoj Aziji. Vizija, misija i vrednosti organizacije mogu se naći na linku organizacije: <https://tgeu.org/about-us/>, stranici pristupljeno 20.05.2023.

manjinskih rodnih identiteta ima po čitavo društvo, ali i po individualne živote trans i rodno nebinarnih osoba. Lako pomenuta kampanja nije bila orientisana ka akademskoj publici, već je njena namena bila da komunicira sa širim auditotrijumom i da podstakne dalje aktivnosti u polju depatologizacije trans i rodno nebinarnih identiteta u društvu, angažovanje u okviru iste mi je poslužilo kao oslonac za dalja akademska istraživanja i za približavanje ove tematike akademskoj i široj javnosti, uz nadu da će to dovesti do daljeg interesovanja za akumulaciju i primenu prikupljenih podataka i preporuka. Posebna važnost projekata organizacije Talas TIRV za akademsku zajednicu u Srbiji leži u kontinuiranim istraživanjima koje organizacija vrši.³ Kao polazna osnova za ovaj rad je poslužila publikacija koja dokumentuje istraživanje dostupnosti i bezbednosti javnih prostora za TIRV osobe u Republici Srbiji, koja identificuje prostore škola kao prostore na kojima je posebno važno raditi kako bi se smanjio i, napisetku, uklonio nivo nasilja i poteškoća sa kojima se TIRV osobe susreću u školstvu u Srbiji (Milanović, Stefanović, 2023).

Rad se sastoji iz uvoda, tri veće celine i kratkog osvrta na lokalni kontekst koji istovremeno otvara i zaključne putanje za razmišljanje. Prva veća celina rada donosi osnovni osvrt na akademska i terminološka pozicioniranja polja društvenog diverziteta, sa fokusom na trans i rodno nebinarni spektar tema, dok druga celina objašnjava procese viktimizacije i patologizacije trans i rodno nebinarnih osoba i njihovih identiteta u okvirima škola kao prostore materijalizujućeg rodnog delovanja, odnosno, prostora u kome se rodne uloge manifestuju kao konkretni odnos jedne osobe prema drugoj osobi (učenika/učenice ka učeniku/učenici, ili pak nastavnika/nastavnice prema učenicima/učenicama). Treća celina nudi analizu uloge nastavnika ili nastavnice u kontekstu deviktimizacije i depatologizacije trans i rodno nebinarnih osoba u obrazovnom sistemu, kao i neka od generalnih uputstava za dobru praksu. Poslednja, zaključna celina diskutuje nužnost i potrebu za daljim istraživanjima i praktičnim radom vezano za navedenu temu u lokalnom kontekstu. Ova celina nema namenu da postavi ambiciozni poduhvat mapiranja svih dosadašnjih istraživanja na lokalnom prostoru (to je svakako materijal za zaseban akademski rad), već je namena da skrene pažnju na do sada urađeno ili neurađeno u pogledu mapiranja i tematizacije pozicije trans i rodno nebinarnih osoba u području obrazovnog sistema. Poboljšanje u ovom smislu donelo

³ Publikacije rezultata ovih istraživanja mogu se pronaći na linku: <https://talas.org.rs/publikacije/>, stranici pristupljeno 20.5.2023.

bi veću zastupljenost obrazovne, društvene i rodne ravnopravnosti u polju obrazovanja, što bi doprinelo boljoj svakodnevničkoj u društvu.

Trans i rodno nebinarne osobe u polju složenih dinamika diverziteta: Društveni, terminološki i akademski kontekst

U kontekstu diskusija o raznolikim identitetskim pozicijama, unutar kojih se savremeni društveni subjekt može prepoznati ili unutar kojih može biti percipiran, ne mogu se zaobići referentne tačke vezane za razumevanje dimenzije diverziteta jednog društva. Diverzitet označava kvalitet raznolikosti sastava određene društvene grupe ili zajednice (Roosevelt, 2005; Hines, Sanger, 2010). Ono što je svakako važno, naročito za istraživanja položaja manjinskih ili neprivilegovanih društvenih grupa (gde najčešće spadaju i trans⁴ i rodno nebinarne osobe), je to da se diverzitet ne sme shvatiti u idealističkom smislu (kao idilični suživot različitih identitetskih i društvenih grupacija), već uvek i nedvosmisleno kritički – unutar koncepata privilegije, moći, opresija i marginalizacije (Austin i dr., 2016). Drugim rečima, ukoliko društvo vlasti logiku hijerarhijskog pozicioniranja na temelju ličnih svojstava, što je česta posledica predrasuda, stereotipa i drugih diskriminatorskih društvenih pojava, lako može doći do „smeštanja“ određenih (često manjinskih) društvenih grupa u neku od viktimizacijskih ili patologizacijskih diskurzivnih kategorija. Ukoliko se ovakav okvir interpretacije učestalo i svakodnevno ponavlja (putem korišćenja jezika, saopštenja u medijima, kroz školske kurikulume ili kroz medicinske rečnike), on će uticati na način na koji članovi jednog društva vide i razumeju svet oko sebe. Ljudi, zapravo, formiraju svoje mišljenje u odnosu na to koji su im okviri tumačenja različitih pojava dostupni (Bartholomaeus, Riggs, 2017), i ne samo to – kako tvrdi Thompson: „posledično, ako nismo svesni suptilnih načina rada ideologije, verovatno da ćemo se naći u mestu činjenja koje bez razmišljanja učvršćuje postojeće relacije moći“ (Thompson, 2003: 2).

⁴ Zajednički imenitelj *trans* odnosi se na čitav spektar osoba koje svoj rodni identitet ne nalaze u poklapaju „pripadajućih“, uobičajeno istovrsno uparenih polnih i rodnih društvenih odrednica (Lawrence, Mckendry, 2019: 19), bez obzira na to da li žele ili ne žele da prođu kroz medicinsku tranziciju. Takođe, ovo je termin koji trans zajednica u Srbiji, ali i šire, koristi kako bi izbegla efekte partikularizacije unutar zajednice, ili pak komunikacionu zabunu usled korišćenja brojnih, specifičnijih termina.

U postojećim relacijama moći patrijarhalnog društva, trans i rodno nebinarne osobe često se nalaze u neprijatnoj, potencijalno nebezbednoj poziciji diskriminisanih, istovremeno isključivanih, ali i isticanih primera kršenja društvenih rodnih normativa. Naime, u slučaju trans i rodno nebinarnih osoba ne radi se samo o drugaćijem ispoljavanju rodnih uloga. Ovde se radi o dubokoj unutrašnjoj i performativnoj potrebi da se rodni identitet prepozna, usvoji i manifestuje nezavisno (van uspostavljene ideje o rodoj i telesnoj binarnosti – kod rodoj nebinarnih osoba) ili upravo suprotno (na šta upućuje prefiks *trans* u odrednici *transrodno*) od tradicionalno postavljenih cisrodnih kategorija. Kod korišćenja termina *cisrodno*, koji označava „istovrsno“, tradicionalno poklapanje pola i roda u binarno definisanim kategorijama medicine, kulture i društva, važno je napomenuti da iako može zvučati kao donekle nepotrebna, nametnuta odrednica, izvestan broj autorki i autora koji su se poslednjih nekoliko godina bavili temama rodnih društvenih dinamika navodi da je data distinkcija trenutno društveno, politički i terminološki vredna, te da omogućava kvalitetnije istraživanje i komunikaciju problema sa kojima se trans i rodno nebinarne osobe susreću na dnevnom, ali i na institucionalnom nivou (Bartholomaeus, Riggs, 2017; Lawrence, Mckendry, 2019). Istovremeno, ovo je i termin koji mlađa generacija u Srbiji sve više navodi i upotrebljava.⁵

Iako se o trans i rodno nebinarnim osobama najčešće čuje u kontekstu LGBTQ+ pokreta i prava, identitet i specifični društveni i egzistencijalni izazovi trans i rodno nebinarnih osoba se razlikuju od onih sa kojima se susreću manjine čiji je identitet vezan za seksualnost. Trans i rodno nebinarne osobe se u patrijarhalnim društвима susreću sa transfobijom, diskriminacijom vezanom za diskreditaciju njihovog fizičkog izgleda koji se, zbog nepoklapanja sa društvenim normativima, često ocenjuje kao „moralno problematičan“ (Sayce, 2000: 50). Pogled na telo je u okulocentričnim društвима⁶ neizbežan i neminovno prouzrokuje društvene reakcije. Za razliku od seksualnosti, koju je u uslovima potencijalne ili direktnе pretnje nasiljem moguće prečutati, rod i rodni izraz je nezaobilazan i često predstavlja prvi povod za društveno

⁵ Podatak dođen iz terenskog istraživanja primenom tehnike posmatranja, tokom nastavnog rada u kome je autorka angažovana od 2010. godine. Osim termina cisrodnost/cisrodnica/cisrodan sрећe se i skraćeni temin „cishet“ (za cisrodnu heteroseksualnu osobu), „trans“ (za transrodnu osobu) i „enbi“ za rodno nebinarnu osobu (od NB – nebinarno/nonbinary).

⁶ Pod okulocentričnim društвима podrazumevaju se društva koja privileguju čulo vida nad ostalim čulima, odnosno koja dominantno na osnovu vizuelnog imenuju, kategorizuju i grade perceptivne i apstraktne pojmove koji dalje određuju i/ili uređuju dato društvo. O privilegovanju vida u zapadnoj kulturi videti više u Rukavina, 2012.

isključivanje i za rodno zasnovano nasilje. Rodno nasilje koje uključuje transformaciju, a koje pogađa i trans i rodno nebinarne osobe, pa i one koji svoju cisrodnost manifestuju na drugačiji način od uobičajenog, naziva se još i *cisgenderizam* (od *cisgender* – cisrodno), a definiše se i kao diskriminatorska ideologija koja delegitimizuje lična određenja osobe vezano za njen rod ili pol (Bartholomaeus, Riggs, 2017: 14).

Akademiske studije i radovi koje se bave trans osobama, za razliku od studija seksualnosti koje su prisutne već od 20. veka, u značajnijem broju javljaju se tek od početka 21. veka, a studije o rodno nebinarnim osobama su tek u nastajanju (Bartholomaeus, Riggs, 2017; Kjaran 2017; Sullivan, Urraro, 2019). Međutim, ova istraživanja su od izuzetne važnosti budući da otkrivaju kako očigledne, tako i skrivene poteškoće, te društvena uverenja i zablude sa kojima se susreću trans i rodno nebinarne osobe. Ova uverenja se najčešće formiraju i učvršćuju u okviru institucionalnog i socijalnog okvira školskog sistema (Thompson, 2003; Bartholomaeus, Riggs, 2017).

Škole i školski prostori kao mesta materijalizujućeg rodnog delovanja: Uticaji školske sredine na odnos prema trans i rodno nebinarnim učenicima i učenicama

Osnovno i srednjoškolsko doba je, kao formativno doba biološkog i društvenog subjekta, ključno za proces razumevanja sopstvenog rodnog identiteta (Bartholomaeus, Riggs, 2017; Sullivan, Urraro, 2019). Iako zakonski okviri brojnih država, među kojima je i Republika Srbija, regulišu prava individue u odnosu na lična svojstva, dakle, i u odnosu na rodni identitet, zakon i praksa se često mimoilaze, pa i međusobno ne prepoznaju, što može biti posledica nepreciznog definisanja zabrane diskriminacije na osnovu trans ili rodno nebinarnih ekspresija. Na primer, član 19 Zakona o zabrani diskriminacije Republike Srbije⁷ definiše da je zabranjeno „licu ili grupi lica na osnovu njihovog ličnog svojstva, otežati ili onemogućiti upis u vaspitno-obrazovnu ustanovu, ili isključiti ih iz ovih ustanova, otežati ili uskratiti mogućnost praćenja nastave i učešća u drugim vaspitnim, odnosno obrazovnim aktivnostima, razvrstavati učenike po ličnom svojstvu, zlostavljati ih i na drugi način neopravdano praviti razliku i nejednako postupati prema njima”, no čini se da u

⁷ Službeni glasnik RS, br. 22/2009, 52/2021.

praksi i dalje izostaje senzibilisanost aktera i akterki sistema da prepoznaju da se ovo odnosi i na trans i rodno nebinarnu decu i mlade. U nekim slučajevima, međutim, zakon može i preciznije definisati zabranu diskriminacije po osnovu svojstva konkretnе rodnosti, a da sam akt diskriminacije na terenu (u okviru školske sredine) i dalje ostane neprepoznat, a samim tim i ignorišan i/ili neprijavljen. Ove pojave primećene su širom Evrope i vanevropskih zemalja (Sayce, 2000; Thompson, 2003; Jones, 2015; Austin i dr., 2016; Kjaran, 2017; Lawrence, Mckendry, 2019). Jedna od možda najizraženijih pojava koja doprinosi ovakvom neprepoznavanju diskriminatorne školske atmosfere u kontekstu školovanja trans i rodno nebinarnih osoba je kontinuirana kulturna i institucionalna viktimalizacija i patologizacija trans i rodno nebinarnih osoba (Jones, 2015; Bartholomaeus, Riggs, 2017; Kjaran, 2017). S obzirom na to da su škole prostori unutar kojih se prenose, ali i grade uverenja, unutar kojih se utiče i na položaj učenica i učenika u njihovim mikrosredinama (vršnjačko okruženje, porodica, buduća okruženja), upravo ove sredine, kako to Kjaran (2017) smatra, predstavljaju i najvažnije aktere u nužnim i preko potrebnim procesima depatologizacije i deviktimalizacije trans i rodno nebinarnih osoba. Pojava koja se prečesto javlja u školskim sredinama u odnosu na rodno zasnovano nasilje je svakako čutanje i nedostatak adekvatne individualne i institucionalne reakcije. Čutanje i zaobilazeњe tema, sadržaja i knjiga koje tematizuju rodno zasnovano nasilje ne dovodi do rešenja, naprotiv, time se samo dalje učvršćuje ideja o tome da su rodne manjine, među kojima su i trans i rodno nebinarne osobe, nepovratno i na implicitno loš način „različite“. To u praksi najčešće vodi njihovoj viktimalizaciji ili patologizaciji. Procesi viktimalizacije trans i rodno nebinarnih osoba najčešće se odvijaju u kontekstu neveštoto izvedenog pokušaja nastavnika/nastavnice, ili osobe zadužene za nastavni ili neki drugi školski proces, kao što je školski psiholog/psihološkinja ili direktor/direktorka, da na brzinu „zaštiti“ trans ili rodno nebinarnu osobu koja već trpi otvoreno ili skriveno nasilje, tako što će je na neki način odvojiti od cisrodnih učenika/učenica (prostorno, ili pak verbalnim isticanjem razlike). Ovaj postupak, međutim, ne rešava problem dugoročno, već se time samo pojačava uverenje da su trans i rodno nebinarni učenici i učenice ništa drugo do žrtve sistema i društva i da ih, kao takve, jednostavno treba ostaviti na miru (Sullivan, Urraro, 2019). Ova ideja, iako često ukorenjena u dobrim namerama nadležnih, izrazito je kontraproduktivna, jer: 1) implicira nekakvu intrinzičnu nepromenljivost društva u kojoj su manjinske društvene grupe, jednostavno žrtve; 2) ova

strategija, ukoliko ne pokrene konstruktivnu diskusiju u učeničkom kolektivu, onemogućava odgovorno razumevanje posledica diskriminatorskih dinamika i rešenja, i 3) ova strategija onemogućava same trans i rodno nebinarne učenice i učenike, oduzimajući im pravo na mogućnost aktivnog, ravnopravnog učestvovanja u školskom socijalnom i vršnjačkom životu (Sullivan, Urraro 2019).

Jednako loše rezultate u vidu štetne patologizacije ili trivijalizacije daje i ignorisanje trans i rodno nebinarnih učenika/učenica pod geslom da možda samo prolaze kroz fazu,⁸ ili uveravanje roditelja i samih učenika da će ta faza sigurno proći. U vezi sa tim, važno je naglasiti da je Svetska zdravstvena organizacija 2018. godine uklonila transrodnost sa liste mentalnih oboljenja, što je direktni akt i uput za depatologizaciju kako trans, tako i, posredno, rodno nebinarnih identiteta.⁹ Naravno, državama se daje period od nekoliko godina, u zavisnosti od kulturne i profesionalne klime, da implementiraju ovaj stav i nadalje postupaju u skladu sa njim u području medicine, što se preslikava na opšte društvo. Budući da promene kreću od lanca prenošenja institucionalizovanog znanja, škole se ovde ispostavljaju kao ključan akter, polje u nužnoj depatologizaciji trans i rodno nebinarnih identiteta, a time i značajnom popravljanju kvaliteta života trans i rodno nebinarnih osoba (Lawrence, Mckendry, 2019; Sullivan, Urrarro, 2019). Važno je naglasiti da većina socijalnih poteškoća sa kojima se susreću trans i rodno nebinarne osobe već u školskom dobu, a što ih, naknadno, u velikoj meri prati i kroz ceo život, nastaje kao direktna posledica viktimizacije, patologizacije, dehumanizacije, ili pak nevidljivosti, trivijalizacije i/ili marginalizacije koja počinje upravo u školskom dobu, u okviru školskog sistema (Thompson, 2003). To važi i za lokalni kontekst (Milanović, Stefanović, 2023). Navedene socijalne poteškoće mogu uključivati otežanu socijalnu komunikaciju, posledično narušeno mentalno zdravlje, ali i krajnje praktična i egzistencijalna pitanja koja uključuju otežane procese zaposlenja i regulisanja stanovanja, te je ključno obratiti pažnju na položaj trans i rodno nebinarnih osoba već u ranom uzrasnom dobu.

U kontekstu razumevanja problematike rodno zasnovanog nasilja u školama važno je razumeti da škole nisu samo diskurzivni prostori unutar kojih se

⁸ Kod nekih učenika/učenica, naravno, i ovo može biti slučaj, ali to svakako ne opravdava ignorisanje ili zanemarivanje pitanja bezbednosti i ravnopravnosti trans i rodno nebinarnih osoba.

⁹ Videti više na sajtu Svetske zdravstvene organizacije: <https://www.who.int/standards-classifications/frequently-asked-questions/gender-incongruence-and-transgender-health-in-the/icd>, stranici pristupljeno 20.05.2023.

dešavaju kompleksni prepleti socijalnih dinamika. Škole su realni, materijalni i materijalizujući prostori društvenog delovanja i platforme odmeravanja snaga i mehanizama moći, u kojima se zloupotreba pozicija moći konkretno i materijalno pojavljuje u vidu nasilja. Kjaran (2017: 6) školske prostore definiše kao aktivnu posledicu individualnog proizvodnog delovanja putem tela i ponašanja školskih akterki i aktera.

Školski prostori mogu biti formalni (kurikulumi, regulacione odrednice) i neformalni (tradicija, kultura, socijalne interakcije među učenicima/učenicama i nastavnicima/nastavnicama) (Kjaran, 2017). Izuzetan značaj u literaturi pripisuje se obraćanju pažnje na konkretne školske prostorije koje funkcionišu kao pogon društvenog delovanja. U istraživanjima koja su se bavila iskustvima trans i rodno nebinarnih učenica i učenika u školama navedeno je da su trans i rodno nebinarni učenici i učenice izdvajali i drastično razlikovali generalno bezbedne prostore i, sa druge strane, prostore sa izrazitim stepenom nebezbednosti (Bartholomaeus, Riggs, 2017; Kjaran, 2017; Sullivan, Urraro, 2019). Kao bezbedne prostore učenice i učenici su navodili kabinete za likovno ili muzičko (osim kada nastava iz muzičkog uključuje upotrebu glasa, koja bi mogla pojačati osećaj rodne nelagodnosti kod trans i rodno nebinarnih učenica i učenika u slučaju da društvena i vršnjačka percepcija boje njihovog glasa ne odgovara njihovom individualnom rodnom izražaju), kao i amfiteatre ili velike prostorije za nastavu u kojima mogu ostati sami i potencijalno neprimećeni, što je samo jedna od tehnika putem kojih trans i rodno nebinarni učenici i učenice pokušavaju da izbegnu potencijalno i/ili direktno vršnjačko nasilje. Kao bezbedan prostor prepoznata je i biblioteka, u kojoj se najčešće održava atmosfera tišine i mira. Najčešće navođeni nebezbedni prostor je sala za fizičko vaspitanje, u kojoj se posebno beleži rodno zasnovano nasilje, što je naročito prisutno u slučajevima trans i rodno nebinarnih učenika i učenica. Ovo nasilje može se ispoljjavati u širokom spektru – od izbegavanja timskog uključivanja trans i rodno nebinarnih osoba u sportske igre i aktivnosti, preko zadirkivanja i ismevanja, do vredanja i direktnog fizičkog nasilja (Kjaran, 2017). Kao nebezbedni prostori pominjani su i društveni prostori, poput školskog dvorišta, kafea ili kuhinje, u kojima učenici i učenice provode slobodno vreme u školi, budući da se u njima odvija njihov društveni život. Kao posebno mesto među nebezbednim prostorima izdvajaju se toaleti (Kjaran, 2017). Način na koji su organizovani toaleti u školama može biti od izuzetnog značaja ne samo za trans i rodno nebinarne, već i za sve ostale učenice i učenike. Pre svega, trans i rodno nebinarni učenici

i učenice često se suočavaju sa poteškoćama odlaska u toalet usled velikog rizika od vršnjačkog nasilja (Milanović, Stefanović, 2023). Naime, ukoliko učenici i učenice nisu edukovani u kontekstu rodnih identiteta i pitanja, može doći do otpora i agresije cisrodnih učenika i učenica u trenutku kada trans ili rodno nebinarna osoba pokuša da uđe u toalet namenjen rodu u kome vidi sebe, a koji odudara od društvenog normativa namenjenog njenom biološkom telu. Dešava se i da trans/rodno nebinarni učenici i učenice nisu otvoreni u vezi sa svojim identitetom, što je često povezano sa rizikom od pojave nasilja, te tako može doći do nelagode i odbijanja da osoba uopšte ode u toalet (Milanović, Stefanović, 2023). Jedno od rešenja za ovaj konkretni problem nalazi se u uvođenju univerzalnog toaleta namenjenog svima bez razlike, koji čuva telesnu autonomiju i pravo na ispunjavanje fizioloških potreba, a uz to ne vrši binarnu rodnu segregaciju, koja mnogima, a pre svega trans i rodno nebinarnim učenicima, može stvarati nelagodu.¹⁰

Škole, dakle, nisu i ne mogu biti mesta u kojima je rod nepostojeći ili nevidljiv. Svaki pokušaj da se ova teza diskredituje ostaje bez uspeha, o čemu svedoče brojni binarno rodno postavljeni kurikulumi (posebno vezani za prirodne nauke, konkretno biologiju), kao i sistem rodne segregacije u školama, kako to Bartholomaeus i Riggs (2017) kažu, škole su „natopljene“ rodom. Zbog toga je nužno posvetiti se stvaranju bezbednih školskih prostora unutar kojih će se razvijati narativi ravnopravne participacije i dijaloga, bez upliva diskriminacije, nasilja, viktimizacije ili patologizacije individua sa manjinskim rodnim identitetom. U izgradnji ovakvih školskih prostora svakako jednu od najznačajnijih uloga ima nastavno osoblje.

Uloga nastavnog osoblja u procesu deviktimizacije i depatologizacije trans i rodno nebinarnih osoba u obrazovnom sistemu: Predlozi za dobru praksu

Dosadašnja dostupna istraživanja vezana za potrebe i prava trans i rodno nebinarnih osoba u školstvu, koja su uključivala kako arhivsko i teorijsko, tako

¹⁰ Potrebno je naglasiti da su, u zemljama u kojima su uvedeni, univerzalni toaleti organizovani tako da svako ulazi u svoju posebnu kabinu, unutar koje i pere ruke. Izuzetno, pranje ruku odvija se u zajedničkom, spoljašnjem prostoru koji se nalazi van kabina (izvor: terenska poseta Finskoj i Švedskoj u okviru ERASMUS+ projekata *Creative Space for Dialogue* i *Simulating Human Rights in Peacebuilding* na kojima je autorka učestvovala kao istraživačica).

i kvalitativno terensko istraživanje, nisu brojna, ili se pak na njih ne može lako naići. Istraživanja koja su korišćena za potrebe ovog rada jednoglasno su saglasna u zaključku da, iako su zakonske odredbe često jasno i korektno formulisane, praktična implementacija istih, posebno u području školstva i obrazovnog sistema, često zaostaje ili pak biva nevešt ili na brzinu izvedena (Bartholomaeus, Riggs, 2017; Kjaran, 2017; Lawrence, Mckendry, 2019). Formiranje modela razumevanja društva unutar koga se živi počinje od učenja o njemu kroz kurikulume različitih predmeta, a veliki broj kurikuluma često uopšte ne uključuje pitanja transrodnosti i nebinarnih rodnih pozicija (Bartholomaeus, Riggs, 2017; Kjaran, 2017; Shelton, 2018). Ni školske biblioteke nisu opremljene novijom literaturom koja bi povećala vidljivost tematike vezane za rodne manjine, kao i vidljivost samih rodnih manjina kao aktivnih učesnika i učesnica javnog, obrazovnog i akademskog života (Bartholomaeus, Riggs, 2017; Weiser i dr., 2018).

Promena nasilnih obrazaca ponašanja koja često pogađaju manjinske grupe uči se i kroz školski sistem rada i vršnjačkih odnosa, a veliki broj škola i dalje nema definisane i/ili razvijene politike suprotstavljanja rođno zasnovanom nasilju (Bartholomaeus, Riggs, 2017; Sullivan, Urraro, 2019). U tako postavljenom kontekstu ključna je uloga nastavnog osoblja koje, nezavisno od školskih dokumenata i politika, uz nešto volje, zalaganja i eventualne dodatne edukacije mogu u svojoj učionici kreirati atmosferu poštovanja i nulte tolerancije na nasilje (Jones, 2015). Kako bi to postigli, nastavnici i nastavnice, odnosno učitelji i učiteljice, pre svega, moraju biti svesni sopstvenih rodnih i drugih pozicija, kao i, ukoliko pripadaju većinskoj (cisrođnoj) grupi, privilegija, te se moraju odgovorno i kritički odnositi prema njima (Baker i dr., 2018). Međutim, pripadnost većinskoj rođnoj grupi omogućava i toliko neophodnu poziciju (ipak veće) slobode da se progovori u kontekstu zastupanja dinamike ravnopravnosti u učionici i u okviru školskog sistema. Često se dešava da zaposleni u nastavi žele da doprinesu ravnopravnijem školstvu sa manje nasilja, no nisu sigurni na koji način da započnu to da čine, ili se osećaju nedovoljno sigurnima da se upuste u to (Kjaran, 2017). Ovde do izražaja dolazi opseg do kojeg stalno prisutna atmosfera potencijalnog rođno zasnovanog nasilja prouzrokuje represiju nad svima, a ne samo nad manjinama. Naime, usled opšte represivne atmosfere vezane za društveno zahtevanu rođnu binarnost, zaposleni u nastavi često kao razlog neupuštanja u obrazovno delovanje koje bi smanjilo rođno zasnovano nasilje navode strah

od reakcije roditelja, ili pak od reakcije nadređenih (Sullivan, Urraro, 2019). Takođe, često navode nedostatak literature, izvora znanja, stručnih treninga ili povezanosti sa organizacijama koje se bave zastupanjem prava i osnaživanjem, u ovom slučaju, trans i rodno nebinarnih osoba. Ponekad se uzrok može naći i u direktno ili latentno transfobičnim stavovima nastavnika ili nastavnica, koji mogu biti osvešćeni ili neosvešćeni, ili u strahu da će, ukoliko istupe iz uobičajenih narativa, i sami biti izloženi nasilju (Sullivan, Urraro, 2019).

Šta činiti i odakle početi sa promenama? Autorke i autori dosadašnjih istraživanja daju niz preporuka za dalje delovanje zaposlenih u obrazovanju koje bi mogle voditi ka boljem i ravnopravnijem položaju trans i rodno nebinarnih učenika i učenica (Jones, 2015; Bartholomaeus, Riggs, 2017; Kjaran, 2017; Sullivan, Urraro, 2019):

- aktivniji rad i zalaganje nastavnog osoblja za donošenje i usvajanje jasnih školskih politika i dokumenata koji ne tolerišu rodno zasnovano (kao ni jedno drugo) nasilje;
- upotreba rodno senzitivnog i rodno poštujućeg jezika, u meri i na način koji dovodi do stvaranja atmosfere ravnopravne participacije i vidljivosti osoba i njihovih rodnih identiteta u školskom životu;
- poštovanje odabranog imena i roda trans/rodno nebinarnog učenika/učenice, bez prisilnog ili neočekivanog odavanja datog identiteta i, sa druge strane, bez nepotrebne upotrebe formalno upisanog (nepreferiranog) imena;
- neprepostavljanje rodnog identiteta učenika/učenice pre nego što on/ona to saopšti (ovo se često logično dešava u trenutku kada učenik/učenica upotrebi određeni rod za sebe u jeziku);
- uključivanje trans i rodno nebinarne tematike u kurikulume i koncentrisanje na pozitivne aspekte iste, koliko je to moguće – makar u propratnim diskusijama na zadate nastavne jedinice rada;
- naglašavanje antiopresivne i socijalno pravedne prakse u metodici nastavnog rada;
- kreiranje mikroklima podrške za sve, a posebno za rodno diskriminisane učenice i učenike;
- uvažavanje početnih razmišljanja učeničke grupe i pojedinaca, uz pokretanje daljih interaktivnih, pažljivo moderiranih diskusija koje mogu unaprediti postojeća razmišljanja i podsticati kritičko mišljenje, a koje neće dovesti do nasilne komunikacije i/ili nasilja;

-
- usavršavanje u davanju odgovora na eventualne transfobične komentare koji se mogu pojaviti tokom diskusija u učionici;
 - uključivanje trans i rodno nebinarnih osoba – gostujućih predavača i predavačica tamo gde je to moguće, radi održavanja živog i konkretno kontekstualizovanog znanja, kao i radi razbijanja eventualno postojećih predrasuda;
 - ohrabrvanje učenica i učenika da se bave temama vezanim za trans i rodno nebinarne osobe ili za rodnu diskriminaciju/rodno zasnovano nasilje ukoliko ih to zanima;
 - osnaživanje trans i rodno nebinarnih, kao i cisrodnih učenika/učenica da uzmu aktivno učešće u promeni društvenih dinamika u pravcu ravno-pravnosti i poštovanja različitosti.

Ove preporuke bi mogle poslužiti i kao osnova za primenu i dalji razvoj primera dobre prakse i u Srbiji, ali i kao materijal za akademska razmišljanja u onoj meri u kojoj ih je potrebno teorijski i istraživački promisliti.

Umesto zaključka: Kuda dalje sa dosadašnjim (sa)znanjima

Kao što je već naznačeno, cilj ovog rada bio je da na osnovu dostupnih istraživanja mapira pojave, procese i posledice sa kojima se suočavaju trans i rodno nebinarne osobe u školstvu, te da navede moguće putanje ka rešavanju problema čiji je čest uzrok upravo ekscesivna viktimizacija i patologizacija trans i rodno nebinarnih osoba i njihovih identiteta. Korišćena literatura koja se usko odnosi na položaj trans i rodno nebinarnih osoba u školstvu uglavnom je vezana za istraživanja u inostranstvu, pre svega u anglosaksonskim govornim područjima (koje u isto vreme čine i možda najvidljiviji i najdostupniji segment literature u ovom polju), ali i u skandinavskim zemljama, koje su na području Evrope izvele značajan pomak na planu razumevanja i ohrabrvanja trans i rodno nebinarnih osoba u svim sektorima društva.

U Republici Srbiji je do sada je urađeno relativno malo istraživanja koja su konkretno orijentisana ka identifikaciji i razumevanju položaja trans i rodno nebinarnih osoba i izazova sa kojima se one susreću, a doticanje područja školstva je retko, iako postoje primeri koji obezbeđuju dragocena saznanja (Vidić, 2021; Milanović, Stefanović, 2023). Dostupna istraživanja kreću se u

području pravnih nauka (Mršević, 2016, 2017; Kovačević-Perić, 2019, 2020), kao i u polju studija kulture i teorija umetnosti i medija (Milanović, 2013, 2019; Bilić i dr., 2022) ili psihologije, sociologije i društvenih nauka (Antić, 2012; Vidić i dr., 2021). Sa druge strane, opšta pitanja rodno osvešćenog pristupa nastavnom procesu jesu tematizovana u Srbiji i u regionu (Jarić, 2002; Paseka, 2004; Petrić, 2006; Stjepanović-Zaharjevski i dr., 2010; Bašaragin, 2019; Bašaragin, Savić, 2019), ali pitanje transrodnih i rodno nebinarnih učesnika i učesnica nastavnog procesa još uvek nije dovoljno istraženo. Sva dosadašnja istraživanja u polju studija transrodnosti i rodne nebinarnosti u Srbiji još uvek su, sa razlogom, posvećena osnovama definisanja teme i polja istraživanja. Razlog tome je donekle u konstantnoj dominaciji viktimizacijskog i patologizacijskog okvira u reprezentacijama trans i rodno nebinarnih osoba, naročito u medijskom, javno najuticajnijem diskursu, te se time stiče utisak da bi istraživanjem trans i rodno nebinarnih osoba trebalo da se bave isključivo područja medicine i psihijatrije, što nikako nije tako. Ovo stanje nesumnjivo ukazuje na potrebu planiranja i izvođenja daljih temeljnih, dubljih i sistematičnijih istraživanja položaja trans i rodno nebinarnih osoba u školstvu, kako učenica i učenika, tako i zaposlenih, možda i u vidu realizacije višegodišnjih interdisciplinarnih istraživačkih projekata. Takođe, zatečena situacija ukazuje i na važnost kontinuirane, precizne detekcije i beleženja problema sa kojima se trans i rodno nebinarne osobe u školskim sistemima susreću, kao i na potrebu umnožavanja i komuniciranja naučnih i stručnih tekstova koji bi dali konstruktivne preporuke za dalji rad u ovom smeru. Ovaj tekst je tek jedan, svakako ne i jedini moguć doprinos na tom putu.

Literatura

- Antić, T. (2012) Društveno prihvatanje identiteta transrodnosti. *Lipar: List za književnost, umetnost i kulturu*, 1, str. 239-252.
- Austin, A., Craig, S., McInroy, L. (2016) Toward Transgender Affirmative Social Work Education. *Journal of Social Work Education*, 3, str. 297-310. <https://doi.org/10.1080/10437797.2016.1174637>
- Baker, J., Hurula, M., Gooreau, A., Johnson, B. (2018) Poetic Explorations of Cisgender Privilege: How Teacher Candidates Learn to Advocate for Gender Non-conforming Youth. *Journal of Curriculum and Pedagogy*, 3, str. 312-317. <https://doi.org/10.1080/15505170.2018.1525452>

-
- Bartholomaeus, C., Riggs, D. (2017) *Transgender People and Education*. London: Palgrave, Macmillan.
- Bašaragin, M. (2019) *Rod, kultura i diskurs razgovora u razredu*. Novi Sad: Fondacija akademika Bogumila Hrabaka za publikovanje doktorskih disertacija.
- Bašaragin, M., Savić, S. (2019) Gender Perspective on Teacher-pupil Classroom Interaction: Feedback and Evaluation, *Slovenčina*, 2, str. 172-196. <https://doi.org/10.4312/slo2.0.2019.2.172-196>
- Bilić, B., Nord, I., Milanović, A. (2022) *Transgender in the Post-Yugoslav Space: Lives, Activisms, Culture*. Bristol: Bristol University Press.
- Hines, S., Sanger, T. (2010) *Transgender Identities: Towards a Social Analysis of Gender Diversity*. New York: Routledge.
- Jarić, I. (2002) Škola. U: M. Blagojević (ur.) *Mapiranje mizoginije u Srbiji: Diskursi i prakse*. Beograd: Kvinn Till Kvinn, str. 495-503.
- Jones, T. (2015) *Policy and Gay, Lesbian, Bisexual, Transgender and Intersex Students*. New York: Springer.
- Kjaran, J. (2017) *Constructing Sexualities and Gendered Bodies in School Spaces: Nordic Insights on Queer and Transgender Students*. New York: Palgrave, Macmillan.
- Kovačević-Perić, S. (2019) Radnopravne posledice transrodnosti. *Zbornik radova Pravnog fakulteta u Nišu*, 85, str. 243-262. <https://doi.org/10.5937/zrpfn0-22983>
- Kovačević-Perić, S. (2020) Prilagođavanje rodnog identiteta i posledice na prava iz rodnog odnosa. *Récueil des travaux*, 4, str. 1363-1381. <https://doi.org/10.5937/zrpfns54-28049>
- Lawrence, M., Mckendry, S. (2019) *Supporting Transgender and Non-binary Students and Staff in Further and Higher Education: Practical Advice for Colleges and Universities*. London: Jessica Kingsley Publishers.
- Milanović, A. (2015) *Reprezentacije transrodnih identiteta u vizuelnim umetnostima*. Beograd: Fakultet za medije i komunikacije, Orion Art.
- Milanović, A. (2019) *Medijska konstrukcija drugog tela*. Beograd: Orion Art.
- Milanović, A., Stefanović, M. (2023) *Istraživanje: Dostupnost i bezbednost javnih prostora za TIRV osobe u Republici Srbiji*. Beograd: Kolektiv Talas TIRV.
- Mršević, Z. (2016) Comparative Change in the Legal Status of Transgender Persons. *Law and Politics*, 1, str. 115-132.
- Mršević, Z. (2017) *Transrođno lice pravde*. Beograd: Institut društvenih nauka.

Dragana Stojanović Važnost deviktimizacije i depatologizacije trans i rodno nebinarnih osoba i njihovih identiteta u školstvu u Srbiji: Potreba, nužnost i pravo

Paseka, A. (2004) Udžbenici kao instrumenti „tajnog nastavnog plana“ škole. U: *Gender perspektiva u nastavi: Mogućnosti i poticaji*. Sarajevo: Fondacija Heinrich Böll, Regionalni ured Sarajevo, Kulturkontakt Austrija, str. 52-59.

Petrić, B. (2006) *Rečnik reforme obrazovanja*. Novi Sad: Platoneum, Misao, Pedagoški zavod Vojvodine.

Roosevelt, T. (2005) *Building on the Promise of Diversity*. New York: Amacom.

Rukavina, K. (2012) „Okulocentrizam“ ili privilegiranje vida u zapadnoj kulturi: analiza pojma u antičkoj, novovjekovnoj i postmodernoj misli. *Filozofska istraživanja*, 3-4, str. 539-556.

Sayce, L. (2000) *From Psychiatric Patient to Citizen: Overcoming Discrimination and Social Exclusion*. Hampshire: MacMillan Press LTD.

Shelton, S. (2018) Ripping Back the Veil: Examining How Trans Visibility Shapes Understandings of Gender and Instruction. *Journal of Curriculum and Pedagogy*, 3, str. 297-311. <https://doi.org/10.1080/15505170.2018.1525450>

Stjepanović-Zaharijevski, D., Gavrilović, D., Petrušić, N. (2010) *Obrazovanje za rodnu ravnopravnost. Analiza nastavnog materijala za osnovnu i srednju školu*. Niš: UNDP.

Sullivan, A., Urraro, L. (2019) *Voice of Transgender Children in Early Childhood Education: Reflections on Resistance and Resiliency*. London: Palgrave, Macmillan.

Thompson, N. (2003) *Promoting Equality: Challenging Discrimination and Oppression*. Hampshire: Palgrave, Macmillan.

Vidić, J. (2021) Položaj i potrebe transrodnih i rodno nebinarnih osoba u Srbiji. *Psihološka istraživanja*, 1, str. 75-99. <https://doi.org/10.5937/PSISTR24-27858>

Vidić, J., Stanković, B., Džamonja Ignjatović, T. (2021) Identitet i iskustava transrodnih osoba u Srbiji u periodu detinjstva – interpretativna fenomenološka analiza. U: V. Džinović, T. Nikitović (ur.) *Kvalitativna istraživanja kroz discipline i kontekste: Osnišavanje sličnosti i razlika*. Beograd: Institut za pedagoška istraživanja, str. 128-131.

Zakon o zabrani diskriminacije, Službeni glasnik RS, br. 22/2009, 52/2021.

Weiser, S., Wagner, T., Lawter, M. (2018) Double Jeopardy: (Trans)versing Higher Ed as Queer Trans Advocates. *Journal of Curriculum and Pedagogy*, 3, str. 323-339. <https://doi.org/10.1080/15505170.2018.1542359>

Internet izvori

Talas. Publikacije. Dostupno na: <https://talas.org.rs/publikacije/>, stranici pristupljeno 20.5.2023.

Talas. O nama. Dostupno na: <https://talas.org.rs/o-nama/>, stranici pristupljeno 20.05.2023.

Transgender Europe. About us. Dostupno na: <https://tgeu.org/about-us/>, stranici pristupljeno 20.05.2023.

World Health Organization. Gender Incongruence and Transgender Health in the ICD. Dostupno na: <https://www.who.int/standards/classifications/frequently-asked-questions/gender-incongruence-and-transgender-health-in-the-icd>, stranici pristupljeno 20.05.2023.

DRAGANA STOJANOVIC*

The Importance of Devictimizing and Depathologizing Trans and Non-binary Persons and their Identities in Schools in Serbia: Needs, Necessities and Rights

The aim of this paper is a theoretical and academic analysis on the importance of devictimizing and depathologizing trans and non-binary persons and identities in school, and towards opening the platform for such research in Serbia. Since school is recognized as the key site of materialization of gender agency which often causes discrimination of gender minorities and even violence, it is of utter importance to work on the implementation of recommendations and examples of good practice in schools, especially in the processes of education and knowledge transference. This paper analyses the available research results and concludes by mapping the ideas for future theoretical, academic and practical research routes of this kind in the local context.

Keywords: gender, trans, non-binary, school, devictimization, depathologization.

* Dr Dragana Stojanović is an Associate Professor at the Faculty for media and communication, Singidunum University, Belgrade. E-mail: dragana.stojanovic@fmk.edu.rs.

Ispravka

<https://doi.org/10.2298/TEM2303452E>

U radu *Socijalno-relacioni model ometenosti Carol Thomas i njegov značaj za studije ometenosti*, autora Nevena Strižak, doc. dr Luka Mijatović, prof. dr Sanja Dimoski, <https://doi.org/10.2298/TEM2302285S>, objavljenom u broju 2 (vol. 26), str. 285-306, greškom je autorki Neveni Strižak u fusnotama na stranama 285 i 306, u kojima je navedena afiliacija autora rada, stavljeno da je doktor nauka.

U afilijaciji autorke Nevene Strižak bi trebalo da stoji sledeće:

U sklopu apstrakta na srpskom jeziku na strani 285:

Nevena Strižak je asistentkinja na Fakultetu za specijalnu edukaciju i rehabilitaciju, Univerzitet u Beogradu.
E-mail: nevenastrizak@fasper.bg.ac.rs.

U sklopu apstrakta na engleskom jeziku na strani 306:

Nevena Strižak is a Teaching Assistant at the Faculty of Special Education and Rehabilitation, University of Belgrade.
E-mail: nevenastrizak@fasper.bg.ac.rs.

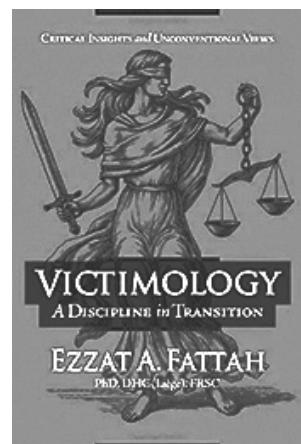
TEMIDA
2023, vol. 26, br. 3, str. 453-461
ISSN: 1450-6637

Ezzat A. Fattah

Victimology: A Discipline in Transition – Critical Insights and Unconventional Views

(Viktimalogija: Disciplina u tranziciji – Kritički uvidi i nekonvencionalni pogledi)
Middletown: Kindle Direct Publishing – Amazon, 2019, str. 290

Profesor Ezzat Fattah spada među pionire i najznačajnija imena svetske viktimalogije, kojom je počeo da se bavi još ranih 1960-tih godina. Knjiga *Viktimalogija: Disciplina u tranziciji* predstavlja antologiju njegovih najznačajnijih radova, objavljenih na engleskom jeziku u periodu između 1994. i 2015. godine, koji se bave temama vezanim za viktimalogiju kao nauku i njene ključne teorijske koncepte.¹ Knjigu je osmislio i uredio sam prof. dr Fattah, čime je svoje radove, objavljene u različitim knjigama i naučnim časopisima i u raznim vremenskim periodima, učinio lako dostupnim savremenoj naučnoj javnosti.

Knjiga se sastoji iz pet delova: Predgovor, Uvod, dve celine sa odabranim radovima koji se odnose na istraživanja i teoriju (Deo I) i politiku i praksu (Deo II), i Rezime.

Knjiga počinje predgovorom, čiji naslov je *Važnost da se bude kritičan*, a koji je profesor Fattah započeo isticanjem važnosti koju kritički pogledi imaju za napredak i reforme, uz posebno ukazivanje na značaj kritičkih stavova u

¹ Pored ove knjige, prof. dr Fattah je objavio još jednu knjigu sličnog karaktera, pod nazivom *La Victimologie: Science Sociale ou Travail Social?* (Viktimalogija: društvena nauka ili društveni rad?) u kojoj su sakupljeni njegovi radovi koji se bave različitim viktimaloškim temama, a objavljeni su na francuskom jeziku u periodu 1966-2006. godina. Obe knjige su dostupne u biblioteci Viktimaloškog društva Srbije i predstavljaju poklon profesora Fattah-a.

društvenim naukama. Istakao je i to da je sebe oduvek smatrao i definisao kao kritičkog naučnika, što mu je donelo mnogo problema u odnosima sa kolegama, koji su to doživljavali ili lično, ili smatrali da to ugrožava njihove ciljeve. Zbog toga je bio veoma prijatno iznenađen kada mu je Svetsko viktimološko društvo 2009. godine dodelilo nagradu koja nosi ime Hans-a von Hentig-a, jednog od utemeljivača viktimologije. Takođe, to je bio i razlog zbog kojeg je, u svom govoru povodom dodelje nagrade, stavio akcenat na svoj kritički pristup u bavljenju viktimologijom, kao i na svoje zalaganje za mir i pomirenje. U nastavku predgovora dat je integralni tekst tog govora, a zatim i kontekst vezan za nagradu Nora i Ted Sterling, koja podržava suprotstavljanje stavova u nauci, a koja je prof. dr Fattah-u dodeljena 1999. godine.

Uvod knjige nosi naslov *Nastanak nove discipline: Kratka istorija viktimologije*. U njemu je autor objasnio glavni cilj objavljivanja ove knjige: vraćanje na neke od problema koje je ranije uočavao, na pitanja koja je postavljao i kritike koje je iznosio, i ukazivanje na evoluciju koju je viktimologija doživela poslednjih sedam decenija. Ukazao je i na odsustvo obuhvatne pisane istorije i ocene sadašnjeg stanja viktimologije kao nauke, kao i na različit nivo razvoja u različitim zemljama. Na kraju *Uvoda* ukazano je na postojanje dva najznačajnija pravca razvoja u viktimologiji: 1) razvoj anketa o viktimizaciji i bogatstvo dobijenih podataka o žrtvama kriminaliteta i o kriminalnoj viktimizaciji, i 2) ideološka transformacija viktimologije i političke, pravne i društvene promene koje su pratile tu transformaciju.

Prvi deo knjige pod naslovom *Istraživanje i teorija* sadrži sedam radova, koji se bave sledećim temama: naučni i teoretski razvoj u viktimologiji; problem određenja pojma žrtve i sa time povezana arbitarnost pri određenju ko se smatra žrtvom; međusobna zamenljivost uloga žrtve i izvršioca; izloženost viktimizaciji i razlike u tom pogledu između različitih pojedinaca i grupa; važna, ali zapostavljena pitanja u istraživanju žrtava; teorija racionalnog izbora i teorija oportuniteta kao putevi ka integrisanju kriminoloških i viktimoloških teorija.

Teško i kompleksno pitanje ko je žrtva kriminaliteta, koje još uvek nije razrešeno u viktimologiji, našlo je važno mesto u prvom delu knjige. Autor ukazuje na nepostojanje precizne pravne definicije, na razlike u samoidentifikaciji i identifikaciji nekoga kao žrtve, što za posledicu ima relativnost svake definicije žrtve - neko može sebe doživljavati kao žrtvu a da to pravno i društveno nije tako shvaćeno, i obrnuto. Ukazuje se na arbitarnost i rastegljivost pri određivanju ko se smatra žrtvom a ko ne, pri čemu na to utiču kako pravne

norme, tako i društveni i kulturni stavovi i shvatanja. Kao rezultat toga, viktimizaciju, kao i kriminalno ponašanje, možemo shvatiti kao kulturni konstrukt. Od posebne važnosti jeste i isticanje opasnosti od etiketiranja i stigmatizacije žrtava, koje dolaze upravo od onih od kojih se to najmanje očekuje, od pružalaca pomoći i drugih zagovornika prava žrtava. Upravo oni veoma često teže ka tome da žrtvu održavaju u stanju pasivnosti i bespomoćnosti („jednom žrtva uvek žrtva“) – obrazac ponašanja koji treba da utiče na to da budu shvaćene kao normalne ili tipične žrtve. Veoma je važno da se svi koji mogu imati ovakav odnos prema žrtvama edukuju o negativnim posledicama koje to ima na psihičko zdravlje i oporavak žrtava u celini, i da je upravo obrnuti model ponašanja ono čemu žrtve treba da teže.

Još jedno važno pitanje koje je obrađeno u knjizi, jeste i međusobna zamenljivost uloga žrtve i izvršioca. Iako je još Hans von Hentig (1948)² ukazao na to da je ista osoba često i izvršilac i žrtva (istovremeno, ili je, pak, viktimizacija prethodila ili bila posledica kriminalnog ponašanja), veza između vršenja kriminalnih ponašanja i viktimizacije još uvek je retko predmet istraživanja, a još ređe na pravilan način prepoznata i tretirana u praksi i od strane zagovornika prava žrtava. Prof. dr Fattah iznosi brojne empirijske dokaze o vezi viktimizacije i vršenja kriminalnih ponašanja, i ukazuje na važne praktične implikacije prepoznavanja povezanosti. On posebno ukazuje na viktimizaciju kao važan viktimogeni faktor i, u tom smislu, se zalaže da sprečavanje viktimizacije bude tretirano i kao oblik prevencije kriminaliteta. U tom smislu, navodi primer prepoznavanja zlostavljanja dece u porodici kao socijalnog problema u 19. veku i zalaganje za njegovo sprečavanje, koje je tada bilo prvenstveno motivisano zaštitom društva od njihovog budućeg delinkventnog ponašanja. Baveći se ovom temom, profesor Fattah je ukazao i na dva problema koja se uvek nameću kada se pomene veza viktimizacije i vršenja kriminalnog ponašanja. Prvi je činjenica da žrtve reaguju različito na viktimizaciju i da većina nikada ne postane delinkvent. To je nešto što uvek treba imati na umu kako se ne bi izveo pogrešan zaključak da je svaka žrtva potencijalni učinilac kriminalnog ponašanja. Međutim, to svakako nije razlog da se slučajevima u kojima povezanost između viktimizacije i vršenja kriminalnog ponašanja postoji ne pokloni potrebna pažnja. Drugi problem se odnosi na različite mehanizme putem kojih viktimizacija vodi do vršenja kriminalnih ponašanja. Ti mehanizmi, budući da nisu dovoljno istraženi, treba da budu predmet budućih

² Videti: von Hentig, H. (1948) *The Criminal and His Victim*. New Haven: Yale University Press.

istraživanja koja, pored teorijskog, treba da imaju i praktični cilj osmišljavanja adekvatnih mera prevencije.

Razmatrajući različite viktimoGene faktore koji utiču na varijacije u riziku od viktimizacije, Fattah je ukazao na potrebu za pravljenjem razlike između apstraktnog i konkretnog rizika ili ranjivosti. Apstraktни rizik se vezuje za određene karakteristike ljudi (na primer, starost, zanimanje, konzumiranje alkohola i slično) i situacije (na primer, mesto stanovanja ili vreme koje se provodi van kuće), koje, iako rizične, za većinu ljudi neće dovesti do viktimizacije. Konkretni rizik nastaje onda kada određena karakteristika žrtve koïncidira sa njenim odnosom sa učiniocem, odnosno sa njegovim ponašanjem. Upravo stoga, Fattah apeluje da se postojanje karakteristika koje žrtvu čine izloženom viktimizaciji ne izjednačava sa fatalizmom. Iako i postojeća istraživanja govore u prilog ovom stavu, Fattah ukazuje na potrebu za dodatnim istraživanjima, pre svega vezano za faktore koji utiču na ponovljenu viktimizaciju. Takva istraživanja bi trebalo da, pored teorijskih, imaju i važne praktične implikacije, posebno u oblasti prevencije viktimizacije.

Poseban rad posvećen je kritici pozitivističkih objašnjenja u kriminologiji, i argumentima u prilog teorije racionalnog izbora i teorije oportuniteta, kao osnove za razvijanje jedinstvenog teorijskog pristupa koji spaja kriminološke i viktimaloške teorije. Kritikujući pozitivistička objašnjenja, autor se posebno zadržao na kritici podele na kriminalce i nekriminalce, koja uključuje konstrukciju kriminalaca kao abnormalnih osoba (uprkos raširenosti njihovih ponašanja, poput, na primer, nasilja u porodici), i kritici veštačke podele na učinioce i žrtve, uprkos njihovom čestom preplitanju. Oslanjanjući se na brojne empirijske dokaze, Fattah je ukazao na potrebu za stvaranjem trodimenzionalnog modela (učinilac-žrtva-situacija), koji bi trebalo da zameni statička, jednodimenzionalna i fragmentarna objašnjenja koja karakterišu teorijsku kriminologiju. Po njegovom mišljenju, teorija racionalnog izbora/oportuniteta nudi koristan okvir za takvo povezivanje kriminološke i viktimaloške perspektive.³

Drugi deo knjige, pod naslovom *Politika i praksa*, sadrži šest radova, koji se bave sledećim temama: ideološke metamorfoze viktimalogije; od viktimalogije koja se bavi objašnjanjem viktimizacije do aktivističke viktimalogije i, sa time povezano, osiromašivanje viktimalogije kao naučne discipline; odnos prava žrtava i prava učinilaca; odnos prema žrtvama koji pospešuje oporavak

³ Iako je ovaj rad prvi put objavljen još 1993. godine, pitanja kojima se bavi i dalje su veoma aktuelna.

a ne patnju; prevencija ponovljene viktmizacije kao krajnji cilj službi za žrtve; etička pitanja u viktimologiji.

U ovom delu knjige obrađeno je mnogo „starih“ problema koji su i danas veoma aktuelni, a koji izazivaju kontradiktorne stavove u pogledu odgovora na viktmizaciju, kako od strane pravnika i državnih organa, tako i od zagovornika prava žrtava i onih koji im pružaju neposrednu pomoć i podršku. Fattah ističe da je razvoj viktimologije, koji je išao od njenog statusa discipline u okviru kriminologije do pokreta za prava žrtava i političkog lobiranja, doveo do stvaranja „dve grupe sa suprotstavljenim idealima, i različitim agendama i filozofijama“ (str. 147). Te dve grupe, po njemu, čine istraživači i naučni radnici koji su ostali verni konceptu viktimologije kao dela kriminologije, na jednoj strani, i različite grupe koje se zalažu za prava žrtava u praktičnom smislu (feministkinje, socijalni radnici, terapeuti, društveni i politički aktivisti), čije poglедe autor naziva aktivističkom ili novom viktimologijom.

Aktivističko zalaganje za prava žrtava, prema autoru, vodi u stvaranje moralne panike i pojačavanje represije. Fattah smatra da do toga dolazi zato što aktivistička viktimologija obično nije bazirana na empirijskim dokazima, već na pojednostavljenim slikama, u čijoj su osnovi stereotipi, kako o kriminalcima (loši, nepopravljivi, monstrumi i slično), tako i o žrtvama (bespomoćne, nevine, pasivne). Fattah ukazuje na sličnost u procesu etiketiranja kriminalaca i žrtava, uočavajući da novi viktimolozi/aktivisti koriste etiketu „žrtva“ nekritički i tako pojačavaju postojeće stereotipe o njima, doprinoseći nepromenljivosti njihovog statusa žrtve po principu „jednom žrtva uvek žrtva“ (str. 153). Podela viktimologije na teorijsku i aktivističku u osnovi predstavlja podelu viktimologije na teorijsku i primenjenu, pri čemu se primenjena viktimologija bavi primenom teorijskih znanja u praksi. Ipak, svođenje aktivističke viktimologije na lobiranje za prava žrtava se čini suviše uskim i teško da bi se to moglo nazvati naukom, niti bi mnogi aktivisti i aktivistkinje prihvatali da budu nazvani viktimolozima. No, ono što je posebno problematično u Fattah-ovoј kritici aktivizma za prava žrtava jeste odsustvo praviljenja razlike između pristupa koji imaju različite grupe i pojedinci. Dok deo njih svakako odgovara opisu koji daje Fattah, ima i dosta organizacija i pojedinaca koji se zalažu za prava žrtva i podršku koja odgovara njihovim potrebama, polazeći od rezultata empirijskih istraživanja, i bez stereotipiziranja i dodatnog povređivanja žrtava.⁴

⁴ Više o tome videti u: Nikolić-Ristanović, V. (2019) *Od žrtve do pobednika: Viktimologija kao teorija, praksa i aktivizam*. Beograd: Prometej, str. 51-65.

Ipak, Fattah s pravom kritikuje viktimoški aktivizam koji nije zasnovan na viktimoškoj teoriji, što ga čini zgodnim za manipulisanje od strane političara konzervativne orientacije. Autor dobro uočava i da deo istraživanja koje sprovode aktivisti pati od pristrasnosti. Takođe, važan aspekt Fattah-ove kritike savremene viktimalogije (pre svega, njenog aktivističkog dela) odnosi se i na kočenje razvoja viktimalogije, koje kritičari proučavanja uticaja žrtve na sopstvenu viktimalizaciju svode na okrivljavanje žrtve. Na taj način sprečava se dolaženje do saznanja o individualnim i o strukturalnim faktorima koji utiču na to da neko postane žrtva, a što ima dalekosežne, teorijske i praktične, negativne posledice na kreiranje obuhvatnih programa prevencije.

Rešenje za uočenu tenziju između teorije, na jednoj strani, i prakse i aktivizma, na drugoj strani, Fattah vidi u njihovom razdvajaju. To bi značilo isključivanje praktične i aktivističke dimenzije iz viktimalogije kao nauke, što bi, po njegovom mišljenju, viktimalogiji vratilo naučni karakter i neutralnost. Ujedno, on smatra da bi se na taj način viktimalogija vratila u okrilje kriminologije - naučne discipline u okviru koje je i nastala. Pitanje je, međutim, da li bi ovakav dalji razvoj viktimalogije bio kretanje unapred ili vraćanje unazad. Kao što sam pisala ranije (Nikolić-Ristanović, 2019), aktivistička i praktična dimenzija su postale integralni deo viktimalogije i tesno su povezane sa njom kao naukom. Mnogi istraživači su istovremeno i aktivisti, a viktimoška istraživanja veoma često imaju i teorijske i praktične ciljeve, kao i akcioni karakter.

Fattah je kritičan i prema merama koje se koriste za pomoć žrtvama, a koje nekada samo oživljavaju sećanje na viktimalizaciju i retrraumiziraju žrtvu, umesto da joj budu od pomoći. Oslanjujući se na rezultate istraživanja, on skreće pažnju da je neophodan oprez u korišćenju psiholoških i psihijatrijskih kriznih intervencija s obzirom da nema dokaza da su one efikasne u smanjivanju traumatskih efekata krivičnog dela. Razlog za to Fattah vidi, pre svega, u odsustvu znanja o tome šta deluje a šta ne. Takođe, autor ističe i da postojeća saznanja ukazuju na to da ima razloga da se veruje da „intervencija, ako nije adekvatna, može da odloži umesto da ubrza prirodni proces oporavka, i da produži umesto da skrati traumu izazvanu viktimalizacijom“. (str. 238).

Uz to, Fattah kritikuje i zastupnike prava žrtava koji zahtevaju povećanje prava žrtava na račun prava učinilaca, kao i preterivanja sa zakonodavnom regulativom koja ima negativne posledice po žrtve, poput zakonodavstva o zlostavljanju dece u Sjedinjenim Američkim Državama, koje je dovelo do toga da ogroman broj porodica bude izložen procesuiranju za koje se ispostavi da

je neosnovano, kao i da se primenom raznih neadekvatnih procedura deci nanese više štete nego koristi. Autor s pravom uočava postojanje velikog raskoraka između političke retorike i stvarnog odnosa društva prema žrtvama.

Posebno značajnom se čini analiza prava žrtava, u vezi kojih je Fattah uočio čitav niz problema, pretežno povezanih sa pravnom regulativom, praksom i aktivizmom. Autor opravdano uočava da se zahtevi aktivista/aktivistkinja za poštovanje prava žrtava odnose uglavnom na njihov pravni status. Međutim, profesor Fattah smatra da bi zaštita od buduće viktimizacije trebalo da se smatra ključnim pravom žrtve, ali kako je to socijalno pravo, ono se retko sreće u zagovaranju za prava žrtava. Međutim, kako dobro primećuje Fattah, paradoksalno, uprkos ovakvom fokusu zagovornika prava žrtava, žrtve i dalje u većini zakonodavstava nemaju odgovarajući pravni status u krivičnom postupku. Glavni problem Fattah, kao i drugi autori, poput Wemmers (2003)⁵ i Nikolić-Ristanović (2019), vidi u samoj prirodi krivičnog prava koje krivično delo smatra zločinom protiv društva a ne protiv pojedinca. Samim tim, ističe Fattah, „krivično delo ne stvara obavezu prema žrtvi već dug prema društvu, tako da, kada se osudi učinilac, smatra se da je time dug namiren. U takvom scenariju nema mesta za žrtvu“ (str. 192). Naime, svaki pokušaj davanja prava žrtvama, po Fattah-u, proizvodi konflikt sa drugim učesnicima u postupku, pa je samim tim i svaki pokušaj poboljšanja pravnog položaja žrtava osuđen na propast. Pri tome, Fattah s pravom uočava i praktični problem koji se ogleda u tome da krivičnopravni sistem nema mogućnosti da obezbedi ostvarivanje prava svih žrtava. Shodno tome, on vidi opasnost u diskursu koji se fokusira na prava žrtava a ne na njihove potrebe, jer obećava više od onoga što realno mogu da dobiju. Za žrtve, kako Fattah dobro primećuje, ništa nije toliko frustrirajuće kao saznanje da su prava koja imaju samo prazna obećanja.

Jedan od problema u zaštiti prava žrtava autor vidi i u teškoćama definisanja žrtava, što se posebno odnosi na to da li pravni status žrtve treba da imaju samo neposredne ili i posredne žrtve. Ako i posredne žrtve treba da imaju pravni status, postavlja se pitanje da li sve ili samo neke posredne žrtve, kakva prava treba da imaju i slično. Fattah postavlja i pitanje koje žrtve, s obzirom na vrstu viktimizacije, treba da imaju priznata prava i da li sve žrtve treba da imaju ista prava. On posebno uočava probleme vezane za priznavanje prava žrtava koje se pravno smatraju kriminalcima (na primer, prostitutke koje

⁵ Wemmers, J.-A. (2003) *Introduction à la Victimologie*. Montreal: Les Presses de L'Université de Montreal.

su žrtve društva) i, s pravom, primećuje, da se aktivisti/aktivistkinje za prava žrtava uglavnom fokusiraju na pojedine žrtve, dok većina žrtava nije obuhvaćena njihovim zalaganjem.

Fattah je moguće pravce razvoja koji bi doveli do poboljšanja položaja žrtava iskazao u formi nekoliko pitanja: da li bi, umesto insistiranja na pravima žrtve bilo korisnije retributivnu pravdu zameniti restorativnom - umesto pravima, baviti se potrebama žrtava, i pri tome u prvi plan staviti pomoći i podršku, uključujući i naknadu štete. Prevencija viktimizacije treba da bude sastavni deo podrške žrtvama. On, takođe, predlaže i uvođenje osiguranja od krivičnog dela, koje bi bilo slično osiguranju u slučaju saobraćajnih nezgoda, nezaposlenosti i povreda na radu. Uočavajući probleme finansiranja sa kojima se suočavaju službe za pomoći žrtvama širom sveta, autor se zalaže za njihovo bolje i stabilnije finansiranje. Uz to, on se zalaže i za to da se radi na tome da pomoći dobiju svi kojima je potrebna, bez stigmatiziranja i nezavisno od toga ko su. Zahtev „pravda za žrtve“ se, po Fattah-u, svodi na prazan slogan s obzirom da iza njega u aktivističkom i širem društvenom diskursu, uglavnom, стоји само zahtev za jačanje represije. Upravo stoga, Fattah smatra da je potrebna nova paradigma pravde za žrtve u kojoj će retributivni sistem biti zamenjen: „sistemom u kome će potrebe žrtava biti zadovoljene i želje žrtava poštovane“ (str. 218). Primarni ciljevi novog krivičnog prava trebalo bi da budu „vraćanje mira, lečenje povreda i naknada štete“ (str. 219). Ono treba da rešava konflikte a ne da ih produbljuje, da približi dve zavađene strane, a ne da ih udaljava.

Profesor Fattah smatra da je primena restorativne pravde najsigurniji način sprečavanja novih viktimizacija. On se zalaže za konstruktivni oporavak žrtava umesto destruktivnog kažnjavanja učinilaca, i ukazuje na negativne efekte povećanog publiciteta koji su žrtve dobine u medijima. U vezi sa tim, Fattah skreće pažnju da se povećavanje straha od kriminaliteta, između ostalog, dovodi u vezu i sa povećanom medijskom pažnjom u odnosu na žrtve i njihove patnje, ali i da se samim žrtvama šalju poruke koje ne podstiču već otežavaju njihov oporavak. To su poruke koje im sugerisu da je ono što im se desilo strašno, da su posledice dugotrajne a oporavak težak, komplikovan i neizvestan, kao i da one neće biti u stanju da se sa time same nose.

Knjiga se završava rezimeom čiji naslov je *Traganje za humanitarnom, egalitarnom viktimologijom i pravičnim postupanjem sa žrtvama*, u kome je zaokruženo sve ono o čemu je bilo reči u prethodnim tekstovima. Rezime sadrži i poruku, odnosno apel profesora Fattah-a, za koju je sam autor napisao da nije ni politička

ni ideološka, već humana: „apelovanje na našu savest kao ljudskih bića, profesionalaca, kriminologa, psihologa, viktimologa, pravnika, policajaca i drugih“ (str. 271). To je poruka za koju kaže da ju je celog svog odraslog života ponavlja: „poruka ljubavi, saosećanja, tolerancije i opruštanja. To je apel za pravdu, poštovanje i jednakost“ (str. 271). Najzad, to je apel, za koji se profesor Fattah nada da će ostati njegovo trajno zaveštanje viktimologiji kao naučnoj disciplini.

Ova knjiga predstavlja važan doprinos sagledavanju istorije i sadašnjeg stanja viktimologije kao nauke. Ona osvetljava razvoj viktimologije i različite izazove sa kojima se taj razvoj suočavao i kritički razmatra različita pitanja od značaja za viktimologiju koja su i danas nerazrešena, pa tako i veoma aktuelna. Sva ta pitanja su od značaja, kako za teoriju tako i za praksu, pa je od izuzetne važnosti da im dalja istraživanja i razvoj viktimološke prakse, u svetu i u Srbiji, poklone potrebnu pažnju. Knjiga bi trebalo da zauzme važno mesto u literaturi, kako studenata i studentkinja, istraživača i istraživačica, tako i svih koji u svom radu dolaze u kontakt sa žrtvama ili kreiraju programe i donose odluke koje su od značaja za žrtve.

PROF. DR VESNA NIKOLIĆ-RISTANOVIC

TEMIDA
2023, vol. 26, br. 3, str. 463-470
ISSN: 1450-6637

Zilka Spahić Šiljak, Jasna Kovačević, Jasmina Husanović (ur.)

Izazovi integrisanja rodne ravnopravnosti u univerzitetskoj zajednici: Protiv rodno zasnovanog nasilja

Sarajevo: TPO Fondacija; Beograd: Institut za filozofiju i društvenu teoriju Univerziteta u Beogradu; Novi Sad: Univerzitet u Novom Sadu; Istočno Sarajevo: Univerzitet u Istočnom Sarajevu; Banja Luka: Univerzitet u Banjoj Luci; 2022, str. 210

Regionalni projekat UNIGEM (University and Gender Mainstreaming) pokrenut je 2021. godine pod rukovodstvom TPO Fondacije iz Sarajeva, sa ciljem uvođenja rodne perspektive u visoko obrazovanje, osiguranja rodne ravnopravnosti i prevencije rodno zasnovanog nasilja, diskriminacije i seksualnog uzne-miravanja. Projekat finansira vlada Ujedinjenog Kra-ljevstva i u njemu učestvuje 19 univerziteta iz Bosne i Hercegovine, Hrvatske, Crne Gore i Srbije. Jedan od prvih zadataka ovog projekta bio je sprovođenje velikog regionalnog istraživanja, koje bi pružilo uvid u stanje u univerzitskim zajednicama u regionu i omogućilo informisano i adekvatno delovanje na sprovođenju ciljeva projekta. Upravo iz tog istraživanja nastao je i zbornik radova koji je predmet ovog prikaza. Objavljen je u sve četiri pomenute države, na jezičkim varijetetima koji su standardni u svakoj od njih, a dostupan je i u elektronskom obliku.¹

¹ Izdanje na sprskom jeziku dostupno je na sajtu Univerziteta u Novom Sadu: https://www.uns.ac.rs/images/doc/rodnaRavnopravnost/Izazovi_integrisanja_rodne_ravnopravnosti_u_univerzitetskoj_zajednici_2022-UNIGEM.pdf, a sve jezičke verzije dostupne su na sajtu TPO fondacije: <http://www.tpo.ba/b/Publikacije.html>.

Istraživanje je sprovedeno uz kombinovanje kvantitativnih i kvalitativnih istraživačkih metoda. U njemu je učestvovalo 18 partnerskih univerziteta, privatnih i državnih, a sadržalo je i intervjuje sa ispitanicima u sve četiri države na temu rodne (ne)ravноправности i rodno zasnovanog nasilja. Ispitanici su bili nastavno i administrativno osoblje, studenti i studentkinje društvenih, humanističkih, prirodnih, tehničkih, biotehničkih i biomedicinskih i zdravstvenih nauka, kao i studenti umetnosti. Kvantitativni deo istraživanja obuhvatio je 4754 ispitanika (studente, nastavnike i administrativno osoblje), a u okviru kvalitativnog istraživanja urađena su 133 intervjuja. Neke od oblasti koje su istraživane su sledeće: poznavanje osnovnih pojmoveva iz oblasti rodne ravноправности, prisutnost stereotipa o rodnim identitetima i seksualnosti, odnos roda, jezika i moći, uticaj kulture, religije i tradicije na razumevanje i prihvatanje rodno zasnovanog nasilja, inkluzija i interseksionalnost, odgovornost institucija i obrazovne politike u sprečavanju rodno zasnovanog nasilja i slično.

U Uvodu urednice zbornika, Zilka Spahić Šiljak, Jasna Kovačević i Jasmina Husanović, predstavljaju teorijski okvir istraživanja, definisu osnovne pojmove i daju pregled ranijih istraživanja iz ove oblasti, uz poseban osvrt na dosadašnja istraživanja o rodno zasnovanom nasilju u kontekstu domaćih univerziteta. U skladu sa uobičajenom praksom, uvodni deo sadrži i sažet prikaz svih poglavlja, a na samom kraju autorke daju i jezgrovit rezime rezultata sprovedenog istraživanja.

Urednica Jasna Kovačević autorka je i prvog poglavlja, naslovljenog *Rodna ravnopravnost i rodno zasnovano nasilje na univerzitetima u BiH, Crnoj Gori, Hrvatskoj i Srbiji: Pregled teoretskog i metodološkog okvira i ključnih nalaza*. U njemu se definiše istraživački problem, predstavljaju ciljevi istraživanja, formulišu hipoteze i istraživačka pitanja i opisuje metodološko-analitički okvir primenjen u prikupljanju, obradi i analizi podataka prikupljenih u kvantitativnom i kvalitativnom istraživanju. Detaljno je opisana struktura uzorka kao i korišćeni instrumenti, a u drugom delu poglavlja predstavljene su tematske celine i ključni nalazi do kojih se došlo u svakoj od njih. U tom smislu, ovo poglavlje predstavlja svojevrsnu tematsko-metodološku sintezu celokupnog istraživanja.

Drugo poglavlje, „*Samo se šalim*: Analiza seksističkog humora i uvredljivih komentara na univerzitetima Balkana, autorki Jelene Ćeriman i Zilke Spahić Šiljak pokazuje kako je seksistički humor povezan sa rodnim stereotipima i da li podstiče institucionalnu kulturu seksizma. Analizira se percepcija seksističkih komentara i humora kod žena i muškaraca, funkcije takvog humora,

kao i načini reagovanja na njega, odnosno na diskriminaciju koja se kroz njega izražava. Ukratko, rezultati pokazuju da, iako su i žene i muškarci izloženi ovoj vrsti humora, žene su, ipak, izložene u značajno većoj meri. Osim toga, postoji vrlo jasna razlika u sadržaju seksističkih komentara - oni upućeni ženama uglavnom problematizuju ženske biološke osobine i dovode u pitanje njihovu racionalnost, dok oni usmereni ka muškarcima uglavnom učvršćuju stereotip o muškarcima kao bićima koja ne mogu da kontrolišu svoju seksualnost ili ih se, pak, negativno predstavlja ukoliko prihvataju ravnopravnu raspodelu rodnih uloga u domaćinstvu. Otvoreno vulgarni komentari su mnogo manje zastupljeni od seksističkih, što je i razumljivo jer otvoreni seksizam nije društveno prihvatljiv, ali onaj benevolentni, koji se krije u naizgled bezazlenim šalama i humoru jeste, i kroz njega se manifestuju kulturološke norme o (ne) poželjnim feminitetima i maskulinitetima.

U trećem poglavlju, *Jezik i rodna ravnopravnost u akademskom kontekstu: Regionalna perspektiva*, autorke Jasmina Čaušević, Brigita Miloš, Ajla Demiragić i Lamija Subašić najpre sagledavaju temu upotrebe rodno senzitivnog jezika u akademskom kontekstu iz šire perspektive njenog značaja uopšte, a potom se fokusiraju na rezultate sprovedenog istraživanja, kombinujući kvantitativnu analizu intervju sa kvantitativnim podacima. Prikazano je kako učesnici i učesnice istraživanja iskazuju svoje stavove o rodno osetljivoj komunikaciji u akademskoj zajednici, koji su to postojeći formalni i praktični okviri koji u državama učesnicama istraživanja postoje, a kojima se propisuje i promoviše rodna ravnopravnost i upotreba rodno osetljivog jezika. Ohrabruje činjenica da značajan broj ispitanika i ispitanica dobro razume pojам rodno osetljivog jezika i ima razvijenu svest o njegovom značaju, ali se ne sme zanemariti ni to da i dalje postoji jedan broj onih koji u ovome vide veštačku tворину koja kvari jezik i predstavlja nasilje nad zakonitostima jezika. Takođe, autorke skreću pažnju da uprkos zakonskoj regulativi i pozitivnim stavovima većine ispitanika i ispitanica o potrebi primene rodno osetljivog jezika, većina univerziteta koja je učestvovala u istraživanju takav jezik ne primenjuje u svojim zvaničnim dokumentima.

Merima Jašarević autorka je četvrtog poglavlja, koje nosi naslov *Sociokulturalni aspekti rodno zasnovanog nasilja: Porodica, mediji i obrazovanje*. Ona kroz analizu sadržaja 133 intervjua dovodi iznete stavove u vezu sa globalnim tokovima kulturne homogenizacije, erozije kolektivnog i jačanje individualnog identiteta, ulogom savremenih medija u stvaranju kulture spektakla i senzacije

sa jedne strane, i promovisanjem heteronormativnog maskuliniteta sa druge. Zaključci do kojih dolazi pokazuju da je rodno zasnovano nasilje duboko internalizovano u kulturi svih zemalja regiona koje su učestvovale u istraživanju, pri čemu se uglavnom povezuje sa vaspitanjem koje podstiče tradicionalne rodne uloge, pritiskom da se nasilje trpi i da se o njemu čuti, ali se ono dovodi i u vezu sa savremenim medijima koji, u skladu s kulturom konzumerizma i hedonizma, žene često prikazuju kao „objekat revijalnog i zabavnog karaktera” (str. 96). Još jedan značajan zaključak jeste da ispitanici i ispitanice primećuju sve izraženiju retradicionalizaciju i jačanje novog konzervativizma.

U petom poglavlju, *Percepcija uticaja religije na rodno zasnovano nasilje*, autorke Lana Bobić i Jadranka Rebeka Anić ističu kako je nakon demokratskih promena u državama regiona došlo i do deprivatizacije i repolitizacije religije, te da tri najuticajnije verske zajednice na ovom prostoru (Islamska vjerska zajednica u Bosni i Hercegovini, Katolička crkva u Hrvatskoj i Pravoslavna crkva u Srbiji i Crnoj Gori), nastoje da utiču na društveno-političke odluke, pa se, između ostalog, oglašavaju i po pitanju rodno zasnovanog nasilja. Verske zajednice nalaze se u jednoj kontradiktornoj poziciji jer sa jedne strane žele da osude rodno zasnovano nasilje, dok s druge strane svojim teološkim učenjem, ali i delovanjem podržavaju očuvanje rodnih stereotipa. Žene su manje vrednovane kao osobe, uskraćena su im neka od prava koja imaju muškarci, a njihova duhovnost i bogougodnost su u tesnoj vezi sa tradicionalnim rodnim ulogama i uslovljene su požrtvovanostu, ljubavlju prema drugome i sposobnošću trpljenja. Pokušaje razgradnje rodnih stereotipa verski poglavari mahom osuđuju kao napad na teološku misao i pokušaj uništenja porodičnih vrednosti. Upravo zbog toga je percepcija uticaja religije u ovoj oblasti vrlo važna. Rezultati kvantitativnog istraživanja pokazuju značajne razlike po polu, državama i tipu nastavnog osoblja, dok kvalitativna analiza odgovora iz intervjuva svedoči o tome da većina ispitanika i ispitanica percipira negativan uticaj religije i tradicije na prihvatanje rodno zasnovanog nasilja, te da doprinosi konstruisanju i održanju rodnih stereotipa.

Ulogom tradicije bave se i autori Alija Selimović i Ljubica Tomić Selimović u šestom poglavlju, koje nosi naziv *Percepcije i iskustva univerzitetskih nastavnika o rodno zasnovanom nasilju i diskriminaciji: Refleksije tradicionalnih i kulturnih činilaca*. Oni skreću pažnju na to da su univerziteti sa svojom hijerarхијом i strukturnim nejednakostima „pogodno tlo za pojavu ‘momačke kulture’ koja teži uspostavljanju dominacije i moći, što može voditi ka pojavi rodno

zasnovanog nasilja” (str. 114). Autori ukazuju da postoje statistički značajne razlike između muškog i ženskog dela nastavnog osoblja u poznavanju ključnih pojmova rodne ravnopravnosti i da žene imaju veću frekvencu iskustva nasilja i uznemiravanja, kao i bolju upoznatost s iskustvima rodno zasnovanog nasilja i uznemiravanja kod kolega i koleginica. Kao zanimljiv ističe se i podatak da je žensko nastavno osoblje bilo mnogo anagažovanije tokom sproveđenja intervjua: žene su davale duže odgovore, što je uzeto kao pokazatelj da žene pripisuju veći značaj ovoj temi nego što to čine muškarci.

Važnom temom interseksionalnosti bavi se Jasmina Husanović u sedmom poglavlju, naslovljenom *Izazovi interseksionalnosti u analizi rodne ravnopravnosti na univerzitetima: Lekcije UNIGEM istraživanja*. Ona najpre daje osvrt na interseksionalnost kao teorijsko polazište i metodološki pristup u društvenim istraživanjima, feminističku teoriju stajališta (*standpoint theory*), kritički realizam, pitanja razlike i različitosti i slično. Potom se u centralnom delu posvećuje interpretaciji kvantitativnih i kvalitativnih rezultata istraživanja i pita kakve se lekcije o interseksionalnosti i rodnoj ravnopravnosti mogu naučiti iz prakse univerziteta. Razlike koje su uzete u obzir su one između muškaraca i žena, i razlike u poziciji aktera u univerzitetskoj zajednici (nastavno osoblje, administrativno osoblje i studentska populacija). Parametri vezani za interseksionalnost bili su uključeni u jedan broj pitanja u vezi sa osobama sa invaliditetom, pripadnicima etničkih manjina i LGBTIQA+ populaciju, te autorka utvrđuje postojanje čitavog niza korelacija između stavova o tome u kojoj meri su različite populacije izložene rodno zasnovanom nasilju. Husanović, zatim, analizira pojam solidarnosti i način na koji je on artikulisan u intervjuiima, a rad završava utemeljenim promišljanjem o mogućnostima dubljeg interseksionalnog pristupa pitanjima rodne ravnopravnosti na univerzitima u regionu i uključivanja dimenzije klase kao mogućeg plodnog i svrshishodnog smera u budućim istražanjima.

Osmo poglavlje, autorke Vesne Bratovčić, *Rod, invalidnost i interseksionalnost*, tematski se nadovezuje na prethodno jer se bavi temom diskriminacije osoba sa invaliditetom u odnosu na rodni identitet. Formulacija pitanja u upitniku je takva da ne izdvaja osobe sa invaliditetom kao zasebnu manjinsku grupu pa su odgovori ispitanika dati generalno, za sve pobrojane manjine: romsku populaciju, osobe sa invaliditetom, osobe sa poteškoćama u razvoju i učenju, religijske i etničke manjine i LGBTIQA+ populaciju, dok kvalitativni deo istraživanja pokazuje vrlo oskudno lično i profesionalno iskustvo sa osobama

sa invaliditetom. Autorka daje pregled situacije u pogledu zastupljenosti osoba sa invaliditetom u studentskoj populaciji i ukazuje, pre svega, na nedostatak rodno osetljive statistike iz ove oblasti i skreće pažnju da, čak i kada se govori o slučajevima rodno zasnovane diskriminacije u visokoškolskom obrazovanju, uglavnom izostaje rasprava o takvom nasilju prema osobama sa invaliditetom, a kategorija invalidnosti vrlo često nije uključena ni u savremenim interseksionalnim studijama. Ovo je naročito značajno istaći jer znamo da su osobe sa invaliditetom, naročito ako se radi o ženama, i inače u riziku od višestruke diskriminacije, a u visokoškolskom kontekstu su i dodatno ranjive jer se suočavaju sa zavisnošću od individualne podrške nastavnog i nenastavnog osoblja i drugih studenata i studentkinja.

Deveto poglavlje u ovoj knjizi, *Marginalizovane grupe i rodno zasnovano nasilje na fakultetima: Izazovi LGBTQ populacije i osoba sa invaliditetom*, autora Zorana Krstića, takođe se bavi marginalizovanim grupama i njihovoj izloženosti rodno zasnovanom nasilju. Na osnovu uvida u literaturu i rezultate UNIGEM-ovog kvantitativnog i kvalitativnog istraživanja autor zaključuje da se iskustva ove dve grupe donekle razlikuju. Kada je reč o pripadnicima LGBTQ populacije, čini se da je njihov položaj u univerzitetskoj zajednici nešto bolji nego u društvu u celini, ali to ne znači da nasilje prema njima ne postoji. Promećuje se tendencija da u okruženjima gde su pozicije moći rezervisane za osobe heteroseksualne orientacije postoji manji broj autovanih osoba iz LGBTQ populacije, dok je tamo gde na pozicijama moći imamo autovane LGBTQ osobe postoje veće slobode za osobe ovih seksualnih orientacija. Nasuprot tome, iskustva osoba sa invaliditetom svedoče o tome da je njihova različitost često vidljiva, za razliku od seksualne orientacije, pa samim tim imaju drugačiji status. Gledano komparativno, okruženje je manje hostilno prema osobama sa invaliditetom nego prema LGBTQ populaciji.

Milena Karapetrović autorka je desetog poglavlja, pod naslovom *Značaj institucionalizovanja rodne politike*. Ona konstatiše kako formalno osnivanje tela za prevenciju i borbu protiv seksualnog uznenemiravanja i/ili rodno zasnovanog nasilja ne podrazumeva i aktivni pristup rešavanju problema, o čemu svedoče i odgovori ispitanika u okviru ovog istraživanja - izuzetno velik broj njih ne zna za postojanje tela/mehanizma za prevenciju rodno zasnovanog nasilja u svojoj matičnoj ustanovi, nije upoznat sa postojanjem mera, procedura ili uputstava za slučaj rodno zasnovanog nasilja, niti je ikad prisustvovao bilo kakvoj edukaciji o rodnoj ravnopravnosti. Na osnovu rezultata

kvalitativnog istraživanja, autorka ukazuje na informisanost, organizacionu kulturu i institucionalne prakse, kao i nadležnost i odgovornost za rodno zasnovano nasilje, i zaključuje da su napor u akademskoj zajednici da se promeni stav o rodnoj ravnopravnosti, kao i spremnost institucija da primene rodne politike u svom obrazovnom i naučnom radu, još uvek nedovoljni.

Jedanaesto poglavje, *Orodnjavanje nastavnih planova i programa*, autorki Dženane Radončić i Karoline Lendák-Kabók, bavi se integracijom rodno opređeljenih i rodno osetljivih sadržaja u kurseve osnovnih i postdiplomskih programa, uz isticanje potrebe da je neophodno obratiti posebnu pažnju na intersekciju roda sa drugim identitetskim markerima, kao što su rasa, etnička pripadnost, klasa ili seksualna orijentacija. Pružanje širokog spektra navigacionih uvida pomaže studentima i studentkinjama da identifikuju i problematizuju postojeće rodno zasnovane norme i uloge. Visokoobrazovne institucije, generalno, karakteriše protivljenje rodnim reformama, i ono će biti najizraženije tamo gde institucionalne kulture štite muške privilegije i moć. Autorke zaključuju da nedostaje sistematičan pristup edukaciji na temu rodne ravnopravnosti. Rezultati pokazuju da 74% svih grupa ispitanika nikada nije prisustvovalo nastavnim sadržajima na temu rodne ravnopravnosti, a u Srbiji je taj procenat još viši i iznosi čak 87%. U radu se detaljno razmatraju različiti pristupi orodnjavanju i modeli njegove implementacije, uz jedan dosledan i nepokolebljiv stav da je to proces koji je apsolutno neophodan, ali i uz realistično sagledavanje mogućnosti na terenu, te su predlozi autorki vrlo korisni i primenljivi u praksi.

Poslednje, dvanaesto poglavje u ovom zborniku potpisuje Nikoleta Đukanović i ono nosi naslov *Usklađivanje nastavnih planova i programa na univerzitetima na Balkanu sa standardima Evropske unije u oblasti rodne ravnopravnosti*. Autorka polazi od činjenice da nepostojanje svesti o rodnoj ravnopravnosti kod predavača i predavačica u obrazovnim institucijama doprinosi još većoj nejednakosti između muškaraca i žena. U skladu sa međunarodnim i evropskim obavezama u ovoj oblasti, Zakon o rodnoj ravnopravnosti u Srbiji predviđa da rodna ravnopravnost i nediskriminacija moraju biti deo svih nastavnih sadržaja. Bez obzira na to, veliko je pitanje da li institucije visokog obrazovanja u regionu neguju te vrednosti i u kojoj meri ispunjavaju evropske standarde u ovoj oblasti. Upravo zbog toga, Evropska unija od 2021. godine zahteva rodni pristup u svim naučno-istraživačkim aktivnostima i propisuje obavezujuće mehanizme i uslove koje nosioci aktivnosti u naučnim projektima moraju zadovoljiti da bi mogli aplicirati za fondove i programe Evropske unije.

Ovaj zbornik radova završava se Sažetkom, u kojem su istaknuti najznačajniji rezultati istraživanja, a to su, između ostalog, da su univerzitetske sredine opterećene rodnim stereotipima, da su studenti i studentkinje najmanje ohrabrena populacija za javni govor o rodno zasnovanom nasilju, da iskustva viktimizacije rodno zasnovanim nasiljem nisu izolovani slučajevi, da se rodno osetljiv jezik ne koristi u dovoljnoj meri, da prevladava percepcija da religijske tradicije promovišu tradicionalne rodne uloge, da netransparentnost pravila i procedura protiv učinilaca rodno zasnovanog nasilja obeshrabruje žrtve i, napisletku, da je na univerzitetima koji su učestvovali u istraživanju zastupljena kultura opterećena rodnim stereotipima, koja često dovodi do diskriminacije.

Već i iz ovako nužno štrogog prikaza jasno je da se radi o vrlo opsežnom i sveobuhvatnom istraživanju u kojem je učestvovao izuzetno veliki broj ispitanika i ispitanica, a koje je tematski obuhvatilo brojne aspekte bitne za pitanja rodne ravnopravnosti i rodno zasnovanog nasilja. Ono nam svojim širokim zahvatom i interdisciplinarnim pristupom daje značajne uvide u ovu problematiku i pruža neophodne podatke za dalje delovanje. Naročito je važno istaći dve činjenice. Prva je ta da je ovo istraživanje sprovedeno u četiri države regiona, što čini prikupljene podatke naročito dragocenim jer omogućava sagledavanje i komparativnu analizu različitih društveno-istorijskih i kulturnih činilaca i njihove uloge u oblasti rodne ravnopravnosti. Druga je ta da je ovo prvo regionalno istraživanje na temu rodno zasnovanog nasilja koje je uključilo sve tri relevantne grupe: studentsku populaciju, nastavno i nenastavno osoblje. Ovo ne samo da predstavlja pomak u odnosu na dosadašnja istraživanja koja su sprovedena unutar jednog ili više univerziteta, nego i omogućuje da sagledamo koje su to razlike koje postoje u stepenu informisanosti, stavovima, percepcijama i iskustvu rodno zasnovanog nasilja među ove tri grupe učesnika u visokoškolskom okruženju, kao i da na osnovu empirijskih podataka delujemo na najefikasniji mogući način kako bismo unapredili rodnu ravnopravnost na univerzitetima u regionu i prevenirali rodno zasnovano nasilje i diskriminaciju.

PROF. DR GORDANA LALIĆ-KRSTIN

Članci objavljeni u prethodnim brojevima za 2023. godinu

Tema broja 1, godina 26, 2023.

Rodno zasnovano nasilje u različitim kontekstima

Gender-Based Violence in Different Contexts

Ukrainian War Victims: Mothers and Minors' Perspective

Ukrajinske žrtve rata: Perspektiva majki i maloletnika

VASILIKI ARTINOPOLOU

LAMPRINI NTOUTOUUM

Nasilje u porodici tokom pandemije virusa COVID-19 na teritoriji Kragujevca: Pandemija unutar pandemije?

Domestic Violence During the COVID-19 Pandemic in the Territory of Kragujevac: A Pandemic within Pandemic?

VIŠNJA RANĐELOVIĆ

VLADIMIR ŠEBEK

SNEŽANA SOKOVIĆ

VLADIMIR JANJIĆ

Obrazovanje stručnjakinja i stručnjaka u centrima za socijalni rad u Republici Srbiji u domenu rodno zasnovanog nasilja

Education of Experts in Centers for Social Work in the Republic of Serbia in the Domain of Gender-based Violence

TAMARA MILANOV

LJILJANA ĆUMURA

The Nature of Female Genital Mutilation According to the Istanbul Convention and Other International Instruments

Priroda ženskog genitalnog sakaćenja prema Istanbulskoj konvenciji i drugim međunarodnim instrumentima

IVANA MARKOVIĆ

Combating and Preventing Domestic Violence in Poland: Why Do We Need the Istanbul Convention?

Suzbijanje i sprečavanje nasilja u porodici u Poljskoj:

Zašto nam je potrebna Istanbulska konvencija

OLGA SKORULSKA

Fenomenologija zlostavljanja i zanemarivanja dece sa smetnjama u razvoju

Phenomenology of Abuse and Neglect of Children
with Developmental Disabilities

NATAŠA BUHA

BILJANA MILANović-DOBROTA

KSENIJA STANIĆIROV

LUKA MIJAToviĆ

Tema broja 2, godina 26, 2023.

Viktimizacija različitim oblicima nasilja

Victimization by Different Forms of Violence

Living in Misery: Child to Parent and Grandparent Violence and Abuse

Život u patnji: Nasilje i zlostavljanje roditelja i baka i deka od strane dece

TYLER MILLS

SIMON GREEN

NICOLA O'LEARY

Intimate Partner Violence in Germany Before and During the COVID-19 Pandemic from a Gender Perspective

Partnersko nasilje u Nemačkoj pre i tokom pandemije COVID-19:

Rodna perspektiva

rita HAVERKAMP

INES HOHENDORF

**“My Happiness Turned Into Sadness”: Intersectional Analysis
Proposal on Gender Violence in the First Dating Relationships**

„Moja sreća se pretvorila u tugu”: Predlog interseksionalne analize rodno zasnovanog nasilja u emotivnim vezama mladih

FÁTIMA PÉREZ JIMÉNEZ

ROSA MOGENA PANADERO

**Uticaj pandemije COVID-19 na porodično funkcionisanje
i procena potreba za psihosocijalnom podrškom**

The Impact of the COVID-19 Pandemic on Family Functioning
and Assessment of Psycho-social Support Needs

VERA DESPOTOVIĆ

JELENA TANASIJEVIĆ

Sajber uznemiravanje dece sa posebnim osvrtom na digitalne igre

Cyber Harassment of Children with Special Reference to Digital Games

VESNA BALTEZAREVIĆ

RADOSLAV BALTEZAREVIĆ

IVANA BALTEZAREVIĆ

Socijalno – relacioni model ometenosti Carol Thomas

i njegov značaj za studije ometenosti

Socio-relational Model of Disability by Carol Thomas and its Significance
for Disability Studies

NEVENA STRIŽAK

LUKA MIJATOVIĆ

SANJA DIMOSKI

Recenzenti koji su recenzirali radove tokom 2023. godine

Recenzenti iz Srbije

Prof. dr Branislava Popović-Ćitić (Fakultet za specijalnu edukaciju i rehabilitaciju, Univerzitet u Beogradu), prof. dr Gordana Gasmi (Akademija „Dositej“), prof. dr Ivana Bodrožić (Kriminalističko-polički univerzitet, Beograd), prof. dr Jasna Hrnčić (Fakultet političkih nauka, Univerzitet u Beogradu), prof. dr Marija Marković (Filozofski fakultet, Univerzitet u Nišu), prof. dr Milica Kovačević (Fakultet za specijalnu edukaciju i rehabilitaciju, Univerzitet u Beogradu), prof. dr Mirjana Bobić (Filozofski fakultet, Univerzitet u Beogradu), prof. dr Mirko Filipović (Fakultet za specijalnu edukaciju i rehabilitaciju, Univerzitet u Beogradu), prof. dr Nada Sekulić (Filozofski fakultet, Univerzitet u Beogradu), prof. dr Sanja Čopić (Fakultet za specijalnu edukaciju i rehabilitaciju, Univerzitet u Beogradu), prof. dr Saša Mijalković (Kriminalističko-polički univerzitet, Beograd), prof. dr Sladana Jovanović (Pravni fakultet, Univerzitet Union), prof. dr Slobodanka Konstantinović-Vilić (redovna profesorka u penziji, Pravni fakultet, Univerzitet u Nišu), prof. dr Vesna Nikolić-Ristanović (redovna profesorka Fakulteta za specijalnu edukaciju i rehabilitaciju, Univerzitet u Beogradu, u penziji), prof. dr Zorica Mršević (Fakultet za evropske pravno političke studije, Novi Sad), prof. dr Anita Burgund Isakov (Fakultet političkih nauka, Univerzitet u Beogradu), doc. dr Bojana Bodroža (Filozofski fakultet, Univerzitet u Novom Sadu), doc. dr Ivana Janković (Filozofski fakultet, Univerzitet u Nišu), doc. dr Natalija Žunić (docentkinja Pravnog fakulteta, Univerzitet u Nišu, u penziji), dr Aleksandra Bulatović (Institut za društvenu teoriju i filozofiju), dr Adriana Zaharijević (Institut za društvenu teoriju i filozofiju), dr Ana Bratićević (Institut za kriminološka i sociološka istraživanja), dr Ivana Stepanović (Institut za kriminološka i sociološka istraživanja), dr Ivana Vidaković (samostalna obrazovna konsultantkinja), dr Jelena Ćeriman (Institut za društvenu teoriju i filozofiju), dr Kosana Beker (FemPlatz), dr Predrag Milićević (Institut društvenih nauka), dr Liljana Čičkarić (Institut društvenih nauka), dr Marta Sjeničić (Institut društvenih nauka), dr Margareta Bašaragin (Ženske studije i istraživanja, Novi Sad), dr Marija Radoman (Institut za sociološka istraživanja), dr Milena Milićević (Institut za kriminološka i sociološka istraživanja), dr Mirjana Rašević (Institut društvenih nauka), dr Nada Ševa (Institut društvenih nauka), dr Nataša Tanjević (zamenica Zaštitnika građana za lica lišena slobode), dr

Olivera Pavićević (Institut za kriminološka i sociološka istraživanja), dr Vida Vilić (Klinika za stomatologiju, Niš), dr Zorana Antonijević (PolicySolutions), mr Ljiljana Stevković (samostalna istraživačica), Milica Resanović (Institut za filozofiju i društvenu teoriju), Marija Andelković (ASTRA), Vedrana Lacmanović (nezavisna istraživačica).

Recenzenti iz inostranstva

Prof. dr Anabel Cerezo (Univerzitet u Malagi, Španija), prof. dr Dragana Batić (Univerzitet u Skoplju, Republika Severna Makedonija), prof. dr Eldan Mujanović (Univerzitet u Sarajevu, Bosna i Hercegovina), prof. dr Flaviu Ciopec (Univerzitet u Temišvaru, Rumunija), prof. dr Gema Varona Martinez (Baskijski institut za kriminologiju, Španija), prof. dr Goran Bašić (Linnaeus Univerzitet, Švedska), prof. dr Ivanka Marković (Univerzitet u Banja Luci, Bosna i Hercegovina), prof. dr Janice Joseph (Stockton Univerzitet, Sjedinjene Američke Države), prof. dr Jasmina Zloković (Univerzitet u Rijeci, Hrvastka), prof. dr Nina Peršak (Univerzitet u Ljubljani, Slovenija), prof. dr Hajrija Sijerčić-Čolić (Univerzitet u Sarajevu, Bosna i Hercegovina), prof. dr Miroslav Rajter (Univerzitet u Zagrebu, Hrvatska), prof. dr Robert Peacock (Univerzitet Free State, Južnoafrička Republika), prof. dr Sandra Walkate (Univerzitet Liverpool, Ujedinjeno Kraljevstvo), prof. dr Sanja Milivojević (Univerzitet Oxford i Univerzitet Bristol, Velika Britanija; La Trobe Univerzitet, Australija), prof. dr Vassiliki Antinopoulou (Univerzitet Panteion, Grčka), dr Magdalena Grzyb (Univerzitet Jagiellonian, Poljska), dr Maja Mamula (Ženska soba, Hrvatska), dr Tyler Mills (Univerzitet Hull, Engleska), Edit Torzs (Evropski forum za restorativnu pravdu, Belgija).

Recenzentima se zahvaljujemo na uloženom vremenu i doprinosu kvalitetu naučnog časopisa *Temida*.

Poziv na saradnju i pretplatu

Časopis *TEMIDA* je naučni časopis o viktimizaciji, ljudskim pravima i rodu. Časopis objavljuje naučne i stručne radove i prikaze domaćih i stranih autora i autorki koji za svoj predmet imaju problem žrtava kriminaliteta, rata, kršenja ljudskih prava i drugih oblika stradanja (sa posebnim naglaskom na probleme žena, dece, manjinskih grupa, osoba sa invaliditetom i drugih kategorija koje su posebno izložene viktimizaciji), strah od kriminaliteta, kršenje ljudskih prava u zatvoru i u krivičnom postupku, prevenciju viktimizacije i slično. Posebna pažnja posvećuje se svim oblicima rodno zasnovanog nasilja, kao i drugim aspektima ostvarivanja rodne ravnopravnosti. Svaki broj je tematski koncipiran, ali se objavljaju i tekstovi van određenih tema.

Teme za 2024. godinu su: **Broj 1:** Kriminalitet, žrtve i društvena reakcija (rok za predaju radova je 20. januar 2024. godine); **Broj 2:** Podrška žrtvama i prevencija viktimizacije: Izazovi i perspektive (rok za predaju radova je 20. maj 2024. godine); **Broj 3:** Masovna viktimizacija i podrška žrtvama (rok za predaju radova je 20. avgust 2024. godine). Članci van teme broja mogu biti predati Redakciji bez obzira na rokove.

Časopis *TEMIDA* je dostupan u režimu otvorenog pristupa. Članci objavljeni u časopisu mogu se besplatno preuzeti sa internet stranice Viktimološkog društva Srbije (<https://novisajt.vds.rs/temida/>) i koristiti u skladu sa licencom Creative Commons 3.0 Srbija (<http://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/3.0/rs/>).

TEMIDA je referisana u **DOAJ** (Directory of Open Access Journals), **EBSCO** istraživačkoj bazi i uvrštena je u Emerging Sources Citation Index (**ESCI**), novu ediciju Web of Science.

TEMIDA objavljuje radove napisane na srpskom i engleskom jeziku.

TEMIDA koristi **dvostruko slepo (anonimno) recenziranje**.

Kada je rukopis prihvaćen za objavljivanje, **autori prenose autorska prava na izdavača**.

Molimo vas da svoj rukopis pripremite prema tehničkim uputstvima za autore i autorke članaka i prikaza koja se nalaze na sledećem linku: <https://novisajt.vds.rs/uputstva-za-autorke-i-autore/>

Radovi se dostavljaju u elektronskom obliku, na e-mail vdsrbija@gmail.com ili temida.vds@gmail.com.

Prilikom dostavljanja rada, autori i autorke su dužni da dostave i **potpisano izjavu** kojom potvrđuju da su upoznati sa uputstvima za autore i obavezama autora definisanim u **Uređivačkoj politici časopisa Temida** (dostupno na <https://novisajt.vds.rs/uredivacka-politika-casopisa/>), te da su se istih pridržavali prilikom pripreme rukopisa. Tekst izjave autora dostupan je na <https://novisajt.vds.rs/uputstva-za-autorke-i-autore/>. Izjavu autora dostaviti elektronskim putem (skeniranu) ili putem pošte (originalnu verziju) na adresu uredništva.

Pristigli radovi se ne vraćaju. Radove koji ne zadovoljavaju kriterijume časopisa u pogledu teme rada, strukture rada i pravila citiranja, redakcija neće uzeti u razmatranje, niti će poslati na recenziranje.

U vezi preplate na naučni časopis Temida molimo Vas obratite se redakciji časopisa.

Call for papers and subscription

TEMIDA is an academic journal on victimization, human rights and gender. It publishes scientific and professional articles and reviews of domestic and foreign authors devoted to problems of victims of crime, war, human rights' violation and other forms of suffering (particularly focusing on problems of women, children, minorities, disabled persons and other categories of vulnerable victims), fear of crime, violation of human rights in prison and during the criminal procedure, prevention of victimization, etc. Special emphasis is on all forms of gender based violence, as well as on other aspects of gender equality. Every issue is thematic, but the journal publishes articles not specifically dedicated to specified themes as well.

Topics for 2024 are: **No. 1:** Crime, victims and social reaction (submission deadline: January 20, 2024); **No. 2:** Victim support and victimisation prevention: Challenges and perspectives (submission deadline: May 20, 2024); **No. 3:** Mass victimisation and victim support (submission deadline: August 20, 2024). Contributions not specifically dedicated to the themes of each issue, as well as conference and book reviews, may be submitted irrespective of the given deadlines.

TEMIDA is an **Open Access journal**. Articles published in *TEMIDA* can be downloaded free of charge from the website of the Victimology Society of Serbia (<https://novisajt.vds.rs/en/the-journal-temida-in-pdf/>) and used in accordance with the Creative Commons Attribution-NonCommercial-NoDerivs 3.0 Serbia (CC BY-NC-ND 3.0 RS) (<http://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/3.0/rs/>).

TEMIDA is indexed in the **DOAJ** (Directory of Open Access Journals), **EBSCO** research database and has been accepted for coverage in the Emerging Sources Citation Index (**ESCI**), a new edition of the Web of Science.

TEMIDA is a **peer-reviewed journal**, which uses **double blind (anonymous) review**.

Once the manuscript is accepted for publication, the **authors shall transfer the copyright to the publisher**.

We would kindly ask you to prepare your manuscript in accordance with the technical instructions for authors of articles and reviews, which are available at <https://novisajt.vds.rs/en/guidelines-for-authors/>.

Manuscripts should be submitted electronically to vdsrbija@gmail.com or temida.vds@gmail.com.

The manuscript should be accompanied by the signed **Authors' statement**, confirming that the authors have reviewed and complied with the relevant Instructions for authors and the authors' responsibilities defined in the **Editorial Policy of the journal Temida** (available at <https://novisajt.vds.rs/en/editorial-policy/>). The Author's statement can be downloaded from <https://novisajt.vds.rs/en/guidelines-for-authors/>. The Author's statement should be submitted either electronically (scanned version) or by post (original version) to the editorial address.

Submitted manuscripts will not be returned. Manuscripts which do not comply with the technical guidelines and criteria of the journal related to the topic, structure and the rules of quoting, will not be taken into consideration nor sent for the review.

For information on the subscription, please contact the Editorial office.

CIP – Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд

343.98

TEMIDA : časopis o viktimizaciji, ljudskim pravima i rodu / glavna i odgovorna urednica Sanja Ćopić. - [Srpsko izd.]. - God. 1, br. 1 (maj 1997)-. - Beograd : Viktimološko društvo Srbije : Univerzitet u Beogradu, Fakultet za specijalnu edukaciju i rehabilitaciju, 1997- (Beograd : Prometej). - 24 cm

Tri puta godišnje. - Br. 1 (1997) izšao kao ogledni broj. - Drugo izdanje na drugom medijumu: Temida (Beograd. Online) = ISSN 2406-0941. - Ima izdanje na drugom jeziku: Temida (English ed.) = ISSN 1450-8508

ISSN 1450-6637 = Temida (Beograd)

COBISS.SR-ID 140099335

TEMIDA

